136. ÉVFOLYAM 2023. SZEPTEMBER 3. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Bagi Zoltán Péter
Ferdinand Graf von Hardegg
szatmári szolgálata alatti feladatai
a részére kiállított iratok alapján

Németh Balázs – Padányi József – Hamza Emil
Tűzfegyverek hatékonysága
Zrínyi-Újvár 1664. évi ostrománál I.

Krámli Mihály
Shore Bombardment Actions of
Austro-Hungarian Capital Ships
During the First World War

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established in 1888

Editor in Chief László Pászti
Editor Gréta Somogyi, Zsófia Medgyesy

Editorial Board
János B. Szabó, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István Czigány, Tamás Csikány, Pál Germuska, Róbert Hermann (President), Csaba Horváth, Miklós Horváth, Gyula Kedves, József Kelenik, Katalin Mária Kincses, Gábor Kiss, Balázs Lázár, Ferenc Lenkefi, Kálmán Mészáros, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, Gergely Pál Sallay, Sándor Szakály, Norbert Számvéber, László Töll, János Varga J., László Veszprémy

Special Consultants
Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
29/B Kerepesi út Budapest 1087 Hungary
Postal address: PO Box 431, Budapest H-1438

Editorial and Publishing Office
29/B Kerepesi út Budapest 1087 Hungary
Postal address: PO Box 431, Budapest H-1438

E-mail:
hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com
Electronic version:
https://epa.oszk.hu/00000/00018

Subscription fee
4800 HUF annually, 1200 HUF quarterly

Distribution
Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad
Hírlapterjesztési Központ
1 Orczy tér Budapest H-1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Redacteur en chef: László Pászti
Editorial: Gréta Somogyi, Zsófia Medgyesy

Comité éditorial
János B. Szabó, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István Czigány, Tamás Csikány, Pál Germuska, Róbert Hermann (President), Csaba Horváth, Miklós Horváth, Gyula Kedves, József Kelenik, Katalin Mária Kincses, Gábor Kiss, Balázs Lázár, Ferenc Lenkefi, Kálmán Mészáros, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, Gergely Pál Sallay, Sándor Szakály, Norbert Számvéber, László Töll, János Varga J., László Veszprémy

Conseillers scientifiques
Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire (Ministère de la Défense)
1087 Budapest, Kerepesi út 29/B, Ungarn
Postanschrift: Budapest, Pf. 431. H-1438

Rédaction et Maison d'Édition
1087 Budapest, Kerepesi út 29/B, Ungarn
Postanschrift: Budapest, Pf. 431. H-1438

E-mail:
hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com
Version électronique:
https://epa.oszk.hu/00000/00018

Tarif d'abonnement
4800 HUF (annuel), 1200 HUF (trimestriel)

Diffusée par
Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger
Hírlapterjesztési Központ
1 Orczy tér Budapest H-1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

136. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2023. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán Péter, PhD, történész-levéltáros (Győr MJV Levéltára); *Hamza Emil,* igazságügyi fegyverszakértő; *Hetés Tibor,* nyug. ezredes, a Hadtörténeti Múzeum volt igazgatója; *Krámli Mihály,* PhD, kutató (Hadtörténeti Intézet); *Mészáros Kálmán,* PhD, kutató (Hadtörténeti Intézet); *Mohácsi Zoltán,* könyvtáros (Hadtörténeti Könyvtár); *Nagy-L. István,* PhD, tudományos főmunkatárs (Magyarságkutató Intézet, Történeti Kutatóközpont); *Németh Balázs,* PhD, egyetemi adjunktus (NKE); *Padányi József,* DSc, egyetemi tanár (NKE); *Tóth Dominik,* PhD, kutató (Hadtörténeti Intézet); *Tuza Csilla,* PhD, főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára); *Ujj Zoltán,* tudományos segédmunkatárs (ELKH-ELTE Nemesi Migráció és Emlékezet /1541–1756/ Kutatócsoport)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Márkus Andrea* (francia), *Medgyesy Zsófia* (angol), *Nasinszky Dezső* (orosz) és *Zachar Viktor* (német) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Pászti László*
Szerkesztő: *Somogyi Gréta, Medgyesy Zsófia*

Szerkesztőbizottság:
B. Szabó János, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, C. Tóth Norbert, Czigány István, Csikány Tamás, Germuska Pál, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Csaba, Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kelenik József, Kincses Katalin Mária, Kiss Gábor, Lázár Balázs, Lenkefi Ferenc, Mészáros Kálmán, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Sallay Gergely Pál, Szakály Sándor, Számvéber Norbert, Töll László, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:
Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, Markó György, Pálffy Géza, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Tóth Ferenc

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

© Szerzők, fordítók, szerkesztők, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2023

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1087 Budapest, Kerepesi út 29/B. Postacím: 1438 Budapest, Pf. 431.
E-mail: hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4800 Ft, negyedévre 1200 Ft

Előfizetésben terjeszti:
a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Az egyes folyóiratszámok megvásárolhatók a kiadónál: konyv@mail.militaria.hu

Nyomtatott kiadás: ISSN 0017-6540
Online kiadás: ISSN 2732-3676
Index: 25 371

HM Zrínyi Nkft.

TANULMÁNYOK

BAGI ZOLTÁN PÉTER

FERDINAND GRAF VON HARDEGG SZATMÁRI SZOLGÁLATA ALATTI FELADATAI A RÉSZÉRE KIÁLLÍTOTT IRATOK ALAPJÁN*

A felső-magyarországi *Feldobrist,*[1] Lazarus von Schwendi[2] a tiszántúli területen 1565-ben létrehozott egy Szatmár központú új védelmi övezetet Erasm Mager[3] vezetése alatt. A korszak európai hírű hadvezére és hadtudósa így kívánta megoldani a Kassától távol fekvő, ám mind az Oszmán Birodalommal, mind pedig annak vazallusával, Erdéllyel határos – így stratégiai fontosságú – tiszántúli terület egységes irányítását.[4] Jelentőségét mi sem bizonyította jobban, mint hogy az 1560-as évek második felében megkezdődött a vár átépítése, azaz bástyákkal történő megerősítése. Az ide rendelt német, döntő részében gyalogos had létszáma négyszer nagyobb volt a magyarénál, amely ráadásul nagy számú tüzérrel is kiegészült. A 16. század folyamán a szatmári *Obrist* tisztséget szinte kizárólag külhoni származásúak kapták meg.[5] Ferdinand Graf von Hardegg kinevezése és a részére kiállított *Bestallung,* valamint instrukciók átfogó, általános képet adnak arról, milyen feladatai és kötelezettségei voltak egy szatmári *Obrist*nak.

Ferdinand Graf von Hardegg 1588. április 23-án kérte az Udvari Haditanácsot, hogy *obrist*i tisztséget kaphasson a végvidéken.[6] Az alsó-ausztriai főhercegség *Herrenstand*jába tartozó nemes ekkor már komoly hadi tapasztalatokkal rendelkezett. Az uralkodó, II. Rudolf német-római császár, valamint magyar és cseh király első alkalommal 1580. szeptember 13-ai dátummal nevezte ki két zászló német lovas[7] *Obrist*jává.[8] A két, egyenként 250–250 fős hadat azonban nem sokkal később elbocsátották a szolgálatból.[9] A gróf hamarosan újabb *Bestallung*ot kapott. Az 1582. február 1-jei kinevezési iratban az uralkodó ismét két zászló német lovas kiállítására adott számára megbízást. Még

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00013/19/2.

1 Az idegen kifejezések részletes magyarázata – a könnyebb kereshetőség érdekében – a tanulmány végén levő Glosszáriumban található.

2 *Janko* 1871.; *Pálffy* 1996. 198. o.; *Uő* 1997. 272. o.

3 *Pálffy* 1997. 285. o.

4 *Pálffy* 1996. 198–199. o.

5 *Pálffy* 1995a. 124–125. o. és *Kenyeres* 2008. 290. o.

6 ÖStA KA HKR Prot. 1588. Expedit (Exp.) Bd. 183. fol. 262v. No. 54.

7 *Kelenik* 1991. 107–110. o.

8 ÖStA KA Best. 319/1580; *Hausmann* 1983. 185. o.; *Pálffy* 1999a. 247. o.

9 *Hausmann* 1983. 185. o.

ugyanezen a napon Hardegg Pozsonyban aláírta az úgynevezett *reverzális*t, amelyre a szolgálatba álláshoz volt szükség.[10] A kinevezés értelmében az Udvari Kamara február 19-én tájékoztatta a hadifizetőmestert arról, hogy Ernő főherceg akaratából a gróf 600 forint éves fizetést kapjon.[11] A két had további sorsa egyelőre ismeretlen.

Több mint három évvel később az uralkodó még nagyobb tisztséget ruházott Hardeggre. II. Rudolf 1584. október 14-én az Udvari Haditanácsnak küldött levelében megüzente, hogy tárgyaljanak Hardegg-gel a haditanácsosi szolgálatáról.[12] Azt azonban nem tudjuk pontosan, mikor nyerhette el e tisztséget. Friedrich Hausmann 1983-ban megjelent tanulmányában azt feltételezte, hogy a haditanácsosi kinevezésére vagy még 1584-ben, vagy valamikor 1585 első felében került sor.[13] Ezzel szemben az Udvari Haditanács 1585. december 17-én kelt bejegyzésében azt olvashatjuk, hogy a Habsburg Birodalom hadügyeit irányító testület ekkor kérte fel Hardegget a haditanácsosi szolgálatra,[14] azaz valójában ekkortól töltötte be a tisztséget.

A haditanácsossá történt kinevezését követően 1587-ben és 1588-ban részt vett Miksa főhercegnek a lengyel trónért folytatott hadjáratában.[15] Azt sem zárhatjuk ki, hogy az általa felfogadottakkal jelen volt az 1588. január 24-ei sorsdöntő byczynai csatában. Ekkor III., avagy Wasa Zsigmond csapatai Jan Zamoyski kancellár és a korona nagyhetmanjának vezetése alatt vereséget mértek a főherceg német, magyar, morva és sziléziai hadaira. A csatát követően maga Miksa is fogságba esett, ahonnan csak az 1589. március 9-én megkötött bytom–będzini szerződés aláírásával, a lengyel trónigényéről való lemondásával szabadulhatott meg. A gróf a lengyelországi szolgálatáért járó fizetsége és a haditanácsosi tisztségéért 1589. augusztus 31-ig őt megillető 2700 forint kifizetése érdekében az 1589. és 1590. évben is több alkalommal fordult mind az Udvari Haditanácshoz, mind pedig az Udvari Kamarához.[16]

Miksa főherceg sikertelen lengyelországi hadjáratából megtérve részt vett annak a bizottságnak a munkájában, amelyet az Udvari Haditanács a végvidék vizitációjára küldött ki.[17] Hardegget a vizsgálat ideje alatt, augusztus 4-én Bécsből arra utasították, hogy

[10] ÖStA FHKA AHF Prot. 1582. Exp. Bd. 371. fol. 99v; ÖStA FHKA AHF Prot. 1582. Registratur (Reg.) Bd. 375. fol. 54r; ÖStA KA Best. 341/1580; *Hausmann* 1983. 185. o.; *Pálffy* 1999a. 248. o.

[11] ÖStA FHKA AHF Prot. 1582. Reg. Bd. 375. fol. 45r.

[12] ÖStA KA HKR Prot. 1584. Exp. Bd. 175. fol. 5r No. 55.

[13] *Hausmann* 1983. 186. o.

[14] ÖStA KA HKR Prot. 1585. Reg. Bd. 178. fol. 234v No. 43.

[15] ÖStA FHKA AHF Prot. 1590. Reg. Bd. 443. fol. 16r.

[16] Uo. Prot. 1589. Exp. Bd. 428. fol. 233v és fol. 458v; uo. Prot. 1590. Exp. Bd. 437. fol. 33v; uo. Prot. 1590. Reg. Bd. 439. fol. 4r és fol. 330r; uo. Prot. 1590. Reg. Bd. 443. fol. 16r és fol. 23v; ÖStA KA HKR Prot. 1589. Exp. Bd. 184. fol. 44r, fol. 48r-v és fol. 290v.

[17] Rajta kívül az említett bizottság tagjai voltak: Niklas von Puchhaim, Erasm Praun, Johann Ambrosius Bräsitan és Christof von Rappach. ÖStA FHKA AHF Prot. 1588. Reg. Bd. 424. fol. 261r és *Pálffy* 1999a. 248. o.

elismervény ellenében Túri Mártontól[18] követelje a Palota építésére szánt 200 tallért, amit fordítson a bányavárosi kifizetésre.[19]

A gróf tehát már éghetett a vágytól, hogy a harctéren és a vizitációk alatt szerzett tudását és tapasztalatait egy végvidék irányításánál megmutathassa. 1588. április 23-án Hardegg nem véletlenül fordult kérelmével az Udvari Haditanácshoz. A hadügyeket irányító kormányszerv ugyanis előző hónap 24-én értesítette Andreas Teufelt, hogy többszöri kérelmének engedve, elbocsátja a szolgálatból, a győri *Obrist*ság éléről. A tisztség betöltésére – az erre illetékes alsó-ausztriai rendek – mind a *Herrenstand*ból, mind pedig a *Ritterstand*ból több személyt javasoltak.[20] Az uralkodó választása végül Fernando Nogarol grófra esett,[21] aki 1579-től szatmári *obrist*i, illetve 1584-től ideiglenesen a felső-magyarországi *feldobrist*i teendőket is ellátta.[22] Wilhelm Freiherr von Roggendorf alsó-ausztriai *Landmarschall* 1587. december 17-én kelt felterjesztésében ugyan Hardegg neve is szerepelt mint lehetséges győri *Obrist,* ám – mint láttuk – az uralkodói akarat mást támogatott. Nogarol beiktatására pedig már 1588. április 6-án sor került.[23] Joggal feltételezhetjük mindezek alapján, hogy bár – a protokollumbejegyzés szerint – Hardegg csupán egy végvidéki *obrist*i tisztséget kért magának, ám lelki szemei előtt már a szatmári hely megszerzésének lehetősége lebeghetett.

A gróf kérelmének beküldése és annak teljesítése között azonban majd másfél esztendő telt el. Az uralkodó 1589. május 9-én érkezett leiratában rendelkezett arról, hogy Hardegg foglalja el a megüresedett szatmári *Obrist*ságot. II. Rudolf ekkor kijelölte a haditanácsosi posztját átvevő személyt is Paul von Eitzing személyében.[24] A kinevezési irat kiállítása azonban késett, mivel a felek (a gróf, az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara) nehezen jutottak dűlőre három kérdésben: Hardegg beiktatásánál a felfogadottak részére adandó pénzt, az *Obrist* saját zsoldját, valamint az *obrist*i stáb, illetve a hadak létszámának, és ezzel együtt fizetésének csökkentését illetően. Az Udvari Haditanács egy június 23-ai protokollumbejegyzés szerint végül bejelentette a döntést Hardegg *Obrist*ságáról.[25]

A gróf azonban július 24-én újra kérte az Udvari Haditanácsot, hogy támogassák a kinevezését a szatmári *Obrist*ságra, valamint a haditanácsosi zsoldjának és a lengyelországi hadjárat idejére kapott *Bestallung*jában meghatározott fizetésének kiegyenlítését is. Az augusztus 11-ei protokollumbejegyzés szerint Ernő főherceg utasította is a bécsi Udvari Kamarát ezek teljesítésére.[26] Az Udvari Haditanács még aznap átküldte

[18] *Pálffy* 1997. 271., 281. o.
[19] ÖStA KA HKR Prot. 1588. Reg. Bd. 182. fol. 262v No. 15.
[20] *Pálffy* 1999a. 235. o.
[21] *Pálffy* 1997. 273., 276., 285. o. és *Uő* 1999a. 181., 235–236., 252–253. o.
[22] *Pálffy* 1997. 273., 285. o.
[23] *Pálffy* 1999a. 235. o.
[24] ÖStA KA HKR Prot. 1589. Exp. Bd. 184. fol. 4r No. 31.
[25] ÖStA FHKA AHF Prot. 1589. Exp. Bd. 428. fol. 335r.
[26] ÖStA KA HKR Prot. 1589. Exp. Bd. 184. fol. 290v.

Hardegg kérelmét a kamara tanácsosainak. A bejegyzésből kiderül, hogy a gróf kifejezte aggályait a had stábjának csökkentéséről, valamint beszámolt a zsold kifizetésének elmaradása miatt a had éhezéséről is. Mindezekkel kapcsolatban további utasítást várt. Erre az Udvari Kamara megjegyezte, hogy a stáb és a hadinép fizetésének csökkentését már mindenhol végrehajtották.[27] Ugyanezekre vonatkozó válaszukat augusztus 19-én Ernő főherceg részére is megküldték.[28]

A bécsi haditanácsosok augusztus 23-án átadták Hardegg egy nappal korábban kelt levelét a kamara tanácsosainak, amelyben a szatmári beiktatását és az ottani, saját zsoldjának kifizetését kérte. Az Udvari Kamara válaszában jelezte a hadügyekkel foglalkozó kormányszervnek, hogy az általuk megszabott idő alatt a legkevesebb pénzösszeget sem tudják kirendelni az ottani hadinépnek. Emellett kifejtették, hogy a gróf zsoldjára fizetendő 1000 forint előteremtése is nagyobb fáradsággal járt. A protokollumbejegyzés szélén található augusztus 29-én kelt betoldásból kiderül, hogy a beiktatásánál maga Hardegg 2000 forint kölcsönt ajánlott fel a zsoldosok kifizetésére, amelyet a sziléziai rendek adójából[29] kellett volna részére visszaadni. Ajánlatát Ernő főherceg el is fogadta.[30]

Ezzel elhárult a legfőbb akadály Hardegg kinevezése elől, bár az udvari haditanácsi tagságáról – már csak a nagy távolság miatt is – le kellett mondania. Ennek megfelelően az Udvari Haditanács augusztus 31-én kelt levelében kérte a bécsi kamarai tanácsosokat, hogy Hardeggnek a szatmári *Obrist*ságba történő beiktatásához szükséges hatalmi jelvényeket, azaz a főzászlót és az üstdobot szerezzék be. Az Udvari Kamara pedig a következő napon továbbította az említett iratot Michael Pernauer felső-magyarországi hadi fizetőmesternek, és utasította, hogy intézkedjen az ügyben.[31] Emellett a pénzügyekért felelős kormányszerv szeptember 1-jén mind Pernauert, mind Andreas Kielman von Kielmansegg[32] ideiglenesen megbízott felső-magyarországi *Feldobrist*ot[33] tájékoztatta arról, hogy a gróf által kölcsönzött 2000 forintot osszák szét a szatmári had tagjai között.[34]

Szintén szeptember 1-jei dátummal az Udvari Haditanács kiállította Hardegg részére a *Bestallung*hoz tartozó úgynevezett *Bestallung*jegyzék fogalmazványát. Az irat nem csupán felsorolta az *obrist*i stáb, a hadbírói testület,[35] a *Hauptmann* stábja *(Erste*

[27] ÖStA FHKA AHF Prot. 1589. Exp. Bd. 428. fol. 407v-408r. A stáb és a had tagjainak és költségeiknek csökkentésére lásd: ÖStA KA AFA 1591-1-ad1a; uo. 1591-1-ad1b; uo. 1591-1-ad1c; uo. 1591-1-ad1d; uo. 1591-1-ad1e; *Pálffy* 1999a. 182. o.

[28] ÖStA FHKA AHF Prot. 1589. Reg. Bd. 433. fol. 280r.

[29] A sziléziai rendek a felső-magyarországi végházak és az oda rendelt had finanszírozásában vettek részt a Szepesi Kamarával együtt. ÖStA KA AFA 1592-2-1.

[30] ÖStA FHKA AHF Prot. 1589. Exp. Bd. 428. fol. 426v.

[31] Uo. fol. 451v és ÖStA KA HKR Prot. 1589. Reg. Bd. 185-1. fol. 41r No. 107.

[32] *Pálffy* 1997. passim és *Uő* 1999a. passim.

[33] *Pálffy* 1997. 273. o.

[34] ÖStA FHKA AHF Prot. 1589. Reg. Bd. 433. fol. 301r.

[35] A Magyar Királyság 16. századi hadi bíráskodásáról lásd *Pálffy* 1995b.

Platt) tagjait, a tüzérségnél és az építkezéseknél szolgálókat, az egyéb mesterembereket, a várban szolgáló német gyalogosokat és lovas lövészeket, valamint a városban elhelyezett magyar huszárokat és darabontokat, összesen 515 főt, illetve ezek havi, valamint éves zsoldját, hanem visszatükrözi az udvari kormányszervek költségcsökkentésre irányuló szándékát is. Hardegg a tárgyalások alatt a neki bemutatott *Bestallung*jegyzékből értesült arról, hogy a Habsburg Birodalom nehéz anyagi helyzete miatt az addig a stratégiai fontosságú erősségben szolgált két német zászló gyalogos helyett már csak egy áll majd rendelkezésére. Emellett a városba rendelt magyar lovasság létszámát is meg szerették volna felezni, így az addigi 100 fő helyett már csupán 50 maradhatott szolgálatban.[36] Ilyen módon az udvari kormányszervek éves szinten 13 783 forint megtakarítást reméltek.[37] Meg kell azonban említeni, hogy az uralkodó egy 1590. március 21-én kelt levelében hangot adott elégedetlenségének, és arra utasította a bécsi Udvari Kamarát, hogy találjanak módot a további redukálásra.[38]

A létszám- és költségcsökkentés ügyében a gróf és az Udvari Haditanács által kirendelt tárgyalók között szeptember 4-ére megtörtént a megállapodás a fent említett feltételekkel.[39] Ezt követően kerülhetett sor a további iratok kiállítására szeptember 8-ai dátummal.[40] Ezek közül kiemelten az úgynevezett *Bestallungbrief*ről kell szót ejteni. Az irat elsőként kitért a szatmári erősség és a hozzá rendelt véghelyek[41] élére kinevezett új *Obrist* legfőbb kötelezettségére, azaz arra, hogy engedelmességgel tartozik az uralkodónak, valamint a magyarországi ügyeket irányító Ernő főhercegnek, a prágai és a bécsi Udvari Haditanács tanácsosainak, végül a felső-magyarországi *Feldobrist*nak vagy az ideiglenesen e posztot betöltő személynek, azaz Kielmannak. A *Bestallungbrief*ben szerepelt egy további kitétel is, amely értelmében II. Rudolf és Ernő főherceg is a kialakult helyzettől függően jogosult volt a *Bestallung*ban foglaltakat és a hadinép létszámát megváltoztatni. Ezzel szemben a gróf, amennyiben el kívánta hagyni szolgálatát, úgy azt három hónappal korábban köteles volt bejelenteni.

Hardegg számára a feladatai ellátására havi 200 forint zsoldot hagytak jóvá, amelynek számítása 1589. augusztus 1-jén vette kezdetét. A visszamenőlegesen megítélt zsold mellett a *Bestallung*jegyzékben feltüntették közvetlen kíséretének a tagjait és azok hópénzét is *(lásd az 1. táblázatban)*, valamint a kémkedésre szánt havi 16 forint 40 krajcárt is, amely összegeket a felső-magyarországi hadifizetőmesteri hivatalból kellett folyósítani.

[36] *Pálffy* 1995a. 154., 161. o.
[37] ÖStA KA Best. 403/1589; ÖStA KA AFA 1589-9-ad1; Hardegg 2022. 64–67. o.
[38] ÖStA FHKA AHF Prot. 1590. Exp. Bd. 437. fol. 180r.
[39] ÖStA KA Best. 403/1589.
[40] ÖStA KA HKR Prot. 1589. Exp. Bd. 184. fol. 300r No. 20.
[41] Kálló, Kisvárda és Ecsed. *Pálffy* 1996. 198. o. és *Kenyeres* 2008. 290. o.

Ferdinand Graf von Hardegg kíséretének tagjai	**Havi zsoldjuk**
20 német lovas	160 forint
4 darabont	16 forint
1 német írnok	12 forint
1 magyar írnok	12 forint
1 tolmács	12 forint
1 dobos	12 forint

1. táblázat: Ferdinand Graf von Hardegg kísérete tagjainak hópénze

Az elszámolási viták elkerülése végett az irat összeállítói azt is meghatározták, hogy 1 forint 15 batkát,[42] illetve 60 krajcárt ért.

Az iratban foglaltak szerint az Udvari Haditanács tájékoztatta a gróf kinevezéséről Pernauert, Georg Leschenbrandt felső-magyarországi mustrabiztost, valamint a szatmári várban és a városban szolgálókat is. A szerződtetetteket felszólították arra, hogy fogadják el a leendő szatmári *Obrist* személyét és engedelmeskedjenek neki. Hardeggtől pedig egy írásos nyilatkozatot *(Revers)* kívántak, amelyben megerősítette, hogy a *Bestallung*jában és az instrukcióban foglaltakat betartja.[43]

Ez utóbbi irattípusba foglaltak tartalmát az Udvari Haditanács saját kancelláriáján 1589. szeptember 7-én kelt fogalmazványból ismerjük. Az összesen tizenöt pontból álló instrukció vagy utasítás első, általános artikulusa szerint a grófnak a rábízott erősséget minden nyílt vagy titkos ellenséges támadással szemben meg kellett védenie. Senkinek, semmilyen módon át nem adhatta, kivéve, ha az adott személy olyan elismervényt vagy parancsot mutatott fel, amelyet kétséget kizáróan az uralkodó látott el kézjegyével. Amíg azonban ez nem történt meg, addig élete árán is köteles volt védelmezni Szatmárt és a hozzá tartozó területet.

A második pontba foglalt rendelkezések arra intették, hogy az alá rendelt mindkét nemzetbéli (magyar és német) hadat jól vezesse/igazgassa *(Regiment)*. Törekednie kellett arra, hogy a felfogadottak féljék Istent, és tanúsítsanak engedelmességet feljebbvalóikkal szemben, illetve őrszolgálatuknak eleget tegyenek a részükre kiadott rendelkezés szerint. Emellett a zsoldosoknak és parancsnoklóiknak *(Obrist)* az uralkodó ellenségeivel szemben hasznosan kellett szolgálniuk. A szatmári *Obrist*nak meg kellett akadályoznia, hogy az alárendeltek a környék alattvalóinak javait erővel elvegyék. Akik ezt mégis megtették, azokat meg kellett büntetnie. Végül azon kellett lennie, hogy a két nemzet felfogadottjai között ne legyen ellenségeskedés.

Az instrukció harmadik pontja az újonnan kinevezett *Obrist*ot emlékeztette arra, hogy az Udvari Kamara több alkalommal is panaszt emelt a német gyalogok gyakori és

[42] Az ezüstforint váltópénze, amely négy krajcárt ért *(Batzen = pác = patz). Buza* 2020. 427. o.
[43] ÖStA KA Best. 403/1589 és Hardegg 2022. 62–71. o.

nem megfelelő időben történt szolgálatelhagyása ügyében, mivel így nehezen lehetett követni a már megtörtént kifizetések, illetve a zsoldhátralékok alakulását. Ezért nyomatékosan kérték az *Obrist*ot annak betartására, hogy amíg a korábban felfogadottakat fel nem váltják az újak, és a *Bestallung*jegyzékben meghatározott létszámcsökkentésre nem kerül sor, addig az előbbiek maradjanak szolgálatban. Amennyiben pedig egy gyalogost elbocsátanának, úgy annak az üresen maradt helyét ne töltsék be azonnal, így takarítva meg némi pénzt.

A *Bestallung*jegyzékben szereplő adatok szerint Szatmáron 1589-ben egy *Zeugwart,* valamint további nyolc *pattantyús (Büchsenmeister)* szolgált.[44] Az instrukció negyedik pontja értelmében az *Obrist*nak felügyelnie kellett a már az erősségben lévő és a jövőben odarendelt ágyúkra, hadianyagra és minden másra is, ami a tüzérséghez tartozott. Ennek megfelelően gondoskodnia kellett arról, hogy a pattantyúsok szükségtelenül ne lőjenek a lövegekkel, hanem ezeket tisztán, tűztől és egyéb veszélyes dolgoktól távol tartsák.

Az instrukció ötödik pontjának értelmében az *Obrist*nak a szatmári építkezéseket – végezzék azokat robotban[45] vagy felfogadott munkásként[46] a környező vidék lakói – lehetőség szerint a legnagyobb mértékben támogatnia kellett. Megtiltották azonban számára, hogy előzetes értesítés és jóváhagyás nélkül saját céljaira használja fel az itteni mestereket – akár az építkezéshez, akár a tüzérséghez voltak felfogadva –, az építési készleteket vagy a szerszámokat elhordassa. Ennek megfelelően intették tehát, hogy az említett szakembereket a megfogalmazott és kiadott instrukció szerint alkalmazza, védelmezze és felelősséggel viseltessen irántuk, valamint felügyelje, hogy a munkájukat alázatosan, hűen, szorgalmasan és teljesen elvégezzék.

Az erősségben szolgálók számára a legfontosabb és egyben legproblémásabb kérdés az élelmezés biztosítása volt. A felfogadottak ellátását a vártartománynak kellett biztosítani, amelynek igazgatása a kinevezett udvarbírók (*provisor* vagy *Hofrichter*) hatáskörébe tartozott.[47] Az *Obrist* számára kiállított instrukció hatodik pontja igen részletesen foglalkozik a két tisztségviselő egymás közötti viszonyával. Az iratban foglaltakból világosan kiderül, hogy a mindenkori szatmári *Obrist* igen széles jogkörrel volt felruházva a tekintetben, hogy szigorúan felügyelje az udvarbíró tevékenységét. Ellenőriznie kellett, hogy a rábízott javakkal megfelelően – azaz az uralkodó hasznára – gazdálkodik-e, a bevételeket takarékosan használja-e fel, valamint hogy egy ostrom esetére is elegendő nagyságú élelmiszerkészlet áll-e a rendelkezésére. Amennyiben a tevékenységében hátrányt okozó vagy egyenesen káros dolgokat fedezne fel, vagy pedig maga

[44] ÖStA KA Best. 403/1589. és Hardegg 2022. 66. o.

[45] A szatmári vártartomány lakóinak robotterhére lásd *Kenyeres* 2002. 568., 589. o.

[46] A *Bestallung*jegyzékben olvashatóak szerint az erősség védműveinek építésére és karbantartására különböző mesteremberek (lakatos, kovács, ács, szekérgyártó és kádár), valamint mész és téglaégető is szolgáltak Szatmáron. Munkájukat egy építési írnok és egy építési számtartó irányította, illetve felügyelte. ÖStA KA Best. 403/1589. és Hardegg 2022. 66. o.

[47] *Kenyeres* 2002. 561–600. o. és *Uő* 2008. 290–293. o. – A Szatmárhoz tartozó vártartománnyal a későbbiekben még részletesen foglalkozom.

az *Obrist* tenne javaslatot az őfelsége javát szolgáló változtatásra, akkor azt közölje az udvarbíróval. Emellett időben figyelmeztetnie kellett minden körülményre az Udvari Kamarát, valamint a Szepesi Kamarát[48] is – amennyiben a vártartomány irányítója az uralkodó és az erősség kárára garázdálkodna –, hogy időben megtörténhessen az ügy megfelelő és szükséges átnézése.[49] A jövedelmek ügyébe viszont az *Obrist* legkisebb mértékben sem avatkozhatott bele, ezek kezelését az udvarbíróra kellett hagynia, ahogyan ez az utóbbi utasításában szerepelt. Emellett az *Obrist* saját, illetve más részére sem követelhetett vagy kényszeríthetett ki tőle többet élelemben és pénzben, mint ami járt, valamint a saját költségén kellett a vártartományhoz tartozó alattvalókkal a szénát, tűzifát és az erősségek közötti levélszállítást finanszíroznia.

Szintén a lakosok, egészen pontosan a Szatmár városában lakó polgárok érdekeit szem előtt tartva készült a hetedik pont. Eszerint az *Obrist*nak gondoskodnia kellett arról, hogy sem a férfiakat, sem a feleségeiket, sem pedig a gyerekeiket a felfogadottak ne háborgassák. Azért, hogy a várost további lakosokkal, különösen mind a háborús, mind a békeidőben szolgáló német kézművesekkel lehessen benépesíteni, rendet kell tartson.

A gróf azonban nem csupán az erősségbe rendelt német és magyar hadinép felett parancsnokolt. Instrukciójának nyolcadik pontja értelmében szorgalmasan meg kellett fontolnia, hogyan tudná a Szatmár környéki vármegyék (Szatmár, Szabolcs, Ugocsa és részben Bereg vármegye)[50] lakóiból kiállított csapatokat még inkább hadra foghatóvá tenni és szükség esetén az ellenséggel szemben vezetni. Ez azt jelentette, hogy a tiszántúli területek feletti irányítást a felső-magyarországi *Feldobrist* átadta neki,[51] azaz a vármegyéknek engedelmeskedniük kellett Hardegg követeléseinek és utasításainak.

Az utasítás kilencedik artikulusában arra intették az *Obrist*ot, hogy a környék magyar és német parancsnokaival, valamint az uralkodóhoz hű nemeseivel folyamatosan tartson kapcsolatot. Amennyiben szükséges, lássa el őket tanáccsal, támogatással és segéllyel. A titkos kapcsolattartásban pedig legyen körültekintő és megfontolt.

A Drinápolyban 1568. február 17-én aláírt béke viszonylagos nyugalmat teremtett a Habsburg és az Oszmán Birodalom határvidékén, a Magyar Királyságban. A nyolc esztendőre kötött szerződést aztán még három alkalommal – 1575-ben, 1583-ban és 1590-ben is – ugyanennyi időre meghosszabbították.[52] Ezt a korszakot nevezte Pálffy Géza igen szemléletesen „háborús békeéveknek”,[53] mivel a hivatalosan is létező béke-állapot ellenére állandóan folytak harcok a végvidéken, ami folytonosan egy háború

[48] A Szepesi Kamara működésére lásd *Acsády* 1894.
[49] Arról, hogy a szatmári vártartomány udvarbírójának el kellett ismernie az *Obrist* főségét, lásd *Kenyeres* 2002. 567. o. és *Uő* 2008. 292. o.
[50] *Pálffy* 1996. 198. o.
[51] Uo.
[52] *Tóth* 1996. 102. o.
[53] *Pálffy* 1996. 192. o.

kitörésével fenyegetett.[54] Ennek a lehetőségnek az elkerülésére az instrukció tizedik pontjában az Udvari Haditanács Hardegget is arra utasította, hogy a békességet minden módon tartsa fenn. Ne fogadjon be se az erősségbe, se a vártartomány területére szabadhajdúkat vagy más portyázó és rabló csapatokat. Emellett az uralkodó zsoldján lévő és alá rendelt felfogadott hadinépének is meg kellett tiltania, hogy saját hasznukra végrehajtott portyákkal veszélyeztessék a békét. Másrészt azonban az Udvari Haditanács azt már engedélyezte az *Obrist* számára, hogy az ellenséges támadásokat, rablásokat és fosztogatásokat megakadályozza. Az így szerzett zsákmányról az instrukció tizennegyedik pontja rendelkezett. Eszerint a szokásos rendnek megfelelően osszák szét a megszerzett javakat és a foglyokat is. Az irat összeállítói azonban azt kikötötték, hogy a pasák és bégek sorsa felől az uralkodó szabadon dönt.

Azért pedig, hogy ezekről a portyákról, a végvidéki *beglerbégek* és *bégek* (titkos) praktikáiról időben értesülést szerezhessen – instrukciójának tizenegyedik pontja értelmében –, Hardeggnek is lehetőség szerint jó és megbízható kém- vagy hírszerző szolgáltot[55] kellett fenntartania. Az így megszerzett információkat rögtön továbbítania kellett az uralkodónak, az Udvari Haditanácsnak, a felső-magyarországi *Feldobrist*nak vagy az ezt a tisztséget ideiglenesen betöltő személynek, hogy a szükséges intézkedésekről időben döntés születhessen. Emellett az instrukció tizenharmadik pontjában a bécsi haditanácsosok külön is felhívták a gróf figyelmét az Erdélyi Fejedelemség felé irányuló hírszerzés fontosságára. Ennek megfelelően Hardegg már 1589 novemberének végén tájékoztatást küldött az Udvari Haditanácsnak az erdélyi rendi gyűlésről és annak végzéséről.[56] Meg kell jegyeznem, hogy mindemellett a szatmári *Obrist* élénk diplomáciai tevékenységet is folytatott. Egy 1592. január 22-én Prágában kelt, a Fuggereknek szánt jelentésben ugyanis megemlítik, hogy a Magyar Királyságba menekült V. vagy Sánta Péter moldvai vajdával korábban a szatmári *Obrist* levelezésben állt.[57]

Az instrukció tizenkettedik pontja az *Obrist* alá rendelt szatmári és Szatmáron kívüli hadinép állapotával foglalkozott. Hardeggnek folyamatosan ellenőriznie kellett, hogy a felfogadottak mindenkor a mustrajegyzéknek megfelelő létszámban, valamint felszereléssel és fegyverzettel szolgáljanak.

Az instrukció záró szakaszában az Udvari Haditanács kinyilvánította, hogy az *Obrist* részére megfogalmazott pontok ugyanúgy vonatkoznak a többi, a szatmári parancsnok alá rendelt három tiszántúli erősségben szolgáló tisztségviselőre és zsoldosra is. Ezek létszámáról az 1582. évi regensburgi birodalmi gyűlésre készült végvárjegyzék segítségével alkothatunk képet:

---

54 *Pálffy* 1996. 192. o. és *Tóth* 1996. 102. o.

55 A 16. századi végvidéki és diplomáciai hírszerzésről részletes összefoglalóként lásd *Pálffy* 1999b. 33–64. o.

56 ÖStA KA HKR Prot. 1589. Exp. Bd. 184. fol. 80v No. 19. és uo. Prot. 1589. Reg. Bd. 185-1. fol. 77v No. 18.

57 Österreichische Nationalbibliothek Fuggerzeitung Codex 8695. fol. 42r-v.

	Kálló	Kisvárda	Ecsed
Német gyalogos	150		
Magyar könnyűlovas	100	50	100
Magyar darabont	100		50
Tüzér	9		
Összesen:	**359**	**50**	**150**

2. táblázat: A szatmári parancsnok alá rendelt három tiszántúli erősségben szolgáló tisztségviselők és zsoldosok létszáma (fő)

A táblázatban foglaltak alapján joggal feltételezhető, hogy Hardegg parancsnoksága alatt is szolgált a három erősségben további több mint 500 fő. Meg kell azonban jegyezni Kisvárda és Ecsed esetében, hogy ez a két vár a Várdai, illetve az ecsedi Bátori család kezében maradt, csak az uralkodó zsoldján lévő magyar lovasokat és darabontokat engedték be. Ez azt jelentette, hogy a família egy-egy tagja – Várdai Mihály, illetve ecsedi Bátori Miklós – kapott az Udvari Haditanácstól *Bestallung*ot a hadak felfogadására, míg az Udvari Kamara a felső-magyarországi fizetőmesteren keresztül gondoskodott fizetésükről.[58]

Másrészt – a *Bestallungbrief*hez hasonlóan – az utasítás záró szakasza is kitért arra, hogy Hardegg köteles engedelmeskedni és eleget tenni az uralkodó, a haditanácsosok és a felső-magyarországi *Feldobrist* vagy az ideiglenesen e tisztséget betöltő személy parancsainak. Emellett pedig úgy kellett cselekednie, hogy ez őfelsége hasznára, ne pedig kárára legyen.[59]

A *Bestallung* és az instrukció átvételét követően Hardegg elindulhatott Szatmárba, hogy átvegye tisztségét. Az Udvari Haditanács 1589. szeptember 8-ai dátummal utasította Kielmant, hogy Hardegget a szatmári *Obrist*ságba beiktassa és kihirdesse.[60] A gróf már a bécsi Udvari Haditanácshoz november 16-án érkezett levelében kérte új stábja két tagjának, a harminc lovas lövész *Leutnant*jának Cesare Bonetti, míg zászlósának Balthasar von Haubitz felfogadását. A haditanácsosok ezt el is fogadták.[61] A császárvárosba pedig november 21-én érkezett meg Ulrich Franz Rothüt mustramester jelentése a gróf beiktatásáról és bemutatásáról.[62] Mint ahogyan a későbbi iratokból kiderül, ez utóbbi aktus nem a terveknek megfelelően ment végbe. Hardegg már a november 16-án Bécsbe érkezett levelében kérte, hogy ne csupán a felfogadott szatmári hadinépnek mutassák be, hanem Szatmár, Szabolcs és Ugocsa vármegyék képviselőinek is, mint olyan személyt, akinek engedelmeskedniük kell.[63] Egy 1590. július 12-én

58 *Pálffy* 1995. 161–162. o.
59 ÖStA KA AFA 1589-9-1.
60 ÖStA KA Best. 403/1589. és Hardegg 2022. 70. o.
61 ÖStA KA HKR Prot. 1589. Exp. Bd. 184. fol. 80r No. 27. és uo. Prot. 1589. Reg. Bd. 185-1. fol. 77r No. 34.
62 Uo. Prot. 1589. Exp. Bd. 184. fol. 77r.
63 Uo. Prot. 1589. Exp. Bd. 184. fol. 80r No. 27. és uo. Prot. 1589. Reg. Bd. 185-1. fol. 77r No. 34.

kelt levelében a gróf kifejtette, hogy ugyan a szatmári tisztségviselők átvették a főherceg parancsát, és ígéretet tettek neki, hogy minden jogos követelést és kívánságot teljesítenek, ám a két másik vármegyének, Ugocsának és Szabolcsnak is hasonlót kellene küldeni. Az Udvari Haditanács – a területileg illetékes – Kielmanhoz irányította az ügyet. Ő a lefolytatott vizsgálatot követően azt jelentette, hogy a Hardegg által hivatkozott, korábban a szatmári *Obrist*októl az említett vármegyékhez kiküldött, engedelmességre felszólító levelet nem találták meg.[64]

Bár a gróf Szabolcs és Ugocsa tisztségviselőivel szemben nem, vagy csak nehezen tudta érvényesíteni akaratát, ám 1590 tavaszán a Magyar Kamarától kapott újabb instrukció tovább növelte hatalmát és tekintélyét a Tiszántúlon. Ekkor ugyanis az itteni had vezetésén túl megkapta a szatmári vártartomány adminisztrátori tisztségét is. Ahhoz, hogy megítélhessük ennek jelentőségét, először röviden be kell mutatni a tiszántúli „birtokkomplexum" létrejöttének okait és feladatait. A már említett Schwendi az 1577. évi nagy bécsi haditanácskozáshoz benyújtott iratában azt javasolta, hogy „az ellátásra, az élelmezés megfelelőbb és előnyösebb előteremtésére a végeken sehol sincs más, jobb lehetőség, mint az, hogy a legfontosabb véghelyeket saját, a földműveléssel foglalkozó alattvalókkal lássák el, valamint hogy ezen helyek biztos jövedelmekkel és szolgálmányokkal rendelkezzenek. Ez a várakhoz legközelebb fekvő uradalmak megvásárlásával, és más alkalmas eszközök igénybevételével történhet meg. Minden tizedjövedelem a legközelebb fekvő véghelyhez szedhessék [sic!] be, és az őrségek zsoldjára fordíttassék, ahogyan az egy néhány helyen Magyarországon már most is történik."[65] Kenyeres István szerint Schwendi példaként akár hivatkozhatott volna az általa megszervezett szatmári vártartományra is. A korszak európai hírű hadvezére és hadtudósa a 16. század hatvanas éveinek második felében a kis kiterjedésű szatmári és németi uradalmakhoz csatoltatta a fiágon magvaszakadt Drágffy-család, illetve Bátoriak egyes Szatmár, Bihar, Közép-Szolnok és Máramaros vármegyei birtokait. Az így létrehozott tartománynak pedig azt a feladatot szánta, amit az 1577. évi tervezetében felvázolt: az ide rendelt hadat élelemmel, tűzifával ellátni és lehetőség szerint zsoldjukat egészében vagy részben fizetni.[66] A Hardegg részére kiállított adminisztrátori instrukció[67] ezt úgy fogalmazta meg, hogy „mivel […] a szatmári vár jövedelmei kezelésének a feladatát is ő fogja ellátni, ezért különös gondot kell rá fordítania, hogy minden ilyen jövedelmet pontosan összegyűjtsön és beszedjen. Meg fogja ezért kapni tőlünk a szatmári vár összes tartozékának, valamint az ezen tartozékok után rendesen járó jövedelmeknek és mindenféle bevételeknek az urbáriumát, amelyet a Szepesi Kamara állít ki a részére.

[64] ÖStA KA Best. 403/1589. és Hardegg 2022. 68–69., 70–71. o.
[65] *Geöcze* 1894. 531. o.; *Kelenik* 2005. 988., 1004. o.; *Kenyeres* 2008. 290. o.
[66] *Kenyeres* 2002. 561. o. és *Uő* 2008. 290–292., 507–522. o.
[67] Az instrukció főbb pontjaiban megegyezik Zeleméri Miklós 1566. április 25-én Ungváron kelt, 52 cikkelyből álló udvarbírói utasításával. *Kenyeres* 2002. 564–569. o.

A jövedelmek beszedése során ehhez az urbáriumhoz kell igazodnia, és minden igyekezetével azon lennie, hogy az összes jövedelmet pontosan és hiánytalanul behajtsa, róluk részletes, tiszta és világos számadásokat készítsen, hogy amikor majd megparancsoljuk, hogy adjon számot a tevékenységéről, azokat a Szepesi Kamarának (ugyanis miutánunk közvetlenül tőle fog függeni, ami a jövedelmeket és azok kezelését illeti) tisztán, világosan, rendben és részletesen elkészítve, haladék és nagyobb késlekedés nélkül be tudja mutatni; ezenkívül a bevételeinek és kiadásainak minden negyedéves időszakáról juttasson el áttekinthető kivonatokat ugyanezen Kamarához."[68] A gróf számára összeállított utasítás ezt követően oldalakon keresztül szinte már kínos részletességgel sorolta fel a tartomány különböző birtokairól és népeitől származó adókat, javakat és jövedelmeket. Az irat összeállítói arról is rendelkeztek, hogy „ne csupán a rendes jövedelmek kezelésével foglalkozzon [az adminisztrátor], hanem – amennyire lehetséges – igyekezzen növelni a vár jövedelmeit, és ha tudja, gyarapítsa a rendes jövedelmek mértékét, de megfelelő és tisztességes módon, vagy akár rendkívüli úton".[69] Azt azonban megtiltották számára, hogy ezek beszedéséhez a felfogadottakat használja. Ezzel a feladattal külön személyeket kellett megbíznia, akiket saját jövedelmeiből kellett fizetnie és ellátnia.

Mint ahogyan már említettem, a Szent György (április 24.) és Szent Mihály (szeptember 29.) napján behajtott adókból, jövedelmekből és javakból kellett az uralkodó által Szatmárra felfogadott had ellátását megoldani. Ezekből tehát megfelelő mennyiségű bort és gabonát kellett tárolni a véghelyeken, melyek felügyeletére Szatmárra külön személyt, Paul Eisfort rendelte a Szepesi Kamara. Az adminisztrátor köteles volt romlatlan állapotban átadni a földművelésből, a tizedből és a kilencedből, valamint a vásárlás útján szerzett élelmet Hardeggnek, akinek nem csupán a szatmári, hanem a kállói hadról is gondoskodnia kellett. Az ottani véghely ugyanis nem rendelkezett saját jövedelemmel, így az egész Érmellék, valamint a nyíri körzet egyes birtokainak javait a kállói zsoldosok ellátására kellett rendelnie. Amennyiben pedig szükséges volt, úgy a többi véghelyet is ki kellett segítenie.

Az adminisztrátor instrukciójának fontos és meghatározó részét képezték azok a pontok, amelyek a törvénytelenségek és visszaélések megakadályozásával, illetve megszüntetésével foglalkoztak. Magának a tisztségviselőnek a bevételeiről és a kiadásairól pontos elszámolást kellett eljuttatnia minden évben a Szepesi Kamarához. Ehhez mellékelnie kellett a bor- és gabonaügyletek során kiállított nyugtákat is.[70] A kiadások rovatban pedig fel kellett tüntetnie, mennyi gabonát, bort vagy szénát szolgáltattak ki a tartomány javaiból a zsoldosoknak. Ezeket ugyanis később a mustra és az ezzel együtt lebo-

[68] ÖStA FHKA AHK HFU Karton (K) 129. (1590. 01–1590. 03.) fol. 394r–413v és Hardegg 2022. 47. o.
[69] ÖStA FHKA AHK HFU K 129. (1590. 01–1590. 03.) fol. 394r–413v és Hardegg 2022. 55. o.
[70] A Kállóba rendelt hadnak átadott gabonáról és borról az ottani élelmezési felügyelő állított ki nyugtát, amelyet az adminisztrátornak az elszámolásához kellett mellékelnie. ÖStA FHKA AHK HFU K 129. (1590. 01–1590. 03.) fol. 394r–413v és Hardegg 2022. 54. o.

nyolított zsoldfizetés alkalmával levonták a felfogadottaknak járó pénzből a kirendelt mustrabiztosok. A gabona kiosztása mellett az adminisztrátor utasításában a német zsoldosoknak hetente fizetendő, úgynevezett húspénz (*Fleischgeld* vagy *pecunia carnium*) összegének „kigazdálkodásáról" is olvashatunk. Eszerint a pénzt – amit a felfogadottak azért kaptak, hogy valami meleg ételt is ehessenek – a kocsmáltatásból, a különféle adókból és egyéb jövedelmekből kellett Hardeggnek előteremtenie. Az így összejött összeget aztán az élésmesternek kellett nyugta ellenében átadnia, aki kiosztotta azt a zsoldosok között.

Az irat készítői kitértek az igen gyakran jelentkező zsoldhátralék kérdésére is. Megfogalmazásuk szerint az adminisztrátornak meg kellett tiltania az úgynevezett *Restzettel*ek eladását és vásárlását. Amennyiben ez mégis szükségessé vált volna, úgy az uralkodó hasznával kellett azt engedélyeznie. Emellett a grófnak adott utasításba azt is belefoglalták, hogy amennyiben egy felfogadott örökös vagy érvényes végrendelet nélkül halt meg, akkor – a rangjukat megillető temetés költségén kívül – a zsoldhátralékuk, a húspénz és minden ingóságuk az uralkodót illeti meg.

Az adminisztrátornak meg kellett akadályoznia, hogy az uralkodó által felfogadott had tisztségviselői és egyszerű zsoldosai a saját hasznukra használják az uralkodó vagy az alattvalók szántóit és rétjeit. Az utasítás összeállítói természetesen Hardeggnek is megtiltották, „hogy a vár tartozékain bármilyen földművelést, majorsági termelést, vagy akár a legkisebb mértékben is kocsmáltatást folytasson a saját javára, ehelyett mindent kizárólag a mi, illetve a véghely hasznára és gyarapodására intézzen és csináljon".[71] Emellett megtiltották, hogy az alattvalókat ő maga, vagy pedig a felfogadott had tisztségviselői és egyszerű zsoldosai feleslegesen megterheljék fuvarozással vagy egyéb munkával, illetve szolgálattal. Az adminisztrátornak attól is tartózkodnia kellett, hogy a neki szolgáló tisztségviselőknek[72] a vártartomány városaiban és falvaiban tartásával külön megterhelje az itt lakókat.

Az adminisztrátor a szerteágazó és felelősségteljes munkájának elvégzéséhez egy húsz, könnyű fegyverzetű lovasból[73] álló kíséretet kapott, akik futárszolgálatot láttak el mellette. Így saját fizetésére, valamint az alá rendelt *szer* ellátására és zsoldjára, továbbá asztalpénzre *(Tafelgeld)* összesen évi 1300 forint járt neki, amit a rábízott jövedelmekből háromhavonta kellett a részére folyósítani. Hardegg azonban kevesebb pénzt kapott, mint a korábbi udvarbírók. Részükre ugyanis 1400 forint volt megállapítva, ám az irat összeállítói 100 forintot levontak ebből az összegből a grófnak adott rendkívüli ajándékok miatt. Emellett az adminisztrátort megillette az is, hogy tizennégy kocsihúzó ló takarmányozására és tartására ingyen szénát és szalmát vételezzen.

[71] ÖStA FHKA AHK HFU K 129. (1590. 01–1590. 03.) fol. 394r–413v és Hardegg 2022. 55. o.
[72] A vártartomány tisztségviselőire lásd *Szatlóczki* 2016. passim.
[73] *Kenyeres* 2002. 569. o.

Az irat összeállítói külön rendelkeztek az ellenjegyző és a kulcsár éves jövedelméről; előbbinek 50, míg utóbbinak 16 forintot rendeltek. A többi szükséges szolgálót és tisztségviselőt az adminisztrátornak kellett felfogadnia, de – ahogyan az iratban olvasható – csupán korlátozott mértékű fizetésért.

Az instrukció utolsó pontja arról rendelkezett, hogy amennyiben Hardegg a feladatát a következő esztendőben már nem akarta ellátni, úgy azt fél évvel előre jeleznie kellett a Szepesi Kamara felé.[74]

Felmerül a kérdés, miért szakított a Magyar, illetve a Szepesi Kamara a korábbi szokásával, és miért adminisztrátort nevezett ki a vártartomány élére udvarbíró helyett. Meglátásom szerint ezt az indokolta, hogy – mint, ahogyan már jeleztem – az Udvari Kamara jelentős összeggel tartozott Hardeggnek a haditanácsossága, a lengyelországi hadjárat és a végvidék ellátására szolgáló gabonaeladások[75] miatt. Ezért a gróf kérte a szatmári vártartomány jövedelmeinek átengedését haszonbérlet címén. A tárgyalások közte, illetve az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács között már 1589 nyarán, azaz a szatmári *obrist*i kinevezésével párhuzamosan megkezdődtek, és hosszabb-rövidebb megszakításokkal egészen 1590 júliusáig tartottak.[76] Azaz a Magyar Kamara által még 1590 márciusában kiadott tervezetet végül ugyanazon év nyarára fogadták el a felek. Hardegg ekkor állította ki új hivatalának reverzálisát.[77]

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Hardegg 1589-ben és 1590-ben igazi álláshalmozóvá és a Tiszántúl legfontosabb személyiségévé vált. Igaz, hogy a haditanácsosi tisztségéről le kellett mondania, ám mint szatmári *Obrist* egyszerre irányította az ebbe az erősségbe és három másik végházba (Kálló, Kisvárda és Ecsed) az uralkodó által rendelt hadat, valamint a vármegyék és a szatmári vártartomány által kiállított csapatokat. Emellett – rendhagyó módon – megkapta az utóbbi, igen jelentős birtokkomplexum közvetlen irányítását is (és nem csak az udvarbíró felügyeletét), mint adminisztrátor. Ez pedig számára olyan mértékű anyagi előnyökkel járhatott, amelyért érdemes lehetett a haditanácsosi megbízást felcserélni egy „Isten háta mögötti" erősség veszélyes parancsnokságával. Azt sem felejthetjük el azonban, hogy a hadügy területén a felső-magyarországi *Feldobrist*nak vagy a tisztséget ideiglenesen betöltő személynek, míg a szatmári vártartomány igazgatásában a Szepesi Kamarának az alárendeltségébe tartozott.

[74] ÖStA FHKA AHK HFU K 129. (1590. 01–1590. 03.) fol. 394r-413v és Hardegg 2022. 47–58. o.

[75] ÖStA FHKA AHF Prot. 1589. Reg. Bd. 433. fol. 302v.

[76] Uo. Prot. 1589. Exp. Bd. 428. fol. 335r és fol. 407v–408r; uo. Prot. 1589. Reg. Bd. 433. fol. 280r; uo. Prot. 1590. Exp. Bd. 437. fol. 34v, fol. 44r, fol. 176r, fol. 348r, fol. 375r; uo. Prot. 1590. Reg. Bd. 442. fol. 16v, fol. 82v, fol. 111v, fol. 176r, fol. 180r.

[77] Uo. Prot. 1590. Exp. Bd. 437. fol. 348r és fol. 375r.

Függelék

Glosszárium

Adminisztrátor: az ingó jószág, más szóval a jövedelem beszolgáltatója, illetve kezelője. Magyar nyelvű iratokban a tisztség megnevezésére leggyakrabban az adminisztrátor szót használták, de előfordult még a gondviselő és a prefektus kifejezés is. A 16. században gyakori, hogy ugyanazon személy lehetett udvarbíró és adminisztrátor is.[78]

Asztalpénz (Tafelgeld): plusz jövedelemként járult hozzá az adott tisztségviselő megélhetéséhez.[79]

Bég/szandzsákbég: a szandzsák élén álló katonai és polgári ügyekért is felelős főméltóság. Az iratokban szandzsákbég, bég vagy *mírliva* alakban is felbukkan a tisztségnév.[80]

Beglerbég: a „bégek bégje". A vilajetek élén álló főméltóság, aki általában a pasa rangot is viselte.[81]

Bestallung: amikor az uralkodó egy lovas vagy gyaloghad kiállításával, felszerelésével és vezetésével bízott meg egy – általában hadakozásban jártas – személyt, akkor az egy kinevezési iratot, *Bestallung*ot vehetett át. A szót gyűjtőfogalomként alkalmazták a 16. században. A megbízott személy ugyanis öt különböző okmányt kapott az Udvari Haditanácstól, amelyek kötelezettségeit, jogait, s az ő és beosztottjai javadalmazásait rögzítette: *Bestallungbrief*, *Bestallung*jegyzék *(Bestallungverzeichnis),* toborzópátens *(Werbepatent), Artikelbrief* és kapituláció. Ezek összeségét nevezték *Bestallung*nak.[82]

Bestallungbrief: a *Bestallung* egy önálló része, amelyben számba vették a felfogadandó had felállításához szükséges utasításokat és feladatokat. Az Udvari Haditanács hadjáratok alkalmával az uralkodó megbízásából – régi katonai szokás szerint – három hónapra fogadta fel az *Obrist*ot és zsoldosait. Amennyiben azonban a hadihelyzet megkívánta, tovább is szolgálniuk kellett. A toborzott hadat egy meghatározott mustrahelyre rendelték. Ezt követően az uralkodó vagy az általa kinevezett hadvezér utasításainak és parancsainak megfelelően kellett szolgálniuk akár vízen, akár szárazföldön, egész vagy fél regimenttel, zászlónként, csapatonként, ahogyan a harci helyzet megkívánta. A zsoldosok a szemle napján kapták meg első fizetésüket, majd ezt követően a lövészek havonta „régi szokás szerint" 4 rajnai forintot, míg a duplazsoldosok *(Doppelsöldner)* ennek a dupláját. A felfogadottaknak ebből kellett fegyverzetüket megvásárolniuk, vagy pótolniuk, valamint élelmezésüket és szállásukat kifizetniük. A visszaéléseket megakadályozandó, illetve a birodalomban forgalomban lévő számos pénzegység miatt meghatározták a forint váltóértékeit is (1 forint = 15 batka = 60 krajcár).[83]

---

[78] *Szatlóczki* 2020. 29. o.
[79] Hardegg 2022. 162. o.
[80] *Hegyi* 2007. 368. o.
[81] Uo. 361. o.
[82] Hardegg 2022. 162. o.
[83] Uo. 162–163. o.

*Bestallung*jegyzék: ebben az irattípusban az *Obrist*nak és stábjának, valamint a *Hauptmann*-nak és stábjának *(Erste Platt)* tagjait és fizetségét közölték.

Darabont: elsősorban őrző feladatot ellátó gyalogos. Egyrészt bizonyos épületek (kapu, tárház, fegyvertár) és földrajzi helyek (vár, város, tartomány) védelmét szolgálták. Másrészt meghatározott személyek, tisztségviselők mellé beosztva testőri feladatot láttak el, és adtak tekintélyt az adott hivatalnak.[84]

Erste Platt: más néven *prima plana.* A *Hauptmann* stábjának tagjai alkották az *Erste Platt*ot.[85]

Feldobrist: a mindenkori felső-magyarországi *Feld-* vagy *Generalobrist* – mint királyképe vagy *prorex* – magát az uralkodót meghatározott jogaiban és feladataiban képviselte ezen a területen. Az uralkodó bizonyos jogait gyakorolva a három fő tisztségviselő, az egri, a szendrői és a szatmári *Obrist* felett parancsnokolt, és irányította Felső-Magyarország hadügyeit.[86]

Hauptmann: az *Obrist*hoz hasonlóan ez a szó is igen átfogó jelentéstartalommal bírt a korszakban. Feladata nem csupán katonai, hanem más adminisztratív ügyekre is kiterjedt. Ennek megfelelően mind a gyalogság, mind egyes lovas csapatok esetében „főember", a „zászló vezetője", valamint „parancsnok" értelemben egyaránt használták a tisztségnevet. A nyugat-európai hadszervezetben létezett szinonimája mind a zászló *(Fähnlein)*, mind a *Hauptmann* szavaknak: kompánia (*compagnie* vagy *cornette*) és kapitány (*capitano* vagy *capitaine*).[87]

Herrenstand: az alsó-ausztriai tartományban az urak/a mágnások rendje.

Húspénz (Fleischgeld, pecunia carnium): ezt a pénzt a zsoldosok kifejezetten azért kapták, hogy valami meleget is ehessenek. A felfogadottaknak a vártartomány földjein nevelt állatok (mint például a seregbarmok) húsára kellett költeniük az összeget, és nem kereskedőktől vagy a földbirtokosoktól megvenni a húst, ezzel is gyarapítva a helyi jövedelmeket.[88]

Királyképe (prorex): lásd az *Obrist* magyarázatánál.

Kulcsár: a kulcsár feladata a vár és a város pincéiben tárolt borok őrzése, valamint a betárolással, illetve értékesítéssel kapcsolatos elszámolás elkészítése.[89]

Landmarschall: az alsó-ausztriai rendek választott elnöke volt, aki a mindenkori *Herrenstand* tagjaként látta el hivatalát.

Leutnant: a 16–17. században valamely tisztségviselőt feladataiban és jogaiban helyettesítő személy, azaz vice volt. [90]

---

[84] Hardegg 2022. 163. o.
[85] Uo. 164. o.
[86] Uo. 164–165. o.
[87] Uo. 166. o.
[88] *Pálffy* 1999a. 199. o. és *Kenyeres* 2008. 507–522. o.
[89] *Szatlóczki* 2016. 183. o.
[90] Hardegg 2022. 168. o.

Lovas lövész: a 16. század első harmadában tűntek fel a nyugat-európai harctereken, és az 1560-as években már bizonyítottan szolgáltak ilyen lovasok a magyarországi hadszíntéren is. Német nyelvű elnevezésüket, az *Archibusier*t fő fegyverükről, a keréklakatos könnyű puskáról, azaz *arquebus*ról kapták. Tűzerejük fokozása érdekében a nyeregkápára több pisztolyt is felszereltek, míg testük védelmére nyitott sisakot, mell-, nyak-, váll- és hátvértet, valamint vaskesztyűt viseltek. A 16. század végi gyors ütemű elterjedésük tűzerejükkel és sokoldalú felhasználhatóságukkal magyarázható, hiszen elő- és utóvédharcban, felderítő és őrszolgálatban, valamint portyázásban és a nagy ütközetekben egyaránt megállták a helyüket. Harcmodorukból adódóan a lassan mozgó, vagy a hadrendbe fejlődött gyalogsággal szembeni alkalmazásuk tűnt a legcélszerűbbnek.[91]

Német lovas: az újabban kiadott forrásokban felfegyverzett lovasként szerepelnek. A 16. és 17. század fordulóján az Udvari Haditanács által kiadott iratokban egyértelműen látszik, hogy fegyverzetük (kard, valamint 2–3, vagy esetenként 5–6 pisztoly) és páncélzatuk (sisak, váll-, nyak-, hát-, mellvért és vaskesztyű) ellenére a kor könnyűlovasságához sorolták *(geringes Pferd)* a német lovasokat. Harcmódjuk, az úgynevezett *caracol* a keréklakatos pisztoly tűzerejének kihasználására épült: a katonák soronként előrelovagoltak, pisztolyaikból sortüzet adtak le, majd felzárkóztak az egység utolsó sora mögé.[92]

Obrist: a 16. századi német és olasz nyelvű katonai terminológiát nem egyszerű magyarra átültetni, mivel a kor magyar hadszervezetében az adott tisztség egyszerűen nem létezett. Ennek egyik eklatáns és legtöbb félreértésre okot és lehetőséget adó fogalma az *Obrist* vagy *Oberst* szó. Esetében rögtön adódik a lehetőség, hogy a ma is ismert formában ezredesre fordítsuk le. Ezt a gyakorlatot előszeretettel alkalmazzák is a 16. századi magyar történelemmel, hadtörténelemmel foglalkozó modern történeti munkák szerzői. Leginkább az egy-egy hadjárat idejére felfogadott idegen (legfőképpen német) gyalogos és lovas csapatok parancsnokait értik alatta. Magát az ezredes szót azonban Dugonics Andrásnak köszönhetjük, aki az 1788-ban megjelent *Etelka* című művében használta azt először. Szily Kálmán *A magyar nyelvújítás szótárá*ban még egy érdekességre hívta fel a figyelmet. Eszerint Barczafalvi Szabó Dávid egy évvel korábban Pozsonyban megjelent, *Szigvart klastrom története* című művében az *Obrist* szót *tömörnök*nek „magyarította". Az ezredes szavunk tehát a 18. század végét megelőzően nem létezett, és – amennyiben hihetünk Szilynek – még sokáig nem került át a közbeszédbe, egyszerűen nem jött divatba. Így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy a 17. században Istvánffy Miklós monumentális történeti művének Tállyai Pál által készített magyar nyelvű fordításában az *Obrist* szó használatára vonatkozóan az 1601. évi hadjárat leírásával kapcsolatban a következőt olvashatjuk: „…az gyalogságot Roswurm igazgatná, Prayner, Althan s Hoffkirchy kapitányokkal, s azoknak nyomokba Gaispergius az ő regiment seregével

[91] Hardegg 2022. 168–169. o.
[92] Uo. 169. o.

menne". A latin nyelven készült eredeti szövegben azonban a szerző a *capiteneus* szó ragozott alakját használta. A modern magyar történetírás azonban nem csupán ezt az egy, az ezredes „megfejtést" kínálja fel a szó fordítására, hiszen a végvidékeket irányító *Obrist*okat főkapitányként fordítja. Ez alapvetően megegyezik a korabeli szóhasználattal is. A 16–17. században a magyar nyelvű iratokban előfordult a végvidéki parancsnokok megnevezésére a főkapitány. Jó példa erre Wathay Ferenc önéletírása, amelyben Győr elestét követően a Bécs és Alsó-Ausztria védelmét ellátó óvári erősségbe rendelt had élére kinevezett Sigmund von Hagert „fűkapitánynak" nevezte. Majd ugyanő – néhány sorral később – volt parancsnokát egyszerűen kapitányként említi. A terminológiai káoszt tovább súlyosbítja, hogy a magyar történetírás ugyanígy a főkapitány szóval fordítja a felső-magyarországi végvidéki parancsnokot is, holott a német nyelvű iratokban annak megfelelője *Feld-* vagy *Generalobrist in Oberungarn* volt. A későbbiekben arra még kitérek, hogy bár a feladataiban igen, ám hatáskörében és felelősségében egyáltalán nem egyeztethető össze ez a szerep a többi végvidéket irányítóéval. Már csak azért sem, mert a *Feld-* vagy *Generalobrist*ok alárendeltségébe tartozott további három *Obrist:* a stratégiai fontosságú egri, szendrői és szatmári. Mindebből világos, hogy a két német kifejezést ugyanazon szóval lefordítani komoly tévedés lenne.

A végvidéki *obrist*i tisztség magyar fordításával kapcsolatban még egy, a korszakban használatos fogalmat kell megemlíteni, ez pedig a *királyképe.* E tisztség viselője az uralkodó meghatározott feladatait és jogait átvette mind katonai, mind pedig más igazgatási területen. Alkalmazására a korabeli magyar nyelvben Wathay Ferenc önéletírásában találunk példát, aki kétszer is említi ezt a kifejezést. Elsőként éppen az 1594. évi események bemutatásánál jegyezte meg, hogy Ferdinand Graf von Hardegg, mint királyképe a városból kirendelte a katonaságot, azaz a lovasokat a Duna átkelőinek védelmére. A második alkalommal pedig az 1602 és 1606 között a győri *Obrist*ként szolgáló Ruprecht von Eggenberggel kapcsolatban használta a fogalmat, *győri királképé*nek nevezve őt. Felmerül a kérdés, miért alkalmazta Wathay (és mások is) a főkapitány szót a végvidéki *Obrist* megfelelőjeként? Véleményem szerint azért, mert már a középkor óta a magyar hadszervezetben a főkapitányi tisztség számított a legmagasabbnak. Ezzel pedig szinte szinonimaként említették a királyképe kifejezést, hiszen ez utóbbi tisztség viselője az adott terület felett az uralkodó meghatározott katonai és igazgatási feladatait és jogköreit gyakorolta. Gondoljunk csak az erdélyi vajdákra, a horvát–szlavón bánokra, vagy az alsó részek főkapitányaira.

Ezek szerint az *Obrist* egyszer ezredest, egyszer főkapitányt, egyszer kapitányt, egyszer királyképét jelentett? Nem! Az *Obrist* mindig is *Obrist* volt, és valójában egyik magyar szónak sem megfeleltethető, vagy volt megfeleltethető pontosan a korban. Maga a kifejezés eredeti jelentése arra utal, hogy esetében a legfelsőbb, a legmagasabb beosztású személy, hiszen a német *ober,* azaz 'felső' jelentésű melléknév felsőfoka. Nem lepődhetünk meg azon, hogy ennek megfelelően az *Obrist* német szó igen átfogó jelentéstartalommal, a tisztség viselője pedig sokkal szerteágazóbb jog- és feladatkörrel bírt

a korszakban, mint a mai ezredesek. A had kiállításával megbízott személy ugyanis a felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltött be, amely részeként a gyalogság esetében minden e tisztségre kinevezett személy a kezében tartotta az egységen belüli legfőbb törvénykezési jogot. A német szakirodalom szerint már az adott egység szervezésének kiindulópontján is saját embereit tette meg e tisztség viselőivé, akik a toborzást végrehajtották. Emellett biztosítania kellett felfogadottjai fegyverzetét, felszerelését, zsoldfizetését, ellátását, valamint mindennapjaik megszervezésével meg kellett akadályoznia a különböző visszaéléseket, csalásokat, kihágásokat és esetleges lázadásokat.[93]

Pattantyús (Büchsenmeister): tüzér, ágyúmester.[94]

Regiment: amennyiben a hadúr a 16. században úgy döntött, hogy több zászló *(Fähnlein)* gyalogost is felfogad, úgy azokat regimentbe szervezték, amely élén az *Obrist* állt. A szót a magyar történetírás tévesen a Dugonics András által a 18. század végén alkotott, és az *Etelka* című művében először 1788-ban megjelent ezred szóval fordítja le. A korszakban ez utóbbi kifejezést természetesen még nem ismerték, így a német megnevezést nem is fordították le. A szót eredeti értelme szerint az egy rend/rendtartás alá tartozó, egy szervezetben lévő gyalogosokra alkalmazták. Ez azonban nem jelentett kizárólagosságot, hiszen a szatmári vagy a győri végvidéken is regimentről beszélhetünk. Előbbi esetében azonban az *Obrist* alá rendelt és a sziléziai, illetve a felső-magyarországi rendek jövedelmeiből finanszírozott gyalogosok és lovasok összességét értették alatta. Ráadásul még a nemzetiségi összetétel sem számított, hiszen Hardegg alatt ugyanúgy szolgáltak németek és magyarok is. Szeretném felhívni arra a figyelmet, hogy a Habsburg Birodalom lovasságának esetében a regiment fogalmát csak a 17. század harmadik évtizedében kezdték el alkalmazni. Addig egy-egy lovas had felállításával megbízott *Obrist*nak három, négy, öt vagy több zászlót kellett toboroznia, felszerelnie és vezetnie.[95]

Restzettel: a felfogadottak részére a ki nem fizetett hópénz értékében hitellevelet, úgynevezett *Restzettel*t állítottak ki, amelyet a hadi fizetőmesteri hivatalban lehetett beváltani.[96]

Reverzális (Revers): a felfogadással megbízott személy ebben az iratban esküt tett arra, hogy a *Bestallung*jában és a kapitulációjában foglaltaknak eleget tesz.[97]

Ritterstand: Az alsó-ausztriai tartományban a lovagok rendje.

Szer (Sattelpferd): a 16. század végi forrásokban még elvétve lovagokként *(Ritter)* említett lovasok nem egyedül vonultak hadba, hanem az úgynevezett lovagi szerekkel. Ennek német megfelelője az úgynevezett *lange Reihe* volt. A szert a lovag/nemes/főlegény/hadnagy/kapitány/*Hauptmann*/*Obrist,* valamint az öt és húsz fő közötti lovasból, többségében közrendűekből álló kísérete alkotta. Ennek megfelelően a mustralajstromokban

[93] Lásd *Dugonics* 1788. passim; *Szily* 1902. 84. o.; *Wathay* 1976. 145., 152. o.; *Istvánffy* 2009. 383. o.
[94] Hardegg 2022. 171. o.
[95] Uo. 172. o.
[96] *Heischmann* 1925. 193–195. o.
[97] Hardegg 2022. 172. o.

(Musterregister) csak a lovag nevét tüntették fel, embereiét nem. A korszakban mind a lovagot, mind a kíséretét katonának nevezték.[98]

Zeugwart: a hadianyag őrzésével és nyilvántartásával megbízott hadszertárnok.[99]

Bibliográfia és rövidítések

Acsády 1894. — *Acsády Ignác:* A pozsonyi és szepesi kamarák. 1565–1604. Budapest, 1894.

Buza 2020. — *Buza János:* Pénzforgalom és pénzértékek a soproni országgyűlések idején (1622–1625). In: Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés. Szerk. *Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza.* Sopron–Budapest, 2020. 425–472. o.

Dugonics 1788. — *Dugonics András:* Etelka. Pozsony–Kassa, 1788.

Geöcze 1894. — *Geöcze István:* Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 7. (1894) 502–537., 647–673. o.

Hardegg 2022. — Ferdinand Graf von Hardegg. I. A bevezető tanulmányt írta *Bagi Zoltán Péter.* A forrásokat vál., a jegyz. és a mutatókat készítette *Vajk Borbála – Kovács László – Bagi Zoltán Péter.* Győr, 2022.

Hausmann 1983. — *Hausmann, Friedrich:* Ferdinand Graf zu Hardegg und der Verlust der Festung Raab. In: Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag. Hrsg. *Walter Höflechner – Helmut J. Mezler-Andelberg – Othmar Pickl*. Graz, 1983. 184–209. o.

Hegyi 2007. — *Hegyi Klára:* A török hódoltság várai és várkatonasága. Budapest, 2007.

Heischmann 1925. — *Heischmann, Eugen:* Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925.

Istvánffy 2009. — Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. (Reprint.) Budapest, 2009.

Janko 1871. — *Janko, Wilhelm:* Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, 1871.

[98] Hardegg 2022. 175. o.
[99] Uo. 174. o.

Kelenik 1991. *Kelenik József:* A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 104. (1991) 3. sz. 80–122. o.

Kelenik 2005. *Kelenik József:* Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576). *Századok,* 139. (2005) 4. sz. 969–1009. o.

Kenyeres 2002. XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírói és ellenőrei részére. II. k. Szerk. *Kenyeres István*. Budapest, 2002.

Kenyeres 2008. *Kenyeres István:* Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, 2008.

ÖStA Österreichisches Staatsarchiv, Wien
KA Kriegsarchiv
AFA Alte Feldakten
Best. Bestallungen
HKR Prot. Protokollen des Wienerischen Hofkriegsrates
FHKA Finanz- und Hofkammerarchiv
AHF Prot. Protokollen der Alten Hoffinanz
AHK HFU Alte Hofkammer, Hoffinanz Ungarn

Pálffy 1995a. *Pálffy Géza:* A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények,* 108. (1995) 1. sz. 114–185. o.

Pálffy 1995b. *Pálffy Géza:* Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.

Pálffy 1996. *Pálffy Géza:* A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle,* 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. o.

Pálffy 1997. *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle,* 39. (1997) 2. sz. 257–288. o.

Pálffy 1999a. *Pálffy Géza:* A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története, 1526–1598. Győr, 1999.

Pálffy 1999b. *Pálffy Géza:* Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Szerk. *Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás*. (Studia Agriensia 20.) Eger, 1999. 33–64. o.

Szatlóczki 2016. *Szatlóczki Gábor:* Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak. I. k. A várak népe. Szeged, 2016.

Szatlóczki 2020. *Szatlóczki Gábor:* A polgár, a zsellér és a jobbágy. Adalékok a győri polgárság középkori adattárához. (Győri Tanulmányok 41.) Győr, 2020. 7–39. o.

Szily 1902. *Szily Kálmán:* A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, 1902.

Tóth 1996. *Tóth Sándor László:* A Porta és a tizenöt éves háború kitörése. *Acta Historica (Szeged),* 103. (1996) 101–112. o.

Wathay 1976. *Wathay Ferenc* énekes könyve. Budapest, 1976.

Zoltán Péter Bagi

FERDINAND GRAF VON HARDEGG'S DUTIES DURING HIS SERVICE IN SATU MARE, BASED ON DOCUMENTS ISSUED TO HIM

(Summary)

In 1565, Lazarus von Schwendi, the *Feldobrist* of Upper Hungary, established a new defence zone in the Trans-Tisza region, centred on Satu Mare, under the leadership of Erasm Mager. This was the way the famous European general and military scientist of the time wanted to solve the problem of the unified control of the Trans-Tisza region, which was far from Košice, but bordered both the Ottoman Empire and its vassal, Transylvania, and was therefore of strategic importance. In 1589, Rudolf II, Holy Roman Emperor of Germany, King of Hungary and Bohemia, appointed Ferdinand Graf von Hardegg, a military advisor from the magnate family of Lower Austria, to the office of the *Obrist* of Satu Mare. Hardegg, however, not only took command of the considerable number of troops assigned to the area, as well as the troops sent by the castellany and the counties, but also became the administrator of the castellany the following year. The points of the *Bestallung* and the instructions issued to him show, on the one hand, the duties and obligations of the official. On the other hand, it may also explain why Hardegg was willing to give up the title of military adviser to accept the dangerous command of a "God-forsaken" fortress.

Zoltán Péter Bagi

DIE AUFGABEN VON FERDINAND GRAF VON HARDEGG WÄHREND SEINES DIENSTES IN SZATMÁR (SATHMAR) AUFGRUND DER FÜR IHN AUSGESTELLTEN DOKUMENTE

(Resümee)

Im Jahr 1565 errichtete Lazarus von Schwendi, ein Feldobrist aus Oberungarn, unter der Leitung von Erasm Mager eine neue Verteidigungszone im Gebiet jenseits der Theiß (Tiszántúl), deren Zentrum Szatmár (Sathmar) war. Auf diese Weise wollte der berühmte europäische General und Militärwissenschaftler jener Zeit die einheitliche Kontrolle über das Gebiet jenseits der Theiß sicherstellen, die zwar weit von Kassa (Kaschau) entfernt war, aber sowohl an das Osmanische Reich als auch an dessen Vasallen Siebenbürgen grenzte

und daher von strategischer Bedeutung war. Im Jahr 1589 wurde Ferdinand Graf von Hardegg, ein Militärrat aus einer niederösterreichischen Magnatenfamilie, von Kaiser Rudolf II., dem Kaiser des Heiligen Römischen Reiches sowie König von Ungarn und Böhmen, auf den Posten ernannt. Hardegg übernahm jedoch nicht nur das Kommando über die Truppen von beträchtlicher Stärke, die hierher beordert wurden, sowie die von der Herrschaft und den Komitaten entsandten Truppen, sondern wurde im folgenden Jahr auch Verwalter des Burggebietes. Die Punkte der ihm erteilten Bestallung bzw. der ihm erteilten Instruktionen zeigen einerseits die Aufgaben und Pflichten des Amtsträgers auf. Andererseits erklären sie auch, warum es sich für Hardegg lohnte, auf den Titel des Kriegsrates zu verzichten und das gefährliche Kommando über eine Festung „im Nirgendwo“ zu übernehmen.

Zoltán Péter Bagi

MISSIONS DE FERDINAND GRAF VON HARDEGG LORS DE SON SERVICE À SZATMÁR D'APRÈS LES DOCUMENTS QUI LUI ONT ÉTÉ DÉLIVRÉS

(Résumé)

En 1565, le *Feldobriste* de Haute-Hongrie Lazarus von Schwendi crée une nouvelle zone de défense à l'est de la rivière Tisza autour de Szatmár placée sous la direction d'Erasm Mager. Le célèbre général et scientifique militaire connu dans toute l'Europe souhaite ainsi assurer l'administration unifiée de la région transtibiscine, car elle est d'une importance stratégique: Éloignée de Cassovie certes, mais limitrophe de l'Empire ottoman et de son vassal la Transylvanie. En 1589, Ferdinand Graf von Hardegg, conseiller militaire issu d'une famille de magnats de Basse-Autriche, est nommé *Obrist* de Szatmár par Rodolphe II, empereur du Saint-Empire romain germanique, roi de Hongrie et de Bohême. Hardegg prend non seulement le commandement des troupes nombreuses affectées à la région et des troupes levées par la seigneurie et les comitats, mais il devient également l'administrateur du domaine autour du château l'année suivante. Le *Bestallung* et les instructions qui lui sont adressés révèlent les missions et les obligations du fonctionnaire, mais ils nous aident également à comprendre pourquoi il valait la peine pour Hardegg de démissionner de son poste de conseiller de guerre et d'accepter le dangereux commandement d'une forteresse « au bout du monde ».

Золтан Петер Баги

ЗАДАНИЯ ФЕРДИНАНДА ГРАФА ФОН ХАРДЕГГА ВО ВРЕМЯ ЕГО СЛУЖБЫ В САТУМАРЕ НА ОСНОВАНИИ ВЫДАННЫХ ЕМУ ДОКУМЕНТОВ

(Резюме)

В 1565-ом году Лазарус фон Швенди, Верхне-Венгерский Фельдобрист (*Feldobrist* - Главнокомандующий военгенерал), создал новую оборонительную зону на затисайской территории с центром в Сатумаре под руководством Эразма Магера. Таким образом известный в Европе полководец и военный ученый той эпохи хотел решить вопрос единого управления стратегически важной затисайской области, которая находится далеко от Кошицы, но граничит как с Османской империей, так и с её вассалом Трансильванией. В 1589-ом году германо-римский император правитель II. Рудольф, король Венгрии и

Богемии, назначил на должность Обриста (*Obrist* - Полковник) Сатумаре Фердинанда Графа фон Хардегга военного советника, происходящего из семьи магнатов Нижней Австрии. Однако Хардегг не только взял на себя командование значительным количеством войск, приписанных сюда, но и принял командование войсками, присланными поместьями и графствами, и одновременно стал администратором крепостной провинции в следующем году. С одной стороны, из выданных ему Бэсталлунг (*Bestallung* - Инаугурация) и пунктов инструкций выясняется, каковы были задания и обязанности служащего. С другой стороны, мы также можем получить объяснение, почему Хардегг был вынужден отказаться от звания военного советника и принять опасное командование прочной крепостью «за спиной у Бога».

NÉMETH BALÁZS – PADÁNYI JÓZSEF – HAMZA EMIL

TŰZFEGYVEREK HATÉKONYSÁGA ZRÍNYI-ÚJVÁR 1664. ÉVI OSTROMÁNÁL I.

A 17. századi tűzfegyverek hatásvizsgálatának problematikája és Zrínyi-Újvár lövedékei

Bevezető

A 17. századi tűzfegyveres harcászat hatékonysága nem értelmezhető, amennyiben nem ismerjük a korabeli tűzfegyvereknek az egyéni harcos, valamint a zárt harcrendek elleni hatékony lőtávolságát, valamint a kilőtt lövedékek ölőképességét. A történelmi tűzfegyverek ballisztikai vizsgálata így fontos részét képezi a 17. századi hadművészet vizsgálatának is. Nehezen tisztázható bármilyen tűzfegyveres csapatnem hatékonysága, amennyiben nincs pontos képünk arról, hogy a katonák által használt lőfegyverek milyen hatékony lőtávolsággal, pontossággal, átütőerővel, ölőképességgel rendelkeztek. A hadügyi forradalom egyik legfontosabb hajtóanyaga maga a lőpor volt. Az ágyú, majd a kéziágyún keresztül kialakuló puska, karabély és pisztoly alapjaiban módosította azt, ahogy a hadseregek harcoltak. Olyan harcrendek és harcászati megoldások alakultak ki, amelyekben a hidegfegyverek és tűzfegyverek egymást támogatva voltak képesek működni. Egyik haderő-, fegyver- és csapatnem sem volt elképzelhető lőporral működtetett fegyverek nélkül. A 16–17. században tetten érhető, ahogy a tűzfegyveres csapatnemek aránya folyamatosan növekedett a hidegfegyveresek rovására, míg a 17. század végére elérkeztünk arra a pontra, ahol valamilyen lőfegyver nélkül már szinte egyetlen katona sem képzelhető el.

A tűzfegyverek alapvetően a támadás fegyverei voltak, melyek alkalmazása tekintetében a hatékony lőtávolság volt a kulcstényező. Raimondo Monteuccoli *A magyarországi török háborúkról* című könyvében a következőképpen határozza meg a tűzfegyvertípusok alkalmazásának alaptételét: „A támadófegyverek fő tulajdonsága, hogy velük az ellenséget felfedezésének pillanatától kezdve egészen a teljes vereségig és a csatatérről történő elűzéséig folyamatosan lehet szorongatni és csapást mérni rá. Minél közelebb jön az ellenség, annál sűrűbb legyen a rájuk leadott lövések vihara. Amíg távolabb van az ellenség, addig az ágyúkból, amint közeledik, muskétákból, azután karabélyokból és pisztolyokból lőjünk, végül lándzsával, pikával és karddal, majd a csapatok összeütközésével harcoljunk.”[1]

A mű 1670-ben készült el, vagyis összegzi azokat a tapasztalatokat, melyeket a szerző a nyugat- és a közép-európai hadszíntereken szerzett meg. Az idézett lista a fegyvertípusok

[1] *Montecuccoli* 2019. 53. o.

alkalmazásának időrendiségét határozza meg, ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy a tűzfegyverek alkalmazása egyre fontosabb lett, miközben a muskétás még mindig rászorult a hidegfegyveres csapatnemek támogatására: „A muskétások magukban, a pikások nélkül nem alkothatnak olyan csapategységet, amely képes lenne akár a lovasság rohamának, akár a rájuk rohanó pikások támadásának szilárdan ellenállni. Ilyenkor a muskétásoknak el kell hagyniuk a csatateret."[2]

Zrínyi-Újvár fegyverei, avagy a 17. századi lőfegyverek ballisztikai vizsgálatának kérdései és válaszai

Vizsgálatunk tárgya Zrínyi-Újvár 1664. évi ostroma. Annak hadileletanyagára építve igyekszünk választ adni arra a kérdésre, hogy mennyire voltak hatékonyak a korszak tűzfegyverei. Mindennek alapja, hogy megismerjük a gyalogság fegyverei által kilőtt lövedékek torkolati sebességét, ugyanis ez teszi lehetővé, hogy a fegyver kül- és célballisztikájáról megfelelő képet kaphassunk. Nem vagyunk könnyű helyzetben, hiszen a 17. században még nem tudták megmérni a kilőtt lövedék sebességét, így feljegyzés sem maradhatott fenn, mely alapján a ballisztikai görbe felrajzolható lenne. Az első ballisztikus, aki sikerrel mérte meg egy kilőtt lövedék torkolati sebességét, Benjamin Robins volt. 1742-ben először megjelent *New Principles of Gunnery* című művében írta le a matematikai módszert és az általa tervezett ballisztikai inga működését, mellyel meghatározható a kilőtt lövedék sebessége. Robins kísérlete során a 10-es űrméretű (19,7 mm), 45 hüvelyk (1143 mm) hosszú puskacsőből ¾ hüvelyk (19,05 mm) átmérőjű, kb. 41 g tömegű ólomgolyót 1700 láb/másodperc (518,5 m/s) torkolati sebességgel lőtte ki a lövedékhez képest fele tömegű lőportöltet.[3] Robins sima csövű puskák és tüzérségi eszközök tekintetében vizsgálta a kezdősebességet, felismerve, hogy a ballisztikai görbe felrajzolásának alapja ez az érték. Robins munkája közel 80 évvel Zrínyi-Újvár ostroma után született meg, így az abban szereplő torkolati sebesség adatai nem mérvadóak a 17. század vonatkozásában.

A modern kutatók közül nem mi kíséreljük meg először meghatározni a 17. századi lőfegyverek torkolati sebességét. Az elöltöltő-fegyveres sportlövészet megjelenése a múlt század második felétől nagyszerű lehetőséget adott a kutatóknak arra, hogy akár kísérleti régészeti módszereket is alkalmazzanak a feladat megoldása során. Elévülhetetlen érdemeket szerzett Peter Krenn grazi kutatócsoportja, mely a Landesmuseum Joanneum fegyvertárának eredeti lőfegyvereit használta kísérleti régészeti célokra. A laboratóriumi vizsgálatok eredményeit 1989-ben publikálták, könyvük[4] – máig a korszak vizsgálatának egyik legfontosabb forrása. Elemzésük kiterjedt a fegyverek

[2] *Montecuccoli* 2019. 60. o.
[3] *Robins* 1742. 80. o.
[4] *Krenn et al.* 1989.

belballisztikájára (a lövés során a csőben zajló folyamatok vizsgálata), a külballisztikára (a lövedék röpülése közben történő folyamatok, a ballisztikai görbe vizsgálata), valamint a célballisztikára (a lövedék becsapódásakor történő folyamatok, a lövedékhatás vizsgálata) is. A történelmi fegyvereket éppen azokkal a módszerekkel vizsgálták, ahogy a 19. század végétől a hadi és polgári lőfegyvereket szokás. A kutatócsoport által felállított metodika máig zsinórmérték a történelmi tűzfegyverek vizsgálata során, analitikus pontossága követendő példa minden kutató számára.

Kísérleti régészeti kutatásokat – 17. századi tűzfegyverekkel végzett lőpróbákat – több kutató, illetve kutatócsoport is végzett az elmúlt évtizedekben. D. P. Miller, D. Allsop és D. J. Carr 2019-ben folytatott kísérleteket, melyek egyik fő célja annak meghatározása volt, hogy a harctereken talált lövedékek az első becsapódási pontoktól milyen távolságba juthatnak gurulat útján.[5] A kutatócsoport az angol polgárháború ún. 10-es űrméretű muskétáit és lövedékeit vizsgálta. Ez egy névlegesen 19,7 mm űrméretű fegyvert jelent, de a kutatócsoport rávilágított arra, hogy az angol polgárháború muskétáinak csőátmérői között jelentős különbségek is tapasztalhatóak, ezért háromféle átmérőjű csövet használtak a lőkísérletekhez.[6] Ezekben modern készítésű feketelőporokat használtak, háromféle szemcseméretben. A töltet mennyiségét addig emelték, amíg a cső által okozott körkörös kopási nyomok meg nem jelentek a lövedékeken, éppúgy, mint azokon a lövedékeken, melyeket a polgárháború összecsapásainak helyszínein találtak.

Előzetes feltételezésük szerint, a lövedékek kezdősebessége 450–500 m/s közötti tartományban mozgott. Mért torkolati sebességeik 334–470 m/s között voltak, zömmel 400 m/s felett. Kutatásaik bizonyították, hogy azok a lövedékek, melyek vízszintes kilövés után 140–234 m távolságban érték el a talajt, gurulat útján még 296–402 méter távolságra jutottak el. A lövedékeken megjelenő lőnyomok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a mintaként használt, harctéren talált lövedékeket közvetlenül a lőporra töltve, fojtás nélkül lőhették ki. Vizsgálataik alapján az Edgehillnél (1642) és Marston Moore-nál (1644) vívott összecsapások lövedékei 99,7%-os tisztaságú ólomból készültek.[7] Millerék tanulmánya ugyanakkor nem ad választ arra, hogy milyen torkolati sebességgel lőtték ki a muskéták lövedékeiket. Erre Miller PhD-dolgozatában tett kísérletet. Ennek kulcseleme a lövedék oldalán kilövéskor kialakuló öv, melyet egyrészt a cső és a lövedék közötti hézagon kifújó gázok vágóhatása, másrészt a cső és a lövedék közötti súrlódás okozta kopás okoz *(banding)*. Ez utóbbi hatás nyoma könnyen tetten érhető: a kilőtt lövedék oldalán végigfutó sáv, mely egymással párhuzamos, tengely irányú barázdákkal szabdalt, jó jelzője ennek a hatásnak.[8] Minél nagyobb a kialakult gáznyomás, vagyis minél nagyobb a töltet és pontosabb a lövedék illeszkedése, annál erősebben

[5] *Miller et al.* 2019.

[6] Miller 53 db, a Royal Armouries Littlecote gyűjteményében található muskétáról tesz említést, melyek űrmérete 18,87–22,35 mm között mozog. *Miller* 2010. 51. o.

[7] *Miller* 2010. 59. o.

[8] Uo. 54. o.

jelenik meg ez a nyom. Miller lőkísérletei során olyan lőportölteteket állított be, melyek a lövedék teljes kerületén létre tudták hozni a kopásnyomokat. Ehhez jellemzően 400 m/s feletti lövedék-kezdősebesség volt szükséges.[9]

Colin J. Parkman ugyancsak[10] tett arra kísérletet, hogy a 17. századi muskéták hatásfokáról tisztább képet alakítson ki. Parkman kiindulási pontként Benjamin Robins torkolati sebesség adatait vette alapul. Töltete beállításánál a feles szabályt követte, vagyis a lövedék tömege felének megfelelő töltetet alkalmazott TS2 típusú modern lőporból. Ezzel a töltettel 420–497 m/s közötti torkolati sebességeket ért el.[11]

A harctereken fellelt lövedékek azonosításával foglalkozik Glenn Foard dolgozata is. Foard csapata is végzett lőkísérleteket, melyek során a lövedéktömeg egyharmadának megfelelő modern feketelőpor-töltetet használtak a 37,5 g-os ólomgolyó kilövésére. Ballisztikai modelljük alapjai a grazi kísérletekből származó adatok voltak.[12] A szerző ugyanakkor azt feltételezte, hogy a 17. századi muskéta kisebb kezdősebességgel kellett, hogy kilője lövedékét, mint a 330 m/s torkolati sebességre képes 19. századi francia hadipuska.[13]

Egy grazi kutatócsoport vizsgálatai tűnnek a legrészletesebbnek, ugyanakkor eredményeik véleményünk szerint falsak, mivel értelmezésünk szerint a kísérletek több kiinduló koncepciója hibás vagy pontatlan. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a Zrínyi-Újvár feltárása során talált lövedékek vizsgálatán keresztül, gyakorlati példák segítségével mutassunk be egy eddig nem alkalmazott módszert, mely pontosabban határozhatja meg az ostrom során használt tűzfegyverek hatékonyságát. Vizsgálatunk két fegyvertípusra terjed ki: a kanócos muskéta és a keréklakatos pisztoly tekintetében voltunk képesek közel pontos képet adni arról, hogy milyen pontossággal, hatékony lőtávolsággal és ölőképességgel rendelkeztek e fegyvertípusok a 17. század derekán.

Ballisztikai vizsgálatok, lőpróbák történelmi lőfegyverekkel

Problémák a grazi kísérletek lőportölteteivel

A grazi kísérleteket összefoglaló tanulmány[14] megkérdőjelezhető eredményeiért több kiinduló tényező felelős. Kritikai észrevételeink megfogalmazásakor ugyanakkor azt is ki kell jelentsük, hogy a vizsgálatok elvégzésének időpontjában sem megfelelő információ, sem megfelelő metodika nem létezett még a történelmi fegyverek ballisztikai vizsgálatára, így megfogalmazható, hogy a kutatócsoport a kor színvonalának

[9] *Miller* 2010. 23. o.
[10] *Parmkan* 2017.
[11] Uo. 160. o.
[12] *Foard* 2008. 225. o.
[13] Uo. 224. o.
[14] *Kalaus* 1989.

megfelelő, illetve az előtt járó igényességgel hajtotta végre a lőkísérleteket és elemezte a kapott adatokat. A kutatást végző elődjeink előtt tehát mindenképpen fejet kell hajtsunk, ugyanakkor több mint három évtized elteltével szükségét látjuk újra értelmezni a kérdést.

A vizsgálatokhoz 13 db 16–18. századi tűzfegyvert választottak ki a fegyvertárból, melyekhez szintén korabeli öntőformákat használtak a lövedékek elkészítésére. 15 lövészettel töltött nap alatt 325 lövést adtak le a fegyverekkel. A kapott eredményeket modern katonai lőfegyverek (9 mm Luger űrméretű szolgálati pisztoly; 7,62 × 51 mm-es NATO űrméretű 1958 M Sturmgewehr; 5,56 × 45 mm-es NATO űrméretű 1977 M Sturmgewehr) hatásaihoz hasonlították.[15]

A graziak eredményeinek pontatlanságát két fontos hiányosság okozta: egyrészt a kutatócsoport nem minden esetben választotta meg helyesen a lövedék átmérőjét, másrészt egy esetben sem döntöttek helyesen a használandó lőportöltetről. Mindezeknek köszönhetően a kutatócsoport által regisztrált kezdősebességek bizonyosra vehető, hogy jóval magasabbak, mint amire a 17. században ezek a fegyverek képesek voltak. A lövedék kezdősebességének ismerete pedig a legfontosabb adat, melyet tudnunk kell ahhoz, hogy képet kapjunk a fegyver külballisztikájáról és célballisztikájáról. Amíg ezzel nem rendelkezünk, addig nem nyilatkozhatunk a fegyver hatékony lőtávolságát, pontosságát, ölőképességét illetően.

A korabeli lőporok összetételét, elkészítési módját tudjuk, ugyanakkor pontos hatásához a receptúra és gyártási eljárások ismerete sem vezet el minket, hiszen még az azonos recept alapján készített lőporok között is jelentős különbségek lehettek. Nem véletlen, hogy a hadicélra átvett lőporok minőségét minden esetben ellenőrizni kellett emeltyűpróbával. Ilyen műszert konstruált Josef Furttenbach ulmi matematikus, építész, polihisztor 1626-ban. A 63 cm magas gép egy függőlegesen mozgó súlyból és egy lőporszelencéből állt. A szelencében ellobbantott 1 lat (17,5 g) tömegű lőpor felfelé mozgatta a súlyt. A lőpor erejét jellemezte, hogy az állandó térfogatú lőporadag égése közben felszabaduló lőporgáz milyen magasra volt képes emelni a mérősúlyt. Ez minél magasabban volt, annál erősebb – jobb minőségű – lőporról adott visszajelzést.

Anton Dolleczek *Monographie der k.u.k. österr.-ung. Blanken und Handfeur-Waffen*[16] című munkájában több információt is találunk a lőportöltetekre. A XVII. tábla két korszakunkhoz köthető töltetinformációt közöl: egy 1660-ra datált, pantallérról függő fa lőporfiola (modern elnevezés szerint apostol) kapacitását 12 g lőporban adja meg, míg egy kb. 1700-ra datált 7/4 latos papírtöltény esetében a 30,6 g-os tömegű lövedékhez 13 g lőportöltet-tömeget ad meg.[17] Szerzőnk további adatokat közöl összesítő táblázatban, mely szerint a 2 latos golyót tüzelő kanócos muskéta (2 lat = 35 g lövedéktömeg,

[15] *Kalaus* 1989. 43–44. o.
[16] *Dolleczek* 1970.
[17] Uo. II. Tafel XVII.

tiszta ólom lövedék esetében 18 mm-es átmérő) lőportöltete a lövedék tömegének fele volt.[18] Hasonló adatot közöl Montecuccoli is: jó minőségű lőporból a lövedék felének megfelelő töltetre, rosszabb minőségű lőporból a lövedék tömeg 2/3-ának megfelelő lőportöltetre volt szükség. Egy font jobb minőségű lőporból éppen 40 töltet jött ki.[19]

A 17. század második felében a császári hadseregben a következő granulált lőporkeverékeket használták:[20]

	Salétrom	**Kén**	**Szén**
Purst-Pulver (kiskaliberű lőfegyverekhez és vadászpuskákhoz)	75 rész (76,5%)	9 rész (9,18%)	14 rész (14,28%)
Musketenpulver (muskétákhoz)	75 rész (69,75%)	14 rész (13,02%)	18 rész (16,74%)
Stückpulver (lövegekhez)	75 rész (66,75%)	16 rész (14,24%)	21 rész (18,69%)

1. táblázat: A császári hadsereg által a 17. század második felében használt lőporok összetétele Dolleczek szerint

Furttenbach készülékén 1 lat lőportöltet *Stückpulver* 9,5 cm, egy adag *Musketenpulver* 12 cm és egy lat *Purst-Pulver* 28,7 cm magasra emelte a súlyt, mutatva, hogy a finomszemcsés lőporok jóval nagyobb munkavégző képességgel rendelkeztek, mint a tüzérségi lőporok.[21]

A fentiekkel ellentétben Furttenbach más arányokat ad meg a császári hadseregben használt katonai lőporok tekintetében:[22]

	Salétrom	**Kén**	**Szén**
Lőpor „finom” fegyverekhez	100 font (75,70%)	15 font (11,35%)	17 font (12,87%)
Muskétalőpor	100 font (72,40%)	20 font (14,48%)	18 font (13,03%)
Tüzérségi lőpor	100 font (69,00%)	21 font (14,49%)	24 font (16,56%)

2. táblázat: A császári hadsereg által a 17. század második felében használt lőporok összetétele Furttenbach szerint

[18] *Dolleczek* 1970. 123. o.
[19] *Montecuccoli* 1852. 131. o.
[20] *Dolleczek* 1887. 175. o.
[21] Uo. 178. o. és *Furttenbach* 1627. 7–9. o.
[22] *Furttenbach* 1627. 7–9. o. – Sajnos nem állapítható meg, hogy a szerző melyik fonttal számolt (vö. 3. táblázat).

Az összetevőket malmokban őrölték finom porrá, majd lőporzúzó kalapácsműben egyesítették a keveréket. A különböző típusú lőporok különböző időt töltöttek a kalapácsműben: a vadászpuskákhoz használatos lőporok 32–48 órát, a muskétalőporok 16–20 órát, a tüzérségi lőporok pedig mindössze 6–8 órát. Minél több ideig zúzták-keverték az összetevőket, annál biztosabb volt, hogy a keverés egyenletes lesz, vagyis, hogy a lőporadag minden részében megközelítőleg azonos a három összetevő jelenléti aránya.[23] Az így kapott porított lőpor, melyet a 17. században még használtak, egy fontos hátránnyal is rendelkezett: hosszas szállítás esetén a lőporos hordóban a különböző fajsúlyú részecskék elválhattak egymástól, rétegződhettek, így a lőporos hordó alján és tetején más-más összetételi arányú, tehát más-más erejű lőpor jöhetett létre. Ennek kiküszöbölésére alkalmazták a granulálás eljárását, mely már a 15. században megjelent, első ismert említése Conrad von Schongau *Feuerwerksbuch*[24] című munkájában olvasható. A porított keveréket megnedvesítették, majd pogácsákat formáltak belőle, ezeket kiszárították, majd összetörték és szitákkal különböző szemcseméretekre szétválasztották. Az így kapott szemcsékben az összetevők nehezebben válhattak el egymástól, vagyis a lőpor egységesebb lett. A granulálás ugyanakkor lehetőséget biztosított a lőporok gázfejlesztő képességének további kontrollálására is: a kisebb szemcseméretű lőporok esetében nagyobb a kezdeti égő felület egyazon lőportérfogatban, ezért gyorsabban nő a nyomás, jobban gyorsul a lövedék.

A 17. századi szemcseméretekről pontos információnk nincs, ugyanakkor Zrínyi-Újvár hadirégészeti leletei e tekintetben is segítenek az eligazodásban: korábbi kutatások során egy nagy űrméretű kilőtt, ugyanakkor fel nem robbant gránátot vágott félbe a feltárást folytató kutatócsoport. A bombába töltött tüzérségi lőpor szemcséi jól látszanak, mérhetőek: 2–4 mm közötti szemcséket találunk benne.[25] A muskétalőpor tehát ennél finomabb szemcsemérettel kellett, hogy rendelkezzen.

A lőpor minőségét így tehát befolyásolta az összetevők tisztasága, a keverési arány, a keveréssel, zúzással töltött idő, a szemcseméret, a szitálás igényessége és a lőpor nedvességtartalma is. Adatunk tehát még csak lenne, azonban lőkísérleteinkhez azok mégsem alkalmazhatóak, ugyanis még az azonos keverési arányú, elkészítési módú és szemcseméretű lőporok ereje is erősen különbözhetett egymástól, aminek – mint láttuk – számos oka lehetett. Csak növeli bizonytalanságunkat, hogy a 17. század közepén ugyan már rég léteztek papírtöltények, de azokat a katonák maguknak készítették, nem központi ellátási rendszer segítségével jutott a harcoló állományhoz. Hiányoznak ugyanakkor a pontos katonai szabványok is, melyek a töltények lőportöltetét meghatározhatták volna.

[23] *Dolleczek* 1887. 175. o.
[24] Idézi: *Dolleczek* 1887. 24. o.
[25] *Négyesi* 2012. 112. o.

A grazi kutatócsoport felismerte, hogy a korabeli lőporok nem helyettesíthetőek modern lőporokkal, még akkor sem, ha azok összetétele megfelel a források által meghatározott összetételnek, tömegnek. Ennek oka egyrészt az, hogy a modernkori gyártási eljárások jóval egyenletesebb lőporokat eredményeznek, másrészt pedig a 19. század első harmadától a lőporok gyártása egy újabb lépéssel egészült ki: a megnedvesített pogácsákat nagy nyomással préselték, majd ezeket a feketelőpor-préstesteket zúzták össze és szitálták. A modern lőporok térfogatsúlya (kb. 0,9–1,1 g/cm^3) így jóval nagyobb, mint a 17. századi lőporok esetében. A modern feketelőporok részecskéit ezenkívül polírozzák is, valamint jellemzően grafittal vonják be, hogy védjék a szemcséket az egymáshoz tapadástól.

A grazi kutatók a megoldhatatlannak látszó gordiuszi csomót egyszerű ökölszabálylyal vágták át: minden fegyver esetében ⅓-os töltési arányt határoztak meg, vagyis a lövedék tömege egyharmadának megfelelő lőportöltetet használtak. Az általuk használt lőpor a Dynamit Nobel A. G. 0,3–0,6 mm szemcseméretű „Rottweil Nr. 0 Jagdschwarzpulver" lőpora volt, felporzásra pedig a 0,15–0,35 mm szemcseméretű „WANO Feuerwerkspulver 75%" típusú, rendkívül gyors égésű lőport használták.[26] A Rottweil-lőpor jóval finomabb szemcseméretű, egyenletesebb, így bizonyosan erősebb, mint a korabeli lőporok, a grazi kísérleteknél használt lőportöltetek így egészen biztosan nem hozhattak olyan eredményt, mely közelít a fegyverek valódi, 17. századi hatékonyságához.

A grazi kísérletek problémái a lövedékválasztás tekintetében

A helyes lövedékválasztás tekintetében a helyzet könnyebbnek látszik, ugyanakkor itt is számos olyan buktatót ismerhetünk fel, melyek nagymértékben befolyásolhatják eredményeinket. Az első fontos kérdésünk az, hogy mekkora lövedéket töltöttek a puska csövébe?

A tűzfegyverek űrméretét a korabeli források alapvetően egy font tiszta ólom hányadosaként határozzák meg, hasonlatosan, mint ahogy ma a sörétes puskák űrméretét: a 12-es sörétes űrméret azt jelenti, hogy egy font ólomból 12 db egyforma, a cső űrméretének megfelelő ólomgolyó önthető. A 17. századi forrásokkal kapcsolatosan azonban korántsem ennyire egyértelmű a helyzet. Az első problémát az jelenti, hogy számos esetben a cső űrméretére *(Lauf-Kaliber)*, számos más esetben pedig a fegyverbe töltendő lövedék űrméretére *(Roll-Kaliber)* vonatkozik az információ, a korabeli szerzők pedig legritkább esetben tesznek különbséget a két érték között. A lövedéknek ugyanis értelemszerűen kisebbnek kellett lennie a cső űrméreténél. Egyrészt azért, hogy a papírtöltény palástjával együtt betölthető legyen, másrészt, hogy a lövedék a feketelőpor égéstermékétől szennyeződött csőbe is könnyen betölthető maradjon. A két

[26] *Kalaus* 1989. 45. o.

űrméret közötti különbség számunkra igen fontos érték, ugyanis befolyásolja a kialakuló gáznyomást (amennyiben a különbség nagyobb, a lőporgázok nagyobb mennyisége fúj ki a lövedék mellett hasztalanul, így kisebb a kezdősebesség is), valamint befolyásolja a pontosságot is (minél pontosabban illeszkedik a lövedék, minél kisebb a két átmérő közötti különbség, annál pontosabb lesz a lövés). Alapszabály szerint a puskacső és a lövedék mérete között – a már említett egy font ólomra vetített kaliberek esetében – egy lépcső különbségnek kellett lenni. A hadileletként fellelt lövedékek és a ma köz- és magángyűjteményekben található 17. századi fegyverek összekötése mégsem egyszerű feladat. Ennek okai a következők:

1. A korabeli források által megadott űrméretek eltérhetnek attól függően, hogy mely földrajzi térség font mértékegysége szerint számították azokat.
2. A lövedékek készítéséhez használt öntőformák pontatlansága.
3. Az öntés technikájától is függ a kapott lövedék tömege: amennyiben alacsonyabb hőmérsékleten történik az öntés, a lövedékek kisebbek, könnyebbek lesznek.
4. Ha a lövedék anyaga ötvözet, mind a tömege, mind a keménysége változik. Ón és ötvözeteinek hozzáadása egyrészt keményebbé tette a lövedéket, ami növelte hatékonyságát a vértezetek ellen, másrészt könnyítette az öntést is, hiszen csökkentette az ötvözet olvadáspontját.[27] Az ólom ötvözése tetten érhető a Zrínyi-Újvárnál fellelt lövedékek esetében is.[28]
5. A lövedék tömegét befolyásolta az is, hogy milyen precizitással távolították el az öntecset, vagyis az öntőforma tetején túlcsorduló ólmot. A helyzetet rontja, hogy nagyon sok esetben az öntecset – bármekkorára is sikerült – meghagyták, hogy ehhez kössék hozzá a papírtöltény palástját.
6. A lövedékek kilövés közben is veszítenek tömegükből, különösen abban az esetben, ha a cső és az ólom közvetlen érintkezését nem gátolja papírpalást.[29] Ennek alapvetően két oka van: egyrészt a cső koptatja a lövedéket, másrészt a lövedék és a csőfal között kifújó lőporgázok lángvágó módjára támadják a lövedék oldalát.[30]
7. A talajba került ólom – ha kis mértékben is – de oxidálódik: felületén ólomoxid alakul ki, ami csökkenti eredeti tömegét.[31]
8. A lövedéktömeg csökkenhet becsapódáskor is, különösen, ha keményebb felülettel érintkezik a puskagolyó.
9. A kézilőfegyverekben is használtak a cső kaliberénél jóval kisebb méretű lövedéket. Erre példa az észak-amerikai *buck and ball* töltés, mely egy űrméretnek közel megfelelő és 3–6 annál jóval kisebb ólomgolyóból állt.

---

27 *Schürger* 2015. 183. o.
28 *Barkóczy et al.* 2012. 1142–1143. o.
29 *Foard* 2008. 118–119. o. – Foard kísérletei alapján a tömegvesztés mértéke a töltet nagyságától függött, muskéta esetében 0,57–2,01 g veszteséget regisztrált.
30 *Miller* 2010. 104. o.
31 *Schürger* 2015. 128. o.

Db lövedék 1 font tiszta ólomból	A tiszta ólom golyó átmérője mm-ben					
	Angol font (453 g)	Szász font (467 g)	Nürnbergi ezüstfont (477 g)	Amsterdami font (494 g)	Nürnbergi font (510 g)	Bécsi font (561 g)
100	9,1	9,2	9,3	9,4	9,5	9,8
90	9,5	9,6	9,6	9,7	9,8	10,2
80	9,8	9,9	10	10,1	10,2	10,6
70	10,3	10,4	10,5	10,6	10,7	11,1
60	10,8	10,9	11	11,2	11,3	11,6
50	11,5	11,6	11,7	11,8	12	12,4
45	11,9	12	12,1	12,3	12,4	12,8
42	12,2	12,3	12,4	12,6	12,7	13,1
38	12,6	12,7	12,8	13	13,1	13,5
35	13	13,1	13,2	13,3	13,5	13,9
32	13,4	13,5	13,6	13,8	13,9	14,3
30	13,6	13,8	13,9	14	14,2	14,7
28	14	14,1	14,2	14,4	14,5	15,0
26	14,3	14,5	14,6	14,7	14,9	15,4
25	14,5	14,7	14,8	14,9	15,1	15,6
24	14,7	14,9	15	15,1	15,3	15,8
21	15,4	15,5	15,6	15,8	15,9	16,5
20	15,6	15,8	15,9	16,1	16,3	16,8
18	16,2	16,3	16,5	16,7	16,8	17,4
16	16,8	17	17,1	17,3	17,5	18,1
15	17,2	17,4	17,5	17,7	17,9	18,5
14	17,6	17,8	17,9	18,1	18,3	18,9
13	18	18,2	18,4	18,6	18,8	19,4
12	18,5	18,7	18,8	19,1	19,3	19,9
11	19,1	19,3	19,4	19,6	19,8	20,5
10	19,7	19,9	20	20,3	20,5	21,1
8	21,2	21,4	21,6	21,8	22,1	22,8

3. táblázat: 1 font tiszta ólomból nyerhető lövedékek száma és összefüggésük a kaliberrel a leggyakoribb font mértékegységek alapján

Első feladatunk tisztázni, hogy mely térség fontjára kell vetítsük az űrméretek meghatározását. Peter Engerisser svájci fegyvertörténész a következő táblázatot állította össze az űrméretjelölésekhez leggyakrabban használt font mértékegységek tekintetében. Eredeti

táblázatát mi tovább bővítettük kaliberekkel, valamint a bécsi font szerint számított űrméretekkel, továbbá a lövedékek tömegét is megadtuk külön táblázatban.[32]

Db lövedék 1 font tiszta ólomból	A tiszta ólom golyó tömege grammban					
	Angol font (453 g)	Szász font (467 g)	Nürnbergi ezüstfont (477 g)	Amsterdami font (494 g)	Nürnbergi font (510 g)	Bécsi font (561 g)
100	4,53	4,67	4,77	4,94	5,10	5,61
90	5,03	5,19	5,30	5,49	5,67	6,23
80	5,66	5,84	5,96	6,18	6,38	7,01
70	6,47	6,67	6,81	7,06	7,29	8,01
60	7,55	7,78	7,95	8,23	8,50	9,35
50	9,06	9,34	9,54	9,88	10,20	11,22
45	10,07	10,38	10,60	10,98	11,33	12,47
42	10,79	11,12	11,36	11,76	12,14	13,36
38	11,92	12,29	12,55	13,00	13,42	14,76
35	12,94	13,34	13,63	14,11	14,57	16,03
32	14,16	14,59	14,91	15,44	15,94	17,53
30	15,10	15,57	15,90	16,47	17,00	18,70
28	16,18	16,68	17,04	17,64	18,21	20,04
26	17,42	17,96	18,35	19,00	19,62	21,58
25	18,12	18,68	19,08	19,76	20,40	22,44
24	18,88	19,46	19,88	20,58	21,25	23,38
21	21,57	22,24	22,71	23,52	24,29	26,71
20	22,65	23,35	23,85	24,70	25,50	28,05
18	25,17	25,94	26,50	27,44	28,33	31,17
16	28,31	29,19	29,81	30,88	31,88	35,06
15	30,20	31,13	31,80	32,93	34,00	37,40
14	32,36	33,36	34,07	35,29	36,43	40,07
13	34,85	35,92	36,69	38,00	39,23	43,15
12	37,75	38,92	39,75	41,17	42,50	46,75
11	41,18	42,45	43,36	44,91	46,36	51,00
10	45,30	46,70	47,70	49,40	51,00	56,10
8	56,63	58,38	59,63	61,75	63,75	70,13

4. táblázat: 1 font tiszta ólomból nyerhető lövedékek száma és összefüggésük a tömeggel a leggyakoribb font mértékegységek alapján

[32] *Engerisser* 2017.

Muskéták esetében Montecuccoli a következőképpen határozta meg a szükséges űrméreteket: a 14-es űrméretű puskacsőbe 16-os űrméretű lövedéket volt érdemes tölteni. Egy katonának egy napra 16 db töltet kellett, hogy rendelkezésére álljon.[33]

A modernkori kutatók is számos esetben foglalkoztak a kérdéssel. Schürger feltételezte, hogy a 16–17. században már rögzítették a cső- és lövedékátmérő közötti szükséges különbözetet, hogy a fegyver könnyű töltése lehetséges legyen. Véleménye szerint nagy kaliberű fegyverek esetében két lépcsőt, kisebb kaliberű fegyverek esetében legkevesebb négy lépcsőt kell a táblázatban felfelé lépni.[34]

Peter Engerisser hasonlóan vélekedett a kérdésről. Javaslata szerint muskéták esetében két számértéket, 13,5 mm alatti pisztolyok, karabélyok esetében 3–5 számértéket kell felfelé lépni, hogy a lövedék űrméretét meghatározhassuk. 12 mm alatti pisztolyok esetében 5–10 [sic!] számértéklépcsőt javasolt.[35]

A sorból csak Anton Dolleczek lóg ki. Ő a 17. századi 2 latos muskétacsövek esetében 20,42 mm-es csőűrméretet és 17,92 mm-es lövedékűrméretet adott meg. Ez megközelítőleg 10-es csőűrméretet és 13–15-ös lövedékűrméretet feltételez. Ugyanakkor a nürnbergi muskéták esetében 19,98 mm-es csőűrméretet és 17,5 mm-es golyóátmérőt határoz meg, mely 10-es csőűrméretet és 15-ös lövedékűrméretet tételez fel.[36] Korábbi kutatásaink során azonban Dolleczek kézi lőfegyverekre vonatkozó adatait már az 1848–49-es szabadságharc fegyverei tekintetében is több helyen pontatlannak találtuk.

Amennyiben a két számérték különbségét fogadjuk el a cső és a lövedék átmérője közötti szükséges különbségként, úgy a leggyakoribb 18–20 mm-es csőátmérők esetében 0,8–1,2 mm-rel kisebb lövedéket kell, hogy alkalmazzunk az Engerisser-féle táblázat és forrásaink alapján. Ehhez képest a grazi kísérletek során ennél jóval pontosabban illeszkedő lövedékeket, a csőnél mindössze 0,5–0,8 mm-rel kisebb golyókat használtak, aminek köszönhetően minden bizonnyal magasabb gáznyomásértékek és nagyobb kezdősebességek alakultak ki. A pontosabb illeszkedés ugyanakkor jobb pontosságot is kellett, hogy eredményezzen, ami ismételten kérdéseket vet fel a kapott eredmények használhatósága tekintetében.[37]

Ez a fajta kaliber-meghatározási rendszer teremthetett komplikált helyzeteket, és azt is okozhatta, hogy a kiosztott, elvben a fegyver űrméretének megfelelő lövedék túl nagy volt az adott csőhöz, így betöltése nehéz vagy lehetetlen volt. Íme, egy szemléltető példa: tegyük fel, hogy a katonát egy Szászországban készült 38-as csőűrméretű keréklakatos pisztollyal szerelték fel. Ez a csőűrméret SI mértékegységben 12,7 mm-nek felel meg. Ebbe a fegyverbe 42-es lövedéket kellett tölteni, melynek űrmérete 12,3 mm volt, hogy a lövedék könnyen a csőbe illeszkedjen, még akkor is, mikor a fegyver csö-

[33] *Montecuccoli* 1852. 130–131. o.
[34] *Schürger* 2015. 75–76. o.
[35] *Engerisser* 2017.
[36] *Dolleczek* 1887. 123. o.
[37] *Kalaus* 1989. 46. o.

ve már szennyeződött korábbi lövésektől. Ha a katona tévedésből augsburgi készítésű 42-es lövedéket kapott, úgy a két font eltérő tömege miatt máris probléma alakulhatott ki, hiszen a golyóűrméret így 12,7 mm volt, vagyis pontosan akkora, mint a csőűrméret. Ez a lövedék lenyomható még a tiszta csőbe, amennyiben nem foglalja körbe a töltény papírpalástja, de szennyezett csőben már komoly erőfeszítés szükséges hozzá. Ha a katona nem tudta megfelelően lenyomni a lövedéket a lőportöltetre, légrés maradt a lőportöltet és a lövedék között, ezzel különösen veszélyes helyzet alakulhatott ki, a cső akár fel is robbanhatott, szétnyílhatott, megsebesítve a használót vagy mellette álló társát.[38]

Vizsgálataink, lőkísérleteink során a muskéta esetében a kétlépcsős szabályt, míg a 12,8 mm-es űrméretű lovassági pisztoly esetében a négylépcsős szabályt alkalmaztuk. Kaliberjelzéseink tekintetében elsősorban a leggyakrabban alkalmazott nürnbergi fontot használtuk, bár itt megjegyezzük, hogy releváns különbség csak a bécsi font alkalmazása esetén lenne tetten érhető, de ez a korszakunkban nem volt jellemző.

Zrínyi-Újvár lövedékeinek szerepe a 17. századi tűzfegyverek ballisztikájánakvizsgálata tekintetében

Mint eddigi összefoglalónkból kiderült, a grazi kísérletek, melyek adatai rendkívül sok korszakos munkában jelennek meg bizonyító erővel, nem tekinthetőek pontos ballisztikai rekonstrukcióknak. Ám a korabeli források sem adnak biztos kapaszkodót, hiszen azok alapján meghatározható a lövedékek mérete, anyaga, de a töltet erejének ismerete nélkül a kezdősebesség meghatározása lehetetlen, ami a kül- és célballisztikához elengedhetetlen fontosságú. Ennek az adatnak a megszerzéséhez más módszert kellett keressünk. Kutatócsoportunk ezért a lövedéksebesség meghatározásának egy kísérleti régészeti útját dolgozta ki, mely a Zrínyi-Újvár ostroma során kilőtt puska-, pisztoly- és karabélylövedékek vizsgálatán alapszik. Zrínyi-Újvár valódi időkapszula 1664-ből. Az ostrom helyszínén sem előtte, sem utána nem tudunk konfliktusról, vagyis az ott fellelt hadirégészeti leletanyag minden bizonnyal a 17. század közepéhez, második feléhez köthető. A legnagyobb mennyiségben ólomgolyók kerültek elő, melyek közül számunkra a legfontosabbak a kilőtt, kb. 30 g tömegű, tiszta ólom muskétagolyók, melyek az ostromárkokból vagy azok partfalából kerültek elő, vagyis melyeket az oszmán katonák felé lőttek ki az erődből.

Kutatásunk legfontosabb helyszíne az ostromterület, a várfaltól 80 méterre elhelyezkedő árok, mely oldalába több ilyen tömegű golyó is becsapódott. E lövedékek közül több úgy hatolt a földbe, hogy kemény akadállyal nem találkozott, vagyis becsapódáskor szépen, szimmetrikusan lencse formára deformálódott. Alapvetésünk, hogy megfelelő becsapódás és megfelelő közeg esetében a szimmetrikus deformáció egy hasonlóan

[38] *Németh* 2021a. 86. o.

tiszta ólom lövedék használata segítségével reprodukálható, vagyis meghatározható a becsapódási sebesség. Amennyiben ezzel az adattal rendelkezünk, a lövedék alaki tényezője és a 80 méteres lőtávolság ismeretében kalkulálhatóvá válik a kezdősebesség a muskétagolyók esetében.

Hasonló, de korántsem ennyire egzakt szimulációra adnak lehetőséget a pisztoly- és karabélygolyók. Ezeket egymástól sajnos elválasztani a legtöbb esetben nem lehet, ezért a muskétához képest modellünk számos kérdőjelet vethet fel. Itt olyan lövedéket választottunk, mely kicsi űrméretének köszönhetően egészen bizonyosan pisztolyhoz köthető. Ennek megállapítása érdekében feltérképeztük régiónk legfontosabb fegyvergyűjteményeit, ami megerősítette, hogy a vizsgálatunkhoz kiválasztott 12,4 mm-es gömblövedék nagy valószínűséggel pisztolyhoz köthető, mivel a lovassági karabélyok űrméretének alsó határa a gyűjteményekben 14 mm.

A pisztolyok esetében azért tudunk ballisztikai modellt felállítani, mert itt is van feltételezhető lőtávolságunk. Ezek alkalmazásánál a 17. században a szabályzatok szerint alaptétel volt, hogy a lövéseket testközelből kell leadni. A korabeli gyalogsági és lovassági vérteket úgy készítették el, hogy azok pisztolylövedékek ellen védelmet nyújtsanak, ezért a lovas katonákat úgy képezték ki, hogy a pisztolyokat lehetőleg testközelből süssék el. A korabeli szakírók egyenesen azt javasolták, hogy a fegyver torkolatát nyomják az ellenség páncélja alá, vagy szorítsák páncélozatlan testrészekre. Még jó lőtávolság volt, ha a torkolattűz elérte az ellenséges katonát.[39] Nem véletlen, hogy a legtöbb 17. századi keréklakatos pisztolyról hiányzik a célgömb és a nézőke. A fegyver, kilövése után akár buzogányként is használható volt, ahogy azt Wallhausen is javasolta.[40] Mindez megerősíti azt a feltevést, hogy a zrínyi-újvári ostromárkokban talált, kilőtt pisztolygolyókat közelharcban lőtték ki, vagyis a lőtávolság nem lehetett több, mint 5–10 méter. Ez lehetőséget ad számunkra arra, hogy pisztolyokra is felállítsunk egy ballisztikai modellt.

Terveink szerint a harmadik fegyvertípus, a keréklakatos karabély ballisztikáját is vizsgálni szándékoztuk volna, de ez esetben nem tudtuk meghatározni a karabélylövedékhez tartozó lőtávolságot, így mindössze a becsapódás sebességének megállapításáig juthattunk el.

Zrínyi-Újvár és lövedékei

Zrínyi-Újvár erődjét 1661-ben kezdte építeni Zrínyi Miklós a Dráva és Mura folyók összefolyásától nem messze. Az erőd, mely nem sokkal volt több, mint egy sánc, kettős funkcióval rendelkezett. Egyrészt ellenőrizte a Dráva és a Mura egyik fontos átkelőhelyét, másrészt pedig alkalmas volt arra, hogy hadászati alappontként funkcionáljon

[39] *Wallhausen* 1621. 31. o.
[40] *Wallhausen* 1616. II. k. 97. o.

a török által megszállt területek felé indított vállalkozások számára. Az erőd békeidőben, engedély nélkül épült török területen, így sem a császári, sem az oszmán vezetés nem lelkesedett létezéséért. Az erősség fontos szerepet kapott az 1664. évi hadiesemények során, Zrínyi Miklós ezt használta gyülekezési körletként, mikor megindult csapataival a Dráva mentén, hogy az eszéki híd elpusztításával lassítsa az oszmán fősereg felvonulását a magyarországi hadszíntéren. Csapatai egy részét is ebbe az erősségbe vonta vissza, mikor Kanizsa ostromát meg kellett szakítsa. Köprülü Ahmed nagyvezír hadai 1664. június 3-án érkeztek az erőd alá, és közel egy hónapos ostrom után, június 30-án indultak végső rohamra. Az ostrom után felrobbantott és elpusztított erősséget többé nem építették újra.[41]

A legtöbb lövedék, melyet katonai célokra használtak, gömb formával rendelkezett. Tökéletesen pontos gömbformával azonban a legritkább esetben találkozhatunk csak, mivel a gyártásra használt szerszámok – öntőfogók – szinte minden esetben kis mértékben ovális golyót öntöttek. Ennek oka abban keresendő, hogy a fogó két felében lévő félgömb vájatok általában nem voltak szimmetrikusak. A gömblövedékek mellett a 17. századi harctereken nagy mennyiségben találunk hasáb alakú lövedékeket is, melyeket jellemzően a muskétánál kisebb űrméretű pisztolyokban, karabélyokban használtak. Európai viszonylatban a leggyakoribb formák a hadirégészeti leletek alapján a következők:[42]

– Muskétagolyóból kalapált hasáblövedékek: a nagyobb űrméretű gömblövedéket kalapálták kisebb átmérőjű hasáb formára, hogy a kisebb űrméretű fegyverekbe is betölthető legyen.
– Kilőtt túlméretes, fegyvercsőbe sajtolt lövedékek: jellemző lövedékforma, melyen jól látszik, hogy a csőnél nagyobb űrméretű golyót kalapált a torkolatba a katona, aminek következtében a lövedék felső oldala kilapult, oldala pedig hengeres formára alakult, ahol a cső lekaliberezte a golyót.
– Vágott ólomlövedékek: kerek vagy négyzet metszetű lövedékek, melyeket a katona egy hosszabb, űrméretnek közel megfelelő átmérőjű ólomrúdból vágott le.
– Ikerlövedékek: az angol polgárháború gyakori hadilelete. Készítéséhez olyan öntőformát használtak, mely egyszerre több hagyományos gömblövedéket volt képes önteni, az olvadék megszilárdulása után azonban nem vágták el a lövedékeket összekötő csatornát.
– Öntött hasáblövedékek: találunk példát olyan hasáblövedékre is, melyet nem rúdból vágtak, vagy golyóból kalapáltak, hanem eredendően hasábformára öntöttek a fegyver űrméretének megfelelő méretben.
– Széteső lövedékek: ismerünk olyan gömblövedékeket is, melyeken sugárirányban 4–8 bemetszést ejtettek, hogy becsapódáskor nagyobb sérülést okozzanak.

[41] Az ostrom leírását lásd *Domokos* 2011.
[42] *Foard* 2008. 121–127. o.

Kutatásaink során a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM) Hadirégészeti Gyűjteményében (HGy), valamint a Ludovika Kutatóműhely (LK) gyűjteményében található, Zrínyi-Újvár ostromterületén talált kézilőfegyver-lövedékeket tekintettük át. A HM HIM összesen 303 db, míg az LK 302 db lövedékkel rendelkezik a kutatás jelen állapotában (2023. június). A HM HIM lövedékanyagát Polgár Balázs,[43] az LK anyagát pedig Padányi József dolgozta fel.[44] Mindkét gyűjtemény leletanyagának újbóli vizsgálatát azért tartottuk szükségesnek, hogy egyrészt minden lövedék esetében és a tipologizálás tekintetében azonos szempontok érvényesüljenek, másrészt, hogy a méréseket azonos pontossággal, azonos eszközökkel végezzük el. Mindemellett a lövedékek tipologizálásánál és az űrméretük meghatározásakor már rendelkeztünk a kísérleti lövészeteink során megszerzett tapasztalatokkal, ami nagymértékben segítette a lövedéken látható sérülések értelmezését.

A HM HIM és a Ludovika Kutatóműhely által feltárt zrínyi-újvári lövedékek statisztikai elemzése

A) A lövedékek űrméret szerinti megoszlása

A teljes lövedékstatisztika lehetőséget ad arra, hogy közel reprezentatív képet kapjunk azokról a fegyverekről, amelyek megjelentek az ostromban. A kutatás jelen pillanatában nem vállalkozhatunk még arra, hogy a keresztény és oszmán lövedékeket, fegyvereket elválasszuk egymástól, az űrméretek megoszlása azonban lehetővé teszi azt, hogy kísérletet tegyünk a különböző típusú fegyverek egymástól történő megkülönböztetésére. Analitikánkban alapvetően a pisztoly-, karabély- és muskétaűrméretek elválasztására tettünk kísérletet. A muskétalövedékek esetében könnyebb a helyzetünk, ugyanakkor a pisztoly- és karabélylövedékek egymástól való elválasztása igen nehéz, hiszen egymással jelentős átfedésben vannak.

A különböző lövedéktípusok átmérőjének meghatározásakor különböző módszereket alkalmaztunk. Az ép és közel ép, valamint becsapódott gömblövedékek esetében a tiszta ólom sűrűségének ismeretében matematikai képlettel határozhatjuk meg az egykori átmérőt, szabályos gömbnek tekintve formáját. A hasáblövedékek esetében a hossztengelyre merőleges legnagyobb mérhető átmérőt tekintettük űrméretnek. A csőtorkolatba sajtolt lövedékek esete volt a legegyszerűbb, hiszen ez esetben a csőbe kalapált lövedék hengeres átmérője pontosan megfelel a cső átmérőjének *(1. grafikon)*.

A kapott grafikon több fegyvertípus intenzív használatára utal. A pisztolylövedékek a legkisebb űrméretűek, jellemzően 10–15,5 mm között határozhatjuk meg méretüket. A karabélyok lövedéke ezzel átfedésben van, minimum űrméretük ugyanakkor véleményünk szerint tetten érhető, hiszen 13 mm-től jelentősen növekedik a lövedékek aránya,

[43] *Polgár* 2012. 104–109. o.
[44] *Ondrék – Padányi* 2019. 58–77.

vagyis itt léphet be a statisztikába a fegyvertípus. A karabélyok lövedékeinek űrméretét ezért 13–15,5 mm közé helyeztük. Ez egyben azt is valószínűsíti, hogy a 13 mm alatti lövedékek pisztolyokhoz köthetőek.

A muskéták esetében két űrméretcsoport jól azonosítható. Az egyik 15,5–16,5 mm közötti, a másik 16,5–18 mm-es lövedéket tüzelt. A két jellemző lövedéktömeg a 24 és a 30 g körüli muskétagolyó. Ez utóbbi a kétlatos muskéta űrmérete, mely tanulmányunk kísérleti régészeti szakaszának központi szereplője.

A harctéren igen kis mennyiségben kerültek elő nagyobb űrméretű muskétába vagy szakállas puskába való 20 mm körüli vagy a feletti méretű ólomgolyók. Egy esetben lehetünk teljesen biztosak abban, hogy nagy űrméretű szakállas puskából lőtték ki a lövedéket (HM HIM HGy, 2012.164.1).

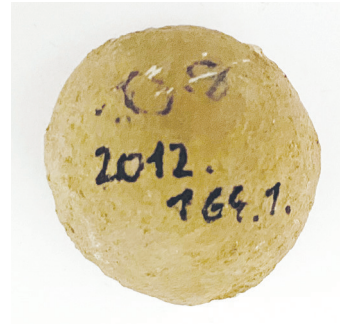

1. kép: Nagy méretű, becsapódáskor félgömb formára kilapult szakállaspuska-lövedék (HM HIM HGy, 2012.164.1. Fotó: Kulcsár Viktor)

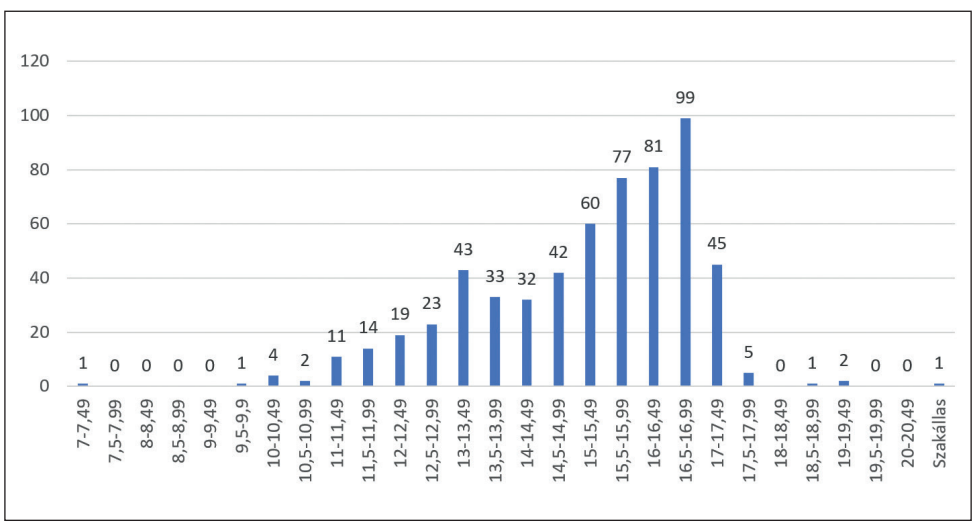

1. grafikon: Az összes lövedék űrméret szerinti megoszlása

Fegyvertípus	Mennyiség (db)	Arány (%)
Pisztoly 13 mm-ig	76	12,6
Pisztoly és karabély 13–15,5 mm-ig	210	35,2
Muskéta 15,5–16,5 mm	158	26,5
Muskéta 16,5–18 mm	149	25
Szakállas puska 20 mm	3	0,5
Szakállas puska >20 mm	1	0,16

5. táblázat: A lövedékek megoszlása fegyvertípusok szerint

A lövedékek méretszóródása arra enged következtetni, hogy a különböző tűzfegyvertípusok mindegyike intenzív szerepet tölthetett be az ostrom során.

B) A lövedékek típus szerinti megoszlása

A régészeti feltárás során talált lövedékek mennyiségi arányai is izgalmas képet festenek.

Lövedéktípus	**Mennyiség (db)**	**Arány (%)**
Golyó	504	83,2
Hasáb	42	6,9
Golyócikkely	2	0,3
Öntőcsúcsos golyó	52	8,6
Szilánk	5	0,8
Ólomtömb	1	0,1

6. táblázat: A lövedéktípusok előfordulása a leletek között

Az ostrom jellemző lövedéke az ólomgolyó, mely két változatban jelent meg a harcoló felek arzenáljában. Az ólomgolyók jelentős hányada gömb formájú lövedék, mely esetében az öntőcsúcsot teljes mértékben eltávolították. A tizedénél kevesebb olyan lövedék került elő, melyek öntőcsúcsát meghagyták, ugyanis ennek célja volt: ehhez lehetett a papírtöltény palástját rögzíteni. Különböző típusú hasáblövedékek is jelentős mennyiségben kerültek elő. Ezek az ún. szükséglövedékek amolyan tábori készítmények, melyeket elsősorban akkor alkalmazhattak, ha öntött golyó nem állt rendelkezésre kellő mennyiségben, vagy ha az adott fegyverhez a megfelelő kaliberű golyóöntőforma hiányzott. Minimális mennyiségben került elő olyan golyódarab is, melyet jól láthatóan vágással állítottak elő: a lövedéket késsel vagy más vágóeszközzel negyedekre vágták. A fellelt két darab ilyen lövedéken (HM HIM HGy, 2012.115.1 és 2012.124.1) kilövés nyomai azonosíthatóak. A cikkelylövedékeket muskétagolyók-

2. kép: Ólom muskétagolyóból hasított cikkelylövedékek (HM HIM HGy, 2012.115.1 és 2012.124.1. Fotó: Kulcsár Viktor)

3. kép: Lövedékek öntésére szolgáló ólomnyersanyag-tömb (HM HIM HGy, 2011.41.1. Fotó: Kulcsár Viktor)

ból készítették, valószínűleg azért, hogy azok kisebb űrméretű fegyverbe is tölthetőek legyenek.

Statisztikánkba nem illesztettünk be 5 db olyan ólomszilánkot, amelynek eredendő lövedéktípusa nem volt meghatározható. A leletek között találunk még egy ólomtömböt is (HM HIM HGy, 2011.41.1), mely vágásnyomokat mutat. Ezt nyersanyagtömbként azonosíthatjuk, melyet golyóöntésre használtak.

C) Pisztoly-, karabély- és muskétalövedékek megoszlása típus szerint

Érdemes azt is megvizsgálnunk, hogy a legnagyobb mennyiségben fellelt lövedéktípusok milyen arányban jelennek meg a fegyvertípusokhoz kötött űrméretcsoportokban:

Lövedéktípus	**Mennyiség (db)**	**Arány (%)**
Pisztolylövedékek		
Golyó	39	51,3
Hasáb	12	15,8
Öntőcsúcsos golyó	25	32,9
Pisztoly- és karabélylövedékek		
Golyó	170	81
Hasáb	21	10
Öntőcsúcsos golyó	19	9
Muskétalövedékek		
Golyó	293	95,4
Hasáb	8	2,6
Öntőcsúcsos golyó	6	1,9

7. táblázat: Lövedékek megoszlása típus szerint

A három fegyverfajtához kötött lövedékek típus szerinti megoszlása azt bizonyítja, hogy ahogy növekszik az űrméret, úgy csökken a hasáblövedékek, valamint az öntőcsúcsos lövedékek aránya. 15,5 mm lövedékátmérő felett alkalmazásuk szinte megszűnik. Ennek több oka is lehet. Az öntőcsúcsos lövedékek eltűnésének egyik magyarázata, hogy a muskétákat elsősorban nem papírtölténnyel, hanem a pantalléron függő apostolokból töltötték, de az is lehet, hogy a nagy muskétaűrméret képes volt szinte az összes rendelkezésre álló lövedéktípust befogadni, vagyis nem volt szükség rögtönzött megoldásokra.

A fellelt lövedéktípusok

A) Golyók

A legnagyobb mennyiségben öntőformák segítségével készített ólomgolyókat találtak a kutatók. Ezek vasból, más fémből, vagy kőből készült öntőformákkal készültek. Az öntőformák két félből álltak, melyek lehetőleg pontosan illeszkedtek egymáshoz. A két pofa zárását és nyitását fogó tette lehetővé. E lövedékek felszíne jellemzően sima, a gyártásra utaló felületi nyom lehet az öntőcsúcs lecsípésének vágásnyoma, valamint az öntőformapofák illeszkedésénél látható csík. Ha a pofák nem illeszkednek megfelelően, a lövedék felei el is csúszhatnak egymástól. Többször találkoztunk öntési hibás ólomgolyóval, melynél a levágott öntőcsúcs helyén jól kivehető légbuborék, zárvány alakult ki. (HM HIM HGy, 2012.213.1) Az ólom igen puha fém (keménysége 5 BHN), így akár hidegen is könnyen alakítható, ugyanakkor nagy sűrűségű anyag. Olvadáspontja mindösszsze 327,5 ℃, így könnyen önthető. A fellelt golyó formájú lövedékek két nagy csoportra oszthatóak: amelyek közel megőrizték eredeti gömbformájukat, valamint azok, melyek becsapódáskor különböző mértékben deformálódtak.

4. kép: Muskétagolyók a HM HIM Hadirégészeti Gyűjteményéből:
lencsévé lapult becsapódáskor (bal felső);
célon túlrepült, közel épen maradt golyó (jobb felső);
energiát vesztett, becsapódáskor félgömb formára lapult muskétagolyó (lent)
(Fotó: Kulcsár Viktor)

A közel gömb formájú lövedékeket korábbi munkákban jellemzően elejtett lövedékként azonosították. Ez ugyanakkor nem állhatja meg a helyét. Nem vitatva, hogy a fegyveres harc hevében megtörténhet valóban a lövedékek elejtése, de a közel ép vagy ép golyók túlnyomó többségét kilőtt lövedékként kell azonosítani. A célt vétett és energiáját vesztett, talajon gurulatot kapó ólomgolyó ugyanis nem lapul el, hanem akár többszöri felpattanással nagy távolságot tehet meg minimális deformációval.

Igen kevés esetben érhetjük tetten, hogy valóban elejtett lövedékkel állunk szemben. Zrínyi-Újvár leletanyagának különösen izgalmas halmazát képezik azok a muskétagolyók, melyek az erőd közepén elhelyezkedő kút feltárása során kerültek elő. A kútba minden valószínűség szerint egy keresztény katona holtteste zuhant, erről tanúskodnak a fegyver-, vértezet- és csontmaradványok. Igen kis területről került elő 13 db ólomgolyó, melyek valószínűsíthetően ennek a katonának a bőrből vagy textilből készült lövedéktartó zacskójában lehettek. A lövedékeken kilövésre utaló nyomok nem azonosíthatók. A golyótartó tartalma nagyszerű lehetőséget ad számunkra, hogy megvizsgáljuk a lövedékméreteket egy adott katona esetében. Rendkívül izgalmas, hogy az ép állapotú lövedékek még egyetlen katona esetében is milyen nagy méretbeli szórást mutatnak. Tömegük 27,5 és 31,5 g, átmérőjük 16,5 és 18,75 mm között mozog, vagyis megfelel a kétlatos muskéta űrméretének. A sorból két golyó lóg ki, melyek tömege 24 g körüli, vagyis számított átmérőjük 15,8–15,9 mm.

Azonosító szám (LK)	**Tömeg (g)**	**Mért legnagyobb átmérő (mm)**	**Kalkulált átmérő (mm)**[45]
81	27,59	16,52	16,69
83	31,42	18,12	17,43
85	23,22	17,56	15,76
87	30,88	18,41	17,33
89	31,61	18,75	17,46
811e	28,16	17,89	16,80
813	30,84	18,29	17,32
815	33,21	18,37	17,75
92	31,05	17,33	17,36
94	24,06	16,65	15,95
96	29,37	17,51	17,04
98	30,92	18,03	17,34
910	31,25	17,77	17,40
Átlag	**29,51**	**17,78**	**17,07**

8. táblázat: A zrínyi-újvári kútban talált muskétagolyók (13 db) paraméterei

Amennyiben feltételezésünk helyes, és a kis területről előkerült golyók valóban egy harcos lövedékei voltak, úgy az is tetten érhető, hogy a méretszabványok még egyes katona viszonylatában sem érvényesültek. Ezek a lövedékek, mivel kilövésre utaló nyomokat valóban nem mutatnak – amit a lelőhely kontextusa is megerősít –, alkalmasak arra, hogy

[45] Ismerve a tiszta ólom sűrűségét, a lövedékek átmérőjét matematikai képlettel határoztuk meg.

a lövedék- és hozzá tartozó csőűrméretről pontosabb képet kapjunk. A lövedékek – a két említett kivétellel – a kétlatos muskéta űrméretének felelnek meg.

A kilőtt és deformálódott lövedékek esetében is van lehetőségünk arra, hogy eredeti űrméretüket közel pontosan meghatározzuk. A korábbi kutatások alkalmával 21 véletlenszerűen kiválasztott, Zrínyi-Újvárnál fellelt lövedéken végeztek anyagvizsgálatot, mely kimutatta, hogy a lövedékek anyaga közel tiszta ólom. A vizsgálat során mindössze egyetlen lövedéket találtak, melyben jelentős ón ötvözőt azonosítottak: egy 12,7 mm-es, 12 g tömegű pisztolygolyó[46] ötvözete 5,32% ónt tartalmazott. Az ón csökkenti az ötvözet olvadáspontját, vagyis könnyíti az öntést, ugyanakkor a kapott lövedék jóval keményebb lesz, mint a tiszta ólom, így javíthatja a lövedék átütőképességét.[47]

A tiszta ólom lövedékek eredeti átmérőjének kalkulálásához a következő képletet használtuk:

$$r = \sqrt[3]{\frac{3 \cdot m}{4 \cdot \pi \cdot \rho}}$$

(r = a gömb sugara centiméterben, m = a lövedék tömege grammban, ρ = anyagsűrűség = 11,34 g/cm³ a tiszta ólom esetében, π = 3,14)

Példánk, ahol a deformálódott lövedék tömege 16 g:

$$r = \sqrt[3]{\frac{3 \cdot m}{4 \cdot \pi \cdot \rho}} = \sqrt[3]{\frac{3 \cdot 16}{4 \cdot 3{,}14 \cdot 11{,}34}} = 0{,}6959\ cm$$

Vagyis a lövedék átmérője:

$$d = 2 \cdot r = 2 \cdot 0{,}6959 = 1{,}3918\ cm = 13{,}918\ mm$$

Ez a kalkuláció lehetőséget ad arra, hogy közelebb kerüljünk a lövedék, és ezen keresztül az azt kilövő fegyver űrméretéhez, ugyanakkor a kapott eredményt nem tekinthetjük pontos értéknek, mivel a becsapódott lövedék tömegét csökkentheti a korrózió, a cső koptató hatása, valamint maga a becsapódás is.

Statisztikánkban az ólomgolyók sűrűség alapján kiszámított űrméretét használtuk. Ez lehetővé teszi, hogy a deformálódott lövedékeket is jó eséllyel fegyverűrméretekhez kössük.

[46] HM HIM HGy, 2011.59.1.
[47] *Költő* 2012. 101–103. o.

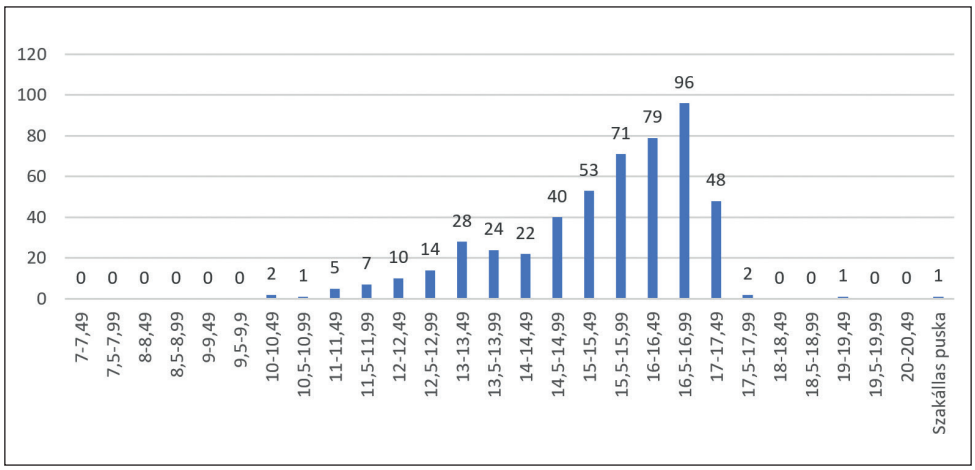

2. grafikon: Az ólomgolyók (számított) űrméret szerinti megoszlása

Fegyvertípus	**Mennyiség (db)**	**Arány (%)**
Pisztoly 13 mm-ig	39	7,7
Pisztoly és karabély 13–15,5 mm-ig	167	33,1
Muskéta 15,5–16,5 mm	150	29,8
Muskéta 16,5–18 mm	146	28,9
Szakállas puska 20 mm	1	0,2
Szakállas puska >20 mm	1	0,2

9. táblázat: Az ólomgolyók megoszlása fegyvertípusok szerint

B) Öntőcsúcsos golyók

Az öntőcsúcsos lövedékek csoportja is izgalmas számunkra. A fellelt 52 db lövedék űrmérete 11,14–15,61 mm között mozog, vagyis azokat karabélyból, pisztolyból lőtték ki, bizonyítva, hogy a papírtöltények készítése inkább lehetett jellemző a kisebb, könnyebb lőfegyverek, mint a muskéták esetében.

5. kép: Öntőcsúcsos golyó a HM HIM Hadirégészeti Gyűjteményéből.
A lövedék öntése után nem távolították el az öntecset (Fotó: Kulcsár Viktor)

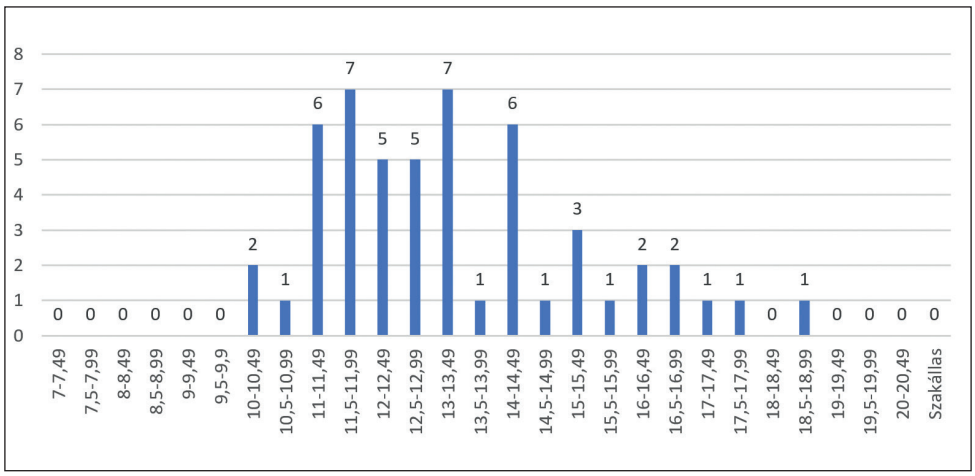

3. grafikon: Az öntőcsúcsos lövedékek űrméret szerinti megoszlása

Fegyvertípus	**Mennyiség (db)**	**Arány (%)**
Pisztoly 13 mm-ig	33	63,5
Pisztoly és karabély 13–15,5 mm-ig	11	21,2
Muskéta 15,5–16,5 mm	3	5,8
Muskéta 16,5–18 mm	4	7,7
Szakállas puska 20 mm	1	1,9
Szakállas puska >20 mm	0	0

10. táblázat: Az öntőcsúcsos lövedékek megoszlása fegyvertípusok szerint

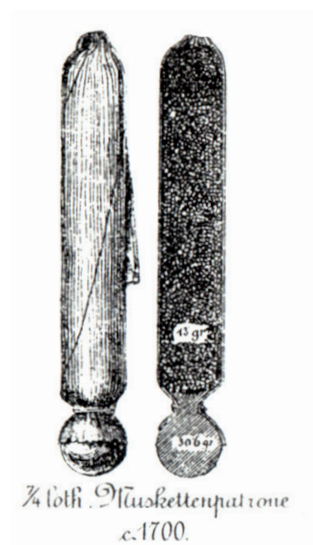

6. kép: Öntőcsúcsos lövedékkel szerelt töltény-reprodukció és Dolleczek ábrázolása (Fotó: Kulcsár Viktor; Dolleczek 1970. Tafel XVII)

C) Csőbe sajtolt ólomgolyók

A golyók és öntőcsúcsos golyók halmazain belül találunk olyan lövedékeket, melyek betöltése szokatlan módon történt: a cső űrméreténél enyhén nagyobb golyót a torkolatba kalapálták, aminek köszönhetően a gömbforma deformálódott: a cső űrméretének megfelelő átmérőjű hengeres palást alakult ki rajtuk, miközben a kalapált felső felületük ellapult.

7. kép: Csőbe sajtolt lövedék a HM HIM Hadirégészeti Gyűjteményéből. Oldalain hengeres palást alakult ki ahogy a csőnél nagyobb golyót a torkolatba ütötték (Fotó: Kulcsár Viktor)

Azonosító szám (LK)	**Tömeg (g)**	**Átmérő (mm)**	**Csőűrméret nürnbergi font szerint[48]**
41	23,28	15,52	23–24
43	19,01	13,90	32
45	26,13	18,73	13
47	13,58	12,87	38–42
49	26,77	18,97	12–13
411	42,48	22,31	8
413	27,01	18,30	14
415e	30,35	13,87	32
52	29,81	15,16	25
54	14,99	10,40	70–80
56	13,18	10,40	70–80
58e	20,76	12,50	45
510	12,38	10,60	70
512	15,35	11,15	60–70
516	13,15	10,43	70–80

[48] Ez az arányszám azt jelzi, hogy egy font súlyú ólomból hány darab megadott méretű lövedéket lehet önteni.

Azonosító szám (LK)	Tömeg (g)	Átmérő (mm)	Csőűrméret nürnbergi font szerint[48]
61	18,35	15,25	24
63	13,57	13,28	35–38
65	12,81	12,85	38–42
67	10,24	12,15	50
2012.289.1	10,71	11,78	60–70
2012.291.1	14,90	12,89	38–42

11. táblázat: A fegyvercsőbe sajtolt túlméretes ólomgolyók (21 db) paraméterei

Négy kivétellel (LK, 45., 49., 411., 413.) mindegyik lövedék a karabélyok, pisztolyok űrméretét mutatja. A 12–13 mm alatti űrméretek valószínűleg pisztolyból kilőtt lövedékek. E csoportban is találunk olyanokat, melyek a mért tömeg alapján arra utalnak, hogy kétlatos muskéta golyójából készültek (LK, 41., 45., 49., 411., 413., 415e., 52.). A táblázatunkban található átmérők szinte minden esetben eltérőek, ami további bizonyíték arra, hogy a Zrínyi-Újvárnál alkalmazott tűzfegyverek űrmérete tekintetében nem érvényesültek pontos katonai szabványok.

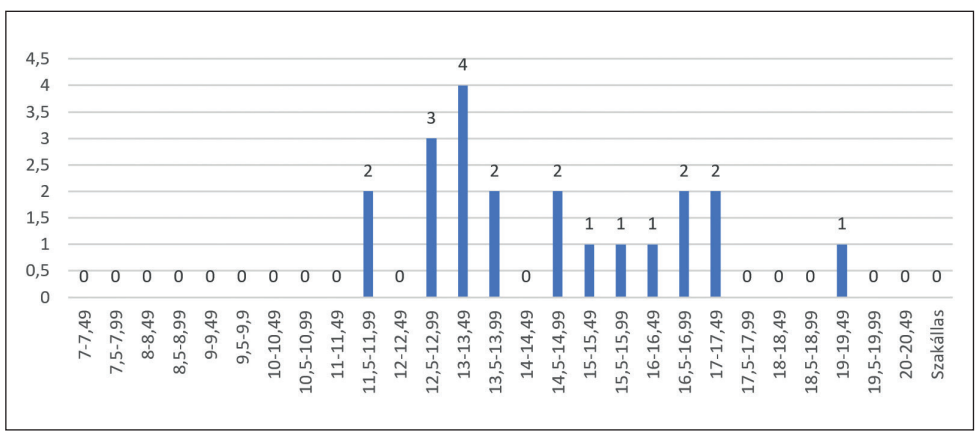

4. grafikon: A csőtorkolatba sajtolt lövedékek űrméret szerinti megoszlása

Fegyvertípus	Mennyiség (db)	Arány (%)
Pisztoly 13 mm-ig	5	23,8
Pisztoly és karabély 13–15,5 mm-ig	9	42,9
Muskéta 15,5–16,5 mm	2	9,5
Muskéta 16,5–18 mm	4	19
Szakállas puska 20 mm	1	4,8
Szakállas puska >20 mm	0	0

12. táblázat: A csőtorkolatba sajtolt lövedékek megoszlása fegyvertípusok szerint

Mivel igen kevés ilyen típusú lövedék került elő, ezért adataink nem tekinthetőek reprezentatív statisztikának. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok azonban azt sejtetik, hogy az ilyen lövedék alkalmazása a karabélyok, pisztolyok esetében volt gyakoribb.

A csőbe sajtolt lövedékek csekély száma ugyanakkor azt is bizonyíthatja, hogy ez is szükségmegoldás lehetett: a katona felvehette elesett társa vagy ellensége lövedékeit, töltényeit, amennyiben kifogyott a fegyveréhez készült töltésből. Ennek a töltési módnak vannak hátrányai: egyrészt – különösen már elkoszolódott csőbe – igen nehéz lenyomni az ennyire pontosan illeszkedő lövedéket. Ha ez nem sikerül, és a golyó félúton megakad, légrés marad a lőportöltet és lövedék között, amely olyan mértékben emelheti meg a gáznyomást, hogy a fegyver akár fel is robbanhat. Másrészt ahhoz, hogy a csőben megindítható legyen a túlméretes lövedék, szükség van egy további eszközre (kalapácsra, kés fokára stb…), hogy a torkolatba üssék a lövedéket. Harc közben ez igen nehezen képzelhető el.

D) Vágott hasábólmok, kalapált hasábólmok, vágott és kalapált hasábólmok

Zrínyi-Újvárnál jelentős mennyiségű hasáblövedék került elő. Ilyen lövedékekre azért lehetett szükség, mert a logisztikai rendszer csak korlátozottan volt képes kiszolgálni a hadsereg igényeit, mind a császári, mind az oszmán oldalon. Ezek a lövedékek lehetnek négyszögletes vagy kör keresztmetszetűek. A hosszúkás hasáblövedékek jellemzően igen kevéssé deformálódott állapotban maradtak meg. Ennek oka, hogy a nehéz, csövet tömíteni csak korlátozottan képes lövedékek torkolati sebessége igen alacsony volt, vagyis becsapódáskor kevésbé deformálódott. Ez teszi lehetővé, hogy űrmérethez kössük őket: a keresztmetszet legnagyobb mért átmérőjének kellett a cső űrméretéhez illeszkednie.

Zrínyi-Újvárnál alapvetően három típusú hasáblövedékkel találkozhatunk: vágott ólomlövedékekkel (14 db) és kalapált ólomlövedékekkel (27 db), valamint először kalapált, utána vágással több darabra osztott lövedékkel (1 db).

8. kép: Ólomhasábok a HM HIM Hadirégészeti Gyűjteményéből. Vágott ólomlövedék készítéséhez öntött ólomhuzal (balra); muskétagolyóból kalapált hasáblövedék, melyet középen kettévágtak (fent középen); kör keresztmetszetű hasáblövedék (alul középen); muskétagolyó (fent jobbra); muskétagolyóból kalapált hasáblövedék (lent jobbra) (Fotó: Kulcsár Viktor)

A vágott ólom oszmán felhasználásáról még Luigi Fernando Marsigli 1732-ben megjelent *Stato militare dell'Impero Ottomano, increment e decrement del medesimo* című munkája is említést tesz. Illusztráción és szöveges formában ismerteti, ahogy ólomrúdból bárd segítségével vágható a kellő méretű lövedék.[49]

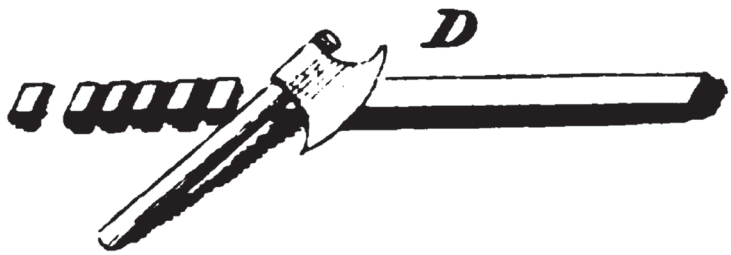

9. kép: Luigi Fernando Marsigli ábrázolása a vágott ólom elkészítéséről (Marsigli 1732. Capitolo VIII. Fig. 17.)

Egy ilyen – illegális fémkeresőzésből származó –, spirál formában feltekert ólomrúd megtalálható a HM HIM gyűjteményében.[50] A vágott ólomlövedékek könnyen felismerhetőek: a vágás során létrejött közel 90 fokos élek mindig jelen vannak a lövedék mindkét végén. Ezek a lövedékek méretük és tömegük alapján egyértelműen pisztoly vagy karabély lövedékei lehettek.

Találkoztunk olyan vágott ólomlövedékkel (HM HIM HGy, 2012.55.1) is, melynek keresztmetszete szabályos kör volt, ugyanakkor vastagsága alig pár milliméter. Az ólomrúdból vágott korongon jól azonosítható kilövésnyomok látszanak. A lövedéken észlelhető, másik gömblövedék jelenlétére utaló nyomok miatt valószínűsítjük, hogy lövedékünk másodlövedék lehetett. Ilyen töltési módot találunk jóval korábbi leletek esetében is. A Kopaszi-zátonynál talált, 1540-es évek elejére datált puskacsövek röntgenfelvételén jól látható, hogy az űrméretes golyó fölé egy vágott ólomkorongot töltettek az ölőképesség növelése érdekében.[51]

10. kép: Korong formájú, muskéta űrméretű másodlövedék, melyen jól látható, hogy egy űrméretes puskagolyóval együtt töltötték be és lőtték ki (Fotó: Kulcsár Viktor)

A második módszer hasábólom-lövedékek előállítására a kalapálás volt, melyre számos példát találunk Zrínyi-Újvár leletanyagában. Ezek a lövedékek jellemzően nagyobb űrméretű muskétagolyókból készültek pisztolyok vagy karabélyok számára. Könnyen megkülönböztethetőek a vágott ólomtól, ugyanis ahogy a katona az oldalakat igyekezett

[49] *Marsigli* 1732. Capitolo VIII. Fig. 17. „Verga di piombo, de cui con una Scure si tagliano quadrelli, che in mancanza di palle si pongono dentro la canna."
[50] HM HIM HGy, 2014.22.1.
[51] Lásd *Németh* 2021b.

megfelelő méretűre kalapálni, a kapott hosszlövedék végein nem tűnt el a gömblövedékekre jellemző domborulat, itt nem látható éles vágásnyom. További bizonyítékunk erre a készítési módra, hogy igen nagy mennyiségben találunk olyan kalapált lövedékeket, melyek 24–30 g közötti tömege igazodik a muskétagolyók tömegéhez. Hosszuk jellemzően 22–32 mm között mozog, szélességük 9–14 mm, bizonyítva, hogy pisztoly vagy karabély lövedékei voltak. A mért legnagyobb átmérők minimum és maximum értéke alapján következtethetjük ki, hogy ezeket 12–16 mm közötti csőűrméretű fegyverekhez készítették. A kilőtt és az elejtett hasáblövedékek megkülönböztetése sokszor igen nehéz feladat, mivel a kedvezőtlen ballisztikai formával rendelkező ólomhasábok már kis távolságon is elveszítik mozgási energiájukat, vagyis becsapódáskor egyáltalán nem biztos, hogy deformálódnak. A kalapált hasáblövedékek és a muskétagolyók közötti kapcsolat egyértelműnek látszik a megvizsgált lövedékek alapján.

A harmadik csoportba tartoznak azok a lövedékek, melyek muskétagolyóból kalapálással készültek pisztolyhoz vagy karabélyhoz, de a hasáb megformálása után a katona még két részre vágta azokat. Ilyen lövedéket egyet találtunk a leletek között (HM HIM HGy, 2012.27.1.).

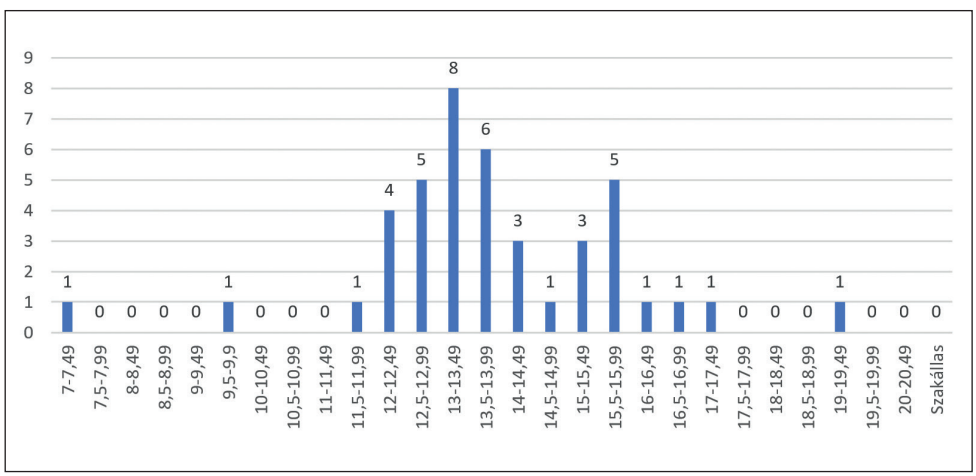

5. grafikon: A hasáblövedékek megoszlása űrméret szerint

Fegyvertípus	**Mennyiség (db)**	**Arány (%)**
Pisztoly 13 mm-ig	12	28,6
Pisztoly és karabély 13–15,5 mm-ig	21	50
Muskéta 15,5–16,5 mm	6	14,3
Muskéta 16,5–18 mm	2	4,8
Szakállas puska 20 mm	1	2,3
Szakállas puska >20 mm	0	0

13. táblázat: A hasáblövedékek megoszlása fegyvertípusok szerint

Statisztikánk szerint a hasáblövedék elsősorban a pisztolyok, karabélyok lövedéke volt. Előfordulási gyakorisága a pisztolyűrméretek esetében a legnagyobb.

Sérülések a fellelt lövedékeken

A fellelt lövedékeken többféle külsérelmi nyom is azonosítható. Ezek egy része a lövedék elkészítése, egy része a betöltés és kilövés, egy része a becsapódás, egy része pedig a földben töltött jelentős idő eredménye.

A) A lövedék elkészítésével kapcsolatos nyomok

A lövedékek jelentős többsége a csőűrméretnek megfelelő öntőforma segítségével készült. A golyóöntőforma két félből áll, melyek ideális esetben pontosan illeszkedve, tökéletes gömb formájú öntvényt eredményeznek. Az öntőformák készülhettek kőből, de a 17. században már leginkább fémből (vas, bronz, réz) állították elő. A pofákba marással, forgácsolással alakítják ki a bevágást.

Az öntőforma oldalai azonban igen ritkán adtak pontos gömb formát. A nem pontosan kialakított bevágás enyhén ovális gömböt, az egymással nem illeszkedő pofák pedig az illeszkedés mentén egymáshoz képest eltolt feleket eredményeztek. Az öntőforma illeszkedési felületeinek nyoma gyakran felismerhető a lövedékeken, az öntecset vagy annak levágási pontját érintő, a lövedék teljes felületén végigfutó vonal formájában (HM HIM HGy, 2012.281.1).

11. kép: A lövedék elkészítésével kapcsolatos nyomok a HM HIM Hadirégészeti Gyűjteményének lövedékein. Balról jobbra haladva: 1. az öntőforma felei nem pontosan illeszkedtek, 2. a levágott öntecsnél jól látható légzárvány alakult ki, 3. vágás nyoma hengeres hasáblövedéken, 4. kalapálás (rágás?) nyoma gömblövedéken, 5–6. lövedék késsel levágott öntecsel, lövedék csípőfogóval levágott öntecsel (Fotó: Kulcsár Viktor)

Az elkészítés további nyoma lehet az öntecs levágásának helye. Az öntőforma bevágásán túlfolyó, és megszilárduló ólmot késsel vagy csípőfogóval vágták le. Ez utóbbi lehetett akár az öntőforma fogóján kialakított szerszám is. A késsel levágott felület esetében egyenes, tiszta vágást, a csípőfogóval levágott öntecs esetében két oldalról becsípett vágásnyomot találunk.

A levágott öntecs alatt gyakran találhatunk légzárványt. Ez különösen abban az esetben alakulhat ki, amennyiben a lövedéket készítő munkás nem várta meg, míg

az olvadék teljesen felkeményedik, mielőtt a golyót kiejtette a formából (HM HIM HGy, 2012.213.1).

A hasáblövedékek esetében találkozunk vágott felületekkel. Ezek jól azonosíthatóak, hiszen pontosan definiált élek jönnek létre, amikor az ólomhuzalból levágnak egy részt (HM HIM HGy, 2011.48.1.). Ezek egyértelműen megkülönböztethetőek a kalapált hasáblövedékeken látható nyomoktól. A hasáb formára átkalapál muskétagolyók végei domborúak maradnak, miközben hosszanti felületükön a kalapálásból származó homorú benyomódások figyelhetők meg.

A HM HIM és az LK birtokában lévő lövedékek között találunk olyat is, melyet kalapálással (esetleg rágással) formáltak közel kerek formájúra. Ilyen lövedékek eddig elenyésző mennyiségben kerültek csak elő (HM HIM HGy, 2012.43.1).

B) A betöltés nyomai

A töltés leggyakoribb nyoma a töltővessző által hagyott deformáció a lövedéken. Minél pontosabban illeszkedik a csőbe a lövedék, minél koszosabb volt a cső, vagyis minél nagyobb erő kellett a lövedék lenyomásához, a töltővessző által hagyott nyom annál erősebb lehet. A 17. századi fegyverek nagy többsége fából készült töltővesszővel rendelkezett, melyek végét jellemzően szaru- vagy vashüvellyel erősítették meg. A golyót szorosan kellett a lőporra nyomni, hogy a töltés és a lövedék között ne maradjon légrés, mivel ez olyan gáznyomást eredményezhetett, melynek köszönhetően a cső akár fel is robbanhatott. A töltővesszőt érdemes volt ezért a lőporra nyomott lövedékre ütni néhányszor, hogy az biztosan a lőporon üljön. Ennek nyoma gyakran azonosítható a fellelt lövedékeken (HM HIM HGy, 2012.151.1).

12. kép: A betöltés nyomai a HM HIM Hadirégészeti Gyűjteményének lövedékein. Balról jobbra haladva:
1. a töltővessző által hagyott kerek, lapos nyom,
2. a cső nyoma a torkolatba kalapált túlméretes golyón,
3. a lövedékbe tekert golyósróf nyoma
(Fotó: Kulcsár Viktor)

Amennyiben a lövedék nagyobb átmérőjű volt, mint a cső, vagyis azt be kellett a torkolatba sajtolni, a cső kaliberezte (űrméretre alakította) a lövedéket. Az ilyen lövedékek töltővesszővel érintkező felülete jellemzően laposabb, mivel nagyobb erő kellett a lenyomáshoz, a lövedék oldalán pedig a cső űrméretének megfelelő hengeres palást alakult ki (HM HIM HGy, 2012.291.1).

A hibás töltési folyamat is tetten érhető a megtalált lövedékeken. Ha a katona a harc hevében eltévesztette a töltet elemeinek sorrendjét (elfelejtett lőpor tölteni a lövedék alá), vagy elnedvesedett a töltés, a golyót ki kellett húzni. Erre szolgált a golyósróf, melyet a töltővessző végére lehetett csavarni. A srófot bele kellett tekerni a lövedékbe, majd ki kellett azt húzni a torkolat felé. Zrínyi-Újvárnál ilyen lövedék is került elő (HM HIM HGy, 2012.18.1.). Ez a típus könnyen összetéveszthető az öntőcsúcs vágásánál zárvánnyal rendelkező lövedékekkel. Csak abban az esetben tekinthetjük kihúzott lövedéknek, amennyiben a lövedéken képződött üreg falán azonosítható a csavar által hagyott menetnyom.

C) A kilövés nyomai

A lövedék a kilövés során alakváltozást szenved el. Egyrészt a szabályos gömblövedék deformálódik a lőporgázok hatására: a puha ólomgolyó a csőtengely mentén ellapul, arra merőleges irányban pedig átmérője növekedik. Ennek oka a lőporgázok feszítő erejében, valamint az ólomgolyó tehetetlenségében keresendő.

Másrészt a kilövéskor jelentkező deformáció oka a cső koptató hatása, a lövedék felületén kialakuló öv *(banding)*.[52] A csőben haladó lövedék a csőfalhoz súrlódik, ami jól láthatóan koptatja a lövedék oldalát. Minél nagyobb a lövedék mögött kialakuló gáznyomás (minél nagyobb a töltet), és minél pontosabban illeszkedik a lövedék a csőbe, ez a hatás annál erősebb. Ez az öv nem összetévesztendő a túlméretes lövedék csőbe sajtolásának nyomával. A *banding* egyrészt vékonyabb palástot hoz létre, másrészt e lövedékek esetében nem látható a kalapálás nyoma a lövedék felső felületén. Megfelelően magas gáznyomás esetén ez az öv akár teljes is lehet. Ilyen teljes övet nem találtunk zrínyi-újvári lövedékeken, csak részleges kopásnyomokat (HM HIM HGy, 2012.287.1). Az ilyen lövedékek száma is igen csekély, mindössze 20 db ép vagy közel ép lövedéken azonosítottuk ezt a típusú sérülést. A becsapódott, erősen deformálódott lövedékek esetében ez nem lehetséges.

13. kép: A kilövés nyomai a HM HIM Hadirégészeti Gyűjteményének lövedékein. A lövedékeken jól felismerhető a „banding" jelenség, vagyis a cső koptató hatására kialakuló teljes vagy részleges körbefutó öv (Fotó: Kulcsár Viktor)

[52] *Miller* 2010. 54. o.

Ha a lövedéket fojtás nélkül, közvetlenül töltötték a lőportöltetre, úgy a puha ólomba nyomódó lőporszemcsék is hagyhatnak nyomot a lövedéken. Ez több száz év távlatából, oxidált felületen csak igen ritkán azonosítható.

A kilőtt lövedék leggyakoribb sérülése a becsapódáskor történő deformáció. Zrínyi-Újvár területe ebből a szempontból igen szerencsés, mivel a talaj elsősorban homok, amely úgy lassítja a becsapódó lövedékeket, hogy azok jellemzően nem szakadnak részekre. Ennek köszönhető, hogy még az erősen deformálódott lövedékek tömege sem tér el túlzottan az eredeti tömegtől. A becsapódás során a golyó ideális esetben (ha nem találkozik gyökérrel, kaviccsal) szimmetrikusan deformálódik. A becsapódási energiától függően különböző vastagságú, közel szimmetrikus formájú lencsévé lapul. Ennek vastagsága a becsapódási energiától függ.

A talajon gurulatot kapó lövedékek ugyanakkor megőrizik közel szabályos gömb formájukat. Felületükön csak kisebb sérülések figyelhetőek meg, kisebb ovalitás mérhető.

D) A talajban töltött idő nyomai

A talajba kerülő ólomlövedék oxidálódik, melynek mértéke függ a talaj PH-értékétől. Kijelenthetjük, hogy az ólom még savas talajban is igen nehezen mobilizálódik. Felületén ólom-oxid-réteg képződik, amely megvédi a további korróziótól. Ezt a sárgás-barnás réteget a lövedék tisztításakor nem szabad eltávolítani, hiszen hozzájárul a lövedék tömegéhez, bár sűrűsége kisebb, mint a tiszta ólomé.

A talajba jutó lövedékek sérüléseinek oka elsősorban a földművelésben keresendő. A fegyveres harcra alkalmas területek nagy többsége ma mezőgazdasági művelés alatt áll. A zrínyi-újvári ostromterület sem kivétel ez alól, aminek köszönhetően számos lövedék került elő ásó, kapa, eke nyomára utaló vágásnyommal (HM HIM HGy, 2012.117.1).

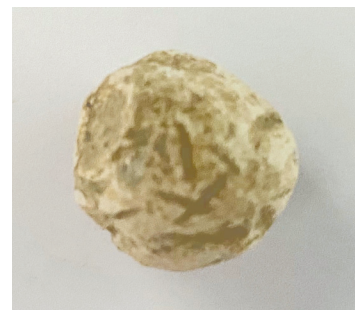

14. kép: Mezőgazdasági művelés (kapa) által hagyott nyomok ólomgolyón
(Fotó: Kulcsár Viktor)

A korabeli tűzfegyverek töltése

A 17. század közepén, második felében a gyalogos katona alapvetően két módon tölthette be fegyverét. Az egyik lehetőség a pantalléron függő lőporos fiolák használata volt: megragadott egy töltéstokot, felnyitotta azt, a lőport a csőtorkolatba töltötte, kivett egy fojtást a pantallérra rögzített bőrzacskóból, majd a torkolatba helyezte, rátett egy lövedéket, lenyomta azt a töltővesszővel a csőfarba, majd néhány ütéssel lefojtotta, felnyitotta a serpenyőt, a pantalléron függő lőportartóból felporozta a serpenyőt, lezárta a serpenyőt, lefújta a tetejéről az esetlegesen ott maradt lőporszemcséket, a kakasba tette

a parázsló kanócot, rápróbálta a serpenyőre. Lövés leadása előtt ráfújt a kanócra, megnyitotta a serpenyőt, majd célzott, és a ravasz elhúzásával elsütötte a fegyvert.

A 17. században azonban már létezett egy másik, gyorsabb lehetőség is a fegyver betöltésére: a papírtöltények használata a lovasság esetében már a 16. században elterjedt. Első konkrét említését egy 16. század eleji – a közelmúltig ismeretlen – nürnbergi kódexben találjuk, az ebben látható ábrázolásokat Martin Löffelholz nürnbergi polgár készítette 1505-ben; az ívek egy része nyomtatott könyvből származik.[53] A számozatlan fólión a puska töltéséhez használt eszközök mellett látunk három papírtöltényt, és mellettük a magyarázat: „papir […] pulffr und kugl ist ein schnelle ladung", vagyis szabad fordításban: papírban egyesített lőpor és golyó, azaz gyorstöltés.

A töltények katonai használata a lovassági csapatnemek esetében terjedt el a leggyorsabban, mivel lóháton igen körülményes volt a töltetet elemenként a csőbe tölteni. Wallhausen lovassági szabályzatának 1616-os kiadása is említi ezek használatát: 10–12 darabot helyeztek abba a kis bőrzacskóba, melyben a golyókat is tartották.[54]

A 17. század elején a töltények használata már a gyalogság esetében is általános lehetett. A 30 éves háború idejéből ismerünk számos olyan tölténytartó eszközt, mely lehetővé tette a gyors töltést. Ismerünk fa lőportartót, melynek oldalára rögzítették a fabetétet tartó bőrzacskót, melynek hengeres furataiba néhány töltényt lehetett helyezni. Ismerünk olyan gyalogos kardtokot is, mely töltéstokként is funkcionált, de a Magyar Nemzeti Múzeumban is található számos rugós fedelű, 16. századra datált, övre fűzhető töltéstok *(Patronenköcher)*, mely 4–7 töltény tárolására volt alkalmas.[55]

A papírtöltények konstrukciója alapvetően kétféle lehetett a korban: vagy a lövedék le nem vágott öntési csúcsához kötötték hozzá a papírpalástot, vagy levágták azt, és a golyót egyszerűen az egyik végén elkötött vagy elhajtott papírtöltény hengerébe helyezték. Az első típus intenzív használatát mutatja a nagy mennyiségű, 17. századi harcterekről származó karabély és pisztoly űrméretű lövedék, melyek öntési csúccsal rendelkeznek, de található ilyen töltény a bécsi Heeresgeschichtliches Museumban és George Hoyem gyűjteményében is.[56] Ilyet ábrázol Dolleczek is a monográfiájában.

John Cruso 1632-ben megjelent lovassági kiképzési segédletében a következőképpen írja le a töltények készítésének módját: a töltényeket fehér papírból készítették. A papírt megfelelő méretre vágták, majd az űrméretnek megfelelő rúdra, vagy a töltővesszőre tekerték fel, amennyiben az megfelelő vastagsággal bírt. Egyik végét elhajtották, majd feltöltötték a megfelelő lőportöltettel a kapott hüvelyt. A lőporoszlop felett cérnával el-

[53] A kézirat részletes elemzését lásd *Tarner* 2021. A szerzők ezúton mondanak köszönetet Patrick Tarnernek a lelőhely beazonosításában nyújtott segítségért.

[54] *Wallhausen* 1616. 33. o. „…le dit porteflasque á une petite burse, pour les balles & et le nettoyeur de son arquebus. Il aurá aussi en la ditte bourse, quelques patros pour s'en servir en l'occurence; ou bien s'il vouldra il se servira au lieu du flasque d' une taiche de patrons attachée la cuisse droite, de dix ou douze patrons au davantage tous prests."

[55] *Temesváry* 1992. 259. o. 87., 88. tétel.

[56] *Hoyem* 2005. 2. o.

kötötték, majd fölé helyezték a lövedéket, és afelett ismét elkötötték a töltényt. Betöltés előtt a katona leharapta a töltény elhajtott végét, majd a lőpor betöltése után a golyót a papírburkolattal együtt nyomta a csőbe.[57] Cruso szerint a lovasságnál a fegyverek töltésének elsődleges módja a töltények használata volt, lőporflaskából csak akkor töltöttek, ha az előre elkészített töltények már elfogytak.[58] Nem véletlenül szerepel a szabályzatban a töltények elkészítése, hiszen a központi logisztika a golyókat, lőport és papírt biztosította, a tölténykészítés a katona feladata volt.

Nem mindenki használt pantallért vagy töltényt ebben az időben. Montecuccoli szerint „a törökök muskétáinak csöve jóval hosszabb, mint a mieinké, kaliberük kisebb, nem használnak pantallért és patront, ezért hosszabb időre van szükségük a töltéshez".[59] Vagyis a török lövészek a lőport közvetlenül a lőporszaruból tölthették a csőbe, ami nem csak lassabb, hanem veszélyesebb is volt, hiszen gyors rátöltésnél előfordulhat, hogy szunnyadó szikra marad a csőben. Ilyenkor a lőportartó visszaéghet, tartalma felrobbanhat, ami súlyos sérüléseket okozhat a lövésznek. Mind a pantallér fafiolái, mind a papírtöltény használata ezt a veszélyforrást semlegesítették.

Bibliográfia

Barkóczy et al. 2012 — *Barkóczy Péter – Bartha Tibor – Kovács Árpád – Padányi József – Török Béla:* Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromából származó vas- és ólomlövedékek anyagszerkezeti vizsgálata. In: *Hadtörténelmi Közlemények,* 125. (2012) 4. sz. 1139–1148. o.

Cruso 1632. — *Cruso, John:* Militarie Instructions for the Cavallerie. Oxford, 1632.

Dolleczek 1887. — *Dolleczek, Anton:* Gesichte der Österreischischen Artillerie. Wien, 1887.

Dolleczek 1970. — *Dolleczek, Anton:* Monographie der k.u.k. österr.-ung. Blanken und Handfeuer-Waffen. Reprint. Graz, 1970.

Domokos 2011. — *Domokos György:* Újabb adatok Zrínyi-Újvár építésének és pusztulásának történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények,* 124. (2011) 3. sz. 741–773. o.

Engerisser 2017. — *Engerisser, Peter:* Kalibertabellen und -abmessungen für Feuerwaffen von 1600 bis 1650. 2017. https://engerisser.de/Bewaffnung/Kaliber.html (A letöltés időpontja: 2018. december 20.)

[57] *Cruso* 1632. 41. o.
[58] Uo. 38. o.
[59] *Montecuccoli* 2019. 253. o.

Foard 2008. *Foard, Glenn:* Integrating Documentary and Archaeological Evidence in the Investigation of Battles: A Case Study from Seventeenth-Century. PhD Thesis. University of East Anglia, 2008.

Furttenbach 1627. *Furttenbach, Joseph:* Halinitro-Pyrobolia. Beschreibung Einer newen Büchsenmeisterey. Ulm, 1627.

Hoyem 2005. *Hoyem, George:* The History and Development of Small Arms Ammunition. Eatonton, 2005.

Kalaus 1989. *Kalaus, Paul R.:* Schiessversuche mit historischen Feuerwaffen des Landeszeughauses Graz and der Prüf und Versuchstelle für Waffen und Munition des Amtes für Wehrtechnik. In: *Peter Krenn – Paul Dittrich – Paul Kalaus – Leopold Toifl – Alois Ruhri:* Von alten Handfeuerwaffen. Graz, 1989. 41–112. o.

Költő 2012. *Költő László:* A Zrínyi-Újvár kutatása során felszínre került ólom leletek elemanalízise. In: *Hausner Gábor – Padányi József:* Zrínyi-Újvár emlékezete. Budapest, 2012. 101–103. o.

Krenn et al. 1989. *Krenn, Peter – Dittrich, Reinhart – Kalaus, Paul R. – Toifl, Leopold –Ruhri, Alois:* Von alten Feuerwaffen. Graz, 1989.

Marsigli 1732. *Marsigli, Luigi Fernando:* Stato militare dell' imperio Ottomano, incremento e decremento del medesimo. Haga–Amsterdam, 1732.

Miller 2010. *Miller, David P.:* Ballistics of 17th Century Muskets. PhD Thesis. Cranfield, 2010.

Miller et al. 2019. *Miller, D[avid] P. – Allsop, D[erek] – Carr, D[ebra]:* The ballistics of seventeenth century musket balls. *Journal of Conflict Archaeology,* 14. (2019) 1. 25–36. o.

Montecuccoli 1852. Opere di *Raimondo Montecuccoli*. Torino, 1852.

Montecuccoli 2019. *Montecuccoli, Raimondo:* A magyarországi török háborúkról. Ford. *Domokos György.* Budapest, 2019.

Négyesi 2012. *Négyesi Lajos:* Két mozsárbomba Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromából. In: *Hausner Gábor – Padányi József:* Zrínyi-Újvár emlékezete. Budapest, 2012. 110–113. o.

Németh 2021a. *Németh Balázs:* Elöltöltő fegyveres lövészet és vadászat. Budapest, 2021.

Németh 2021b. *Németh Balázs:* A mohácsi csata kiskaliberű kézi lőfegyvereinek kérdéséhez II. A Kopaszi-zátonynál 1541-ben elsüllyedt félnaszád tűzfegyvereinek röntgen és CT vizsgálata. In: *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 3. sz. 579–611. o.

Ondrék – Padányi 2019. *Ondrék, József – Padányi, József:* Examining Lead Bullets from the Siege of Novi Zrin in 1664. *Journal of Conflict Archaeology,* 14. (2019) 1. sz. 58–77. o.

Parkman 2017. *Parkman, Colin J.:* Experimental Firing, and Analysis of Impacted 17th–18th Century Lead Bullets. PhD Thesis. University of Huddersfield, 2017.

Polgár 2012. *Polgár Balázs:* Egy török ólomlövedék-típus régészeti perspektívája. In: *Hausner Gábor – Padányi József:* Zrínyi-Újvár emlékezete. Budapest, 2012. 104–109. o.

Robins 1742. *Robins, Bejnamin:* New Principles of Gunnery. London, 1742.

Schürger 2015. *Schürger, André:* Archeology of the Battle of Lützen, an Examination of 17th Century Military Material Culture. PhD Thesis. University of Glasgow, 2015.

Tarner 2021. *Tarner, Patrick:* Eine zweite Löffelholz-Handschrift zur Kriegstechnik - Einblicke in die Ausrüstung eines Büchsenschützen um 1500. *Waffen- und Kostümkunde. Zeitschrift für Waffen- und Kleidungsgeschichte,* 63. (2021) 196–201. o.

Temesváry 1988. *Temesváry Ferenc:* Pisztolyok. A Magyar Nemzeti Múzeum tűzifegyver-gyűjteménye I. Budapest, 1988.

Temesváry 1992. *Temesváry Ferenc:* Vadászfegyverek. Budapest, 1992.

Wallhausen 1616. *Wallhausen, Johann Jacobi von:* Art militaire à cheval. Instruction des principes et fondemens de la cavallerie, et de ses quatre especes, ascavoir lances, corrasses, arquebus et drageons, avec tout ce qui est de leur charge et exercice, avec quelques nouvelles inventions de batailles ordonnees de cavallerie, et demonstrations de la necessite, utilite et excellence de l'art militaire, sur toutes aultres arts et sciences. Francfort, 1616.

Wallhausen 1621. *Wallhausen, Johann Jacobi von:* Art militaire à cheval. Instruction des principes et fondements de la cavallerie, et de ses quatre espèces, ascavoir: lances, corrasses, arquebus & drageons, avec tout ce qui est de leur charge & exercice. Zuthpen, 1621.

Balázs Németh – József Padányi – Emil Hamza

THE EFFECTIVENESS OF FIREARMS AT THE SIEGE OF ZRÍNYI-ÚJVÁR IN 1664. PART I.

Problems of assessing the effectiveness of 17th century firearms, and what the projectiles of Zrínyi-Újvár have to tell us

(Summary)

The investigation of the military archaeology of Zrínyi-Újvár provides an opportunity to learn about the art of war of the period that few archaeological sites can match. It also provides us with a method for assessing the impact of 17th century firearms that has not been used by researchers to date in the exterior and target ballistics of firearm projectiles. Our research group attempted to determine the most important parameter for ballistic studies, i. e. muzzle velocity of Christian musket balls, by analysing the entire set of shells fired at Zrínyi-Újvár. Our model is based on a series of projectiles fired from the fort towards the Ottoman forces, which hit the soft sand wall of the riverbank at a distance of 80 metres from the rampart. By reproducing the symmetric deformation of pure lead projectiles, we were able to determine the impact velocity, and then, knowing the range of the projectile, we determined the muzzle velocity by calculations and measurements, which we verified by field tests. Our testing method seems to be more accurate than those used by gun historians and ballisticians in the past decades. The novelty of our method—and also the source of its accuracy—is that the most important variable, the quality and size of the shot load, is excluded from the formula. Our starting point was the exploration of the fired projectile, for which we also determined and prepared a musket corresponding to the contemporary sources. The results of our research seem to prove that the projectiles fired at Zrínyi-Újvár reached a much lower muzzle velocity of about 300 m/s than in previous similar tests. The effective firing range of the musket was thus shorter than previous experimental archaeological studies had suggested.

Balázs Németh – József Padányi – Emil Hamza

DIE EFFIZIENZ VON FEUERWAFFEN BEI DER BELAGERUNG VON ZRÍNYI-ÚJVÁR (NEU-ZRIN) IM JAHR 1664. TEIL 1

Die Problematik der Analyse der Wirkung von Feuerwaffen aus dem 17. Jahrhundert und die Projektile von Zrínyi-Újvár

(Resümee)

Die Erforschung der militärischen Archäologie von Zrínyi-Újvár (Neu-Zrin) bietet die Möglichkeit, etwas über die Kriegskunst jener Zeit zu erfahren, was nur wenige archäologische Stätten leisten können. Sie bietet uns auch eine Methode zur Analyse der Wirkungen von Feuerwaffen aus dem 17. Jahrhundert, die von den Forschern in der Feld- und Zielballistik von Feuerwaffengeschossen bislang noch nicht verwendet wurde. Unsere Forschungsgruppe hat versucht, durch die Analyse der Gesamtmenge der bei Zrínyi-Újvár abgefeuerten Projektile den wichtigsten Parameter der ballistischen Untersuchungen der christlichen Musketenprojektile zu bestimmen: die Mündungsgeschwindigkeit. Unser Modell basiert auf einer Projektilmenge, die von der Festung aus in Richtung der osmanischen Truppen abgefeuert wurden und in einer Entfernung von 80 Metern vom Wall auf eine weiche sandige Sandufermauer trafen. Durch die Nachbildung der

symmetrischen Verformung der reinen Bleigeschosse konnten wir die Aufprallgeschwindigkeit bestimmen. Anschließend haben wir in Kenntnis der Schussweite die Mündungsgeschwindigkeit berechnet und gemessen, was auch durch Feldversuche verifiziert wurde. Unsere Analysemethode scheint genauer zu sein als die von Waffenhistorikern und Ballistikern in den vergangenen Jahrzehnten angewandten Methoden. Neuartig an unserer Methode - und zugleich die Quelle ihrer Genauigkeit – ist, dass sie die wichtigste Variable, die Qualität und Größe der Pulverladung, aus der Gleichung herausnimmt. Unsere Forschung ging von der Kenntnis des abgefeuerten Projektils aus, wofür wir auch eine den zeitgenössischen Quellen entsprechende Muskete bestimmt und angefertigt haben. Die Ergebnisse unserer Untersuchungen scheinen zu belegen, dass die in Zrínyi-Újvár abgefeuerten Projektile im Vergleich zu früheren ähnlichen Untersuchungen nur eine wesentlich geringere Mündungsgeschwindigkeit von etwa 300 m/s erreichten. Die effektive Schussweite der Muskete war also geringer, als frühere experimentelle archäologische Studien vermuten ließen.

Balázs Németh – József Padányi – Emil Hamza

EFFICACITE DES ARMES A FEU LORS DU SIEGE DE ZRINYI-UJVAR EN 1664 I.
La problématique de l'étude d'impact des armes à feu du 17e siècle
et les projectiles de Zrínyi-Újvár

(Résumé)

Les recherches archéologiques militaires de Zrínyi-Újvár permettent d'acquérir des connaissances sur l'art de la guerre de l'époque que peu de sites archéologiques peuvent égaler. Elles nous offrent également une méthode d'étude de l'impact des armes à feu du 17e siècle que les chercheurs n'ont encore jamais utilisée auparavant dans le domaine de la balistique extérieure et terminale. Notre groupe de recherche a tenté de déterminer le paramètre le plus important pour les études balistiques des munitions de mousquet chrétiennes, à savoir la vitesse initiale, en analysant l'ensemble des projectiles tirés à Zrínyi-Újvár. Notre modèle est basé sur un ensemble de projectiles tirés depuis le fort en direction des forces ottomanes et frappant un mur de sable mou à une distance de 80 mètres de la circonvallation. En reproduisant la déformation symétrique des projectiles en plomb pur, nous avons pu déterminer la vitesse d'impact. Ensuite, connaissant la portée de tir, nous avons fait des calculs et des mesures pour obtenir la vitesse initiale, ce qui a été vérifié par des essais sur le terrain. Notre méthode d'étude semble plus précise que celles utilisées par les historiens de l'armement et les balisticiens au cours des dernières décennies. La nouveauté de notre méthode, qui explique aussi sa précision, consiste à éliminer de l'équation la variable la plus importante, à savoir la qualité et la taille de la charge de poudre. Notre recherche est basée sur la connaissance du projectile tiré, pour lequel nous avons également déterminé et fabriqué le mousquet conforme aux sources contemporaines. Les résultats de nos recherches semblent prouver que, par rapport aux études similaires antérieures, les projectiles tirés à Zrínyi-Újvár n'ont atteint qu'une vitesse initiale beaucoup plus faible, de l'ordre de 300 m/s. La portée de tir efficace du mousquet était donc inférieure à celle supposée par les études archéologiques expérimentales précédentes.

Балаж Немет – Йожеф Паданьи – Эмил Хамза

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОГНЕСТРЕЛЬНЫХ ОРУЖИЙ ПРИ ОСАДЕ ЗРИНИ-УЙВАРА (НОВЫЙ ЗРИН) В 1664-ОМ ГОДУ. I.

Проблематика оценки эффективности огнестрельных оружий и снарядов XVII-ого века из Зрини-Уйвара

(Резюме)

Военные археологические исследования Зриньи-Уйвара (Новый Зрин) обеспечивают такие возможности ознакомления с военным искусством того времени, на что способны немногие археологические памятники. Это также обеспечивает нам такой метод в отношении изучения эффективности огнестрельного оружия XVII-ого века, который исследователи до сих пор не использовали при внешнем и прицельном баллистическом исследовании снарядов, выпущенных из огнестрельного оружия. Путём анализа всего полного накопления снарядов, выпущенных по Зриньи-Уйвару (Новый Зрин) наша исследовательская группа попыталась определить наиболее важный параметр христианских мушкетных снарядов с точки зрения баллистических исследований: начальную дуловую скорость пули. Основа нашей модели состоит из накопления таких снарядов, которые были выстрелены из крепости по османским войскам и попали в стену из мягкого песка на расстоянии 80-и метров от крепостного вала. С помощью репродукции симметричной деформации снарядов из чистого свинца, мы смогли прийти к определению скорости попадания в стену, затем, зная расчета расстояния выстрела, измерениями определили начальную дульную скорость пули, которая подтверждается и артиллерийскими полигонными испытаниями. Наш метод исследования выглядит более точнее, чем те, которые в прошедшее десятилетие использовали историки по оружиям и баллистики. Новизна нашего метода – и заодно источник его точности – состоит в том, что исключает из формулы наиболее значимую переменную – качество и величину порохового заряда. Наше исследование исходило из познавания выпущенного снаряда, для которого мы также определили и приготовили мушкет, соответствующий источникам того времени. Результаты нашего исследования, повидимо доказывают, что по сравнению с предыдущими аналогичными изучениями снаряды, выпущенные в Зриньи-Уйваре (Новый Зрин), достигли гораздо более низкой начальной дульной скорости всего лишь: около 300 м/с. Таким образом, эффективное расстояние стрельбы из мушкета было меньше, чем это предполагалось в предыдущих экспериментальных археологических исследованиях.

NAGY-L. ISTVÁN

LÉTSZÁMOK, ÚJONCOK, VESZTESÉGEK

A magyar csapatok létszámának és veszteségeinek rekonstrukciója a francia forradalmi és napóleoni háborúk idején a 34. gyalogezred első koalíciós háborús példáján

A francia és a napóleoni háborúk során a császári-királyi hadseregben harcolt magyarok történetének, létszámának, veszteségeinek átfogó és rendszeres felmérésével és bemutatásával adós a magyar történettudomány. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig a birodalom hadtörténetírásában nem különült el a magyar rész vizsgálata, a honi hadtörténetírás sem fordított erre az időszakra különösebb figyelmet. A két világháború között a hangsúly az önálló magyar hadsereg megteremtésének igényével leginkább az első világháború tapasztalatainak feldolgozására irányult, bár témánkban kétségkívül fontos részeredményekre mutattak rá a korszakban. A második világháborút követő évtizedekben Mód Aladár szélsőségesen antihabsburgiánus és osztályharcos szellemében a magyar történetírás teljesen elfordult a témától. A szemléletváltást Zachar József munkássága hozta el a rendszerváltoztatást megelőző évtizedben, ami a 18. század kapcsán rámutatott a korszak háborúiban harcoló magyarok tömegére és jelentőségére. Akadémiai doktori értekezésében, a 2004-ben monográfiaként is megjelent nagy jelentőségű munkájában összegezte tudományos eredményeit,[1] egyben mintát is adott a további kutatásokhoz.

A magyar történetírásban – és remélhetőleg közgondolkodásban is – az ezredforduló táján észlelhető nagyobb változás, ettől kezdve egyre több figyelem irányult a császári-királyi hadsereg magyarjainak kutatására.[2] Ezt jelzi, hogy a legutóbbi hadtörténeti összefoglaló munka immáron jelentősen nagyobb terjedelemben és friss szemlélettel mutatja be a témát.[3] Örvendetes eredmény, hogy a hadügyi igazgatást bemutató monografikus igényű tanulmánygyűjteményben két írás is tárgyalja a témát.[4]

A francia háborúk korának szervezettörténetének, létszámviszonyainak, veszteségeinek kutatása rendkívül szerteágazó feladat. Mindenekelőtt tisztázni kellett a császári-királyi hadsereg egészének szervezeti viszonyait, hogy biztonsággal kiválaszthatók legyenek belőle a magyar vonatkozású egységek, továbbá a nem magyar hadkiegészítésű alakulatokban szolgáló magyarok tekintetében is biztos ismeretekre

1 *Zachar* 2004.
2 A témához lásd *Lázár* 2013.; *Réfi* 2014.; *Vizi* 2012.; *Uő* 2014.
3 Mária Terézia uralkodásától a francia háborúk végéig tartó időszakról lásd *Lázár* 2015.
4 *Lázár* 2021. és *Réfi* 2021.

támaszkodhassunk.[5] A következő lépést a hadsereg létszámnyilvántartási rendszerének feltárása és a kutatás módszertani megalapozása jelentette.[6] Végezetül megkezdődhetett a konkrét kutatási eredmények közreadása, amit időrendben haladva az első koalíciós háborúval kezdtem meg.[7]

A hadsereg létszámnyilvántartási iratainak fennmaradási aránya komoly nehézséget okoz az adatok pontos meghatározásában, ezért az eredményt szükséges kontrollnak alávetni. Ennek egyetlen módja a mikrotörténeti jellegű megközelítés, tehát egy igazgatási egység, egy példaegység lehető legrészletesebb vizsgálat alá vonása.

Tanulmányom célja, hogy a császári-királyi hadsereg, benne kiemelten a magyarországi hadkiegészítésű alakulatok létszámviszonyainak, veszteségeinek és újoncainak egy példaegységen keresztüli lehető legmélyebb, minden fellelhető létszámnyilvántartási levéltári iratot és szakirodalmat magában foglaló kutatása révén validálja a korábban már közreadott adatokat. Ezáltal ellenőrizhető lesz a központi létszámnyilvántartásra épülő korábbi kutatási eredmények minősége, tovább pontosítva ezzel a francia háborúkban részt vett, abban életüket vesztett, vagy fogságba esett magyarországi katonák számát.

A példaegység kiválasztása

Az első feladat az időkorlátok kijelölése. Az első koalíciós háború, amely 1792 februárjától 1797 októberének végéig[8] tartott (69 hónap),[9] elegendő adatot szolgáltat, ráadásul igazodik a korábbi vizsgálathoz is. Fontos megjegyeznünk, hogy 18 hónapnyi központi nyilvántartási irat (főtáblázat) hiányzik, így a példaegység révén ennek a lehetséges pótlását is be lehet mutatni.

A korábbiakban vázolt forrásadottságokat és a várható eredményeket figyelembe véve kellett a példaegységet kiválasztani a létszámadatok lehető legmélyebb vizsgálatára. Nyilvánvaló, hogy a példaegységnek a három olyan csapatnem közül kellett kikerülnie, amelyben magyar katonák harcoltak (sorgyalogos, határőrgyalogos, huszár). Célszerű a példaegységnek sorgyalogosnak lennie, mert a sorgyalogezredekben fordult meg a legnagyobb számú katonaság. Az előírt létszám a magyar gyalogezredeknél az első koalíciós háború idején 4633,[10] a határőrezredeknél 2817,[11] a huszárezredeknél 2248 fő[12] volt.

---

5 *Nagy-L.* 2013a.
6 *Nagy-L.* 2013b.
7 *Nagy-L.* 2016.
8 A főtáblázatok hadiév szerinti második negyedéves adatidőszaka minden naptári év február–áprilist foglalja magában. A hivatalos hadüzenet 1792. április 20-án érkezett meg, így az azt magában foglaló negyedévet teljes egészében a vizsgált időszakhoz hozzá kell adni.
9 *Nagy-L.* 2015. 315–316. o.
10 *Nagy-L.* 2013a. 57. o.
11 Uo. 94. o.
12 Uo. 179. o.

A korábbi adatok megmutatták, hogy a gyalogság veszteségei sokkal magasabbak voltak a lovasságénál, ami további nyomós érvként esik latba. A sorgyalogosok közül azokra az egységekre kellett szűkíteni a kört, amelyek a legszűkebb értelemben vett Magyar Királyság területéről nyerték a kiegészítésüket. Az eltérő demográfiai viszonyok miatt lehetőleg a hadkiegészítési területnek magában kellett foglalnia egykori hódoltsági, határvidéki és hátországi területeket is.

A következő fázis a forrásadottságok sajátosságai folytán olyan egység kiválasztása, amely a háború első évében a harctérre került, és mindhárom fontos hadszíntéren (Németalföld, Felső-Rajna, Itália) szolgált, Galíciában is megfordult, kiegészítő egysége Magyarországon és azon kívül is állomásozott. Ezen kritériumoknak a 34. gyalogezred felel meg. Ennek két tábori zászlóalja[13] a török háború második évének végén a főseregből az 1789. december 11-ei parancs értelmében Galíciába menetelt, a porosz fenyegetés ellenében összevont hadsereg kötelékébe.[14] A következő évben, a porosz fenyegetés elmúltával Galícából Németalföldre vezényelték őket, ahova 1790 végén érkeztek meg.[15] Az alezredesi zászlóalj a török háborúban a Bánátban, majd az erdélyi hadtestben szolgált, amely Erdélyben, majd Moldvában és Havasalföldön harcolt. A zászlóalj a háború végével Galíciába vonult vissza. A negyedik zászlóalj a török háborúban a déli országrészben helyőrségi feladatokat látott el, majd a hadműveletek beszüntetését követően Székesfehérvárra tért vissza. A két tábori zászlóalj a francia háború kitörésétől szolgált a harctéren, 1794 végéig a Németalföldön, majd másfél évig a Rajnánál, 1796 közepétől viszont Itáliába vezényelték őket, ahol Mantova helyőrségében kapituláltak. Paul Davidovich tábornok hadtestében állítottak fel egy zászlóaljat, amely a 19., 34. és 39. magyar ezredek maradék legénységéből és kiegészítő-transzportjaiból állt, majd Marchese di Provera tábornok hadtestében ez az alakulat már a 34. gyalogezred egységeként volt feltüntetve.[16] A mantovai fogságból kiváltott legénységgel gyorsan újjáalakították az ezredet. Az alezredesi zászlóalj végig Galíciában, a negyedik zászlóalj pedig Magyarországon szolgált, utóbbit a háború végén Itáliába vezényelték.

Az ezred toborzóterülete 1781 és 1809 között Zala, Vas, Sopron, Moson, Győr, Veszprém, Komárom és Fejér vármegyéket és a területükön fekvő szabad királyi városokat foglalta magában. Az ezred toborzóközpontjának nem volt rögzített helye, ugyanakkor többnyire Székesfehérváron működött. Az ezred fiúnevelő intézete is itt került

[13] Magyarázata a következő fejezetben.

[14] *Kreipner* 1900. 217. o.

[15] Uo. 219. o.

[16] Kreipner ezredtörténetének 295. oldalán említi az összevont zászlóaljat 4 századdal, a 303. oldalon pedig az ezred kiegészítő-transzportokból felállított zászlóalját, mindkettőt Haugwitz őrnagy alatt anélkül, hogy a két egységet összekapcsolta volna, pedig minden bizonnyal erről lehetett szó. Létszámjelentés csak az 1797. februári főtáblázatban található zászlóaljról ír, amely ekkor mindössze 73 főből állt. A következő forrás az áprilisi főtáblázat, amely külön említi Ausztriában a két tábori zászlóaljat, valamint Itáliában öt osztályt. Utóbbiból két osztály a negyedik zászlóaljat jelentette, amely 1797. februárjában menetelt először az Ennshez, majd március 22-én ért Tarvisba (*Kreipner* 1900. 307–308. o.). A másik három osztály az ezredesi zászlóalj lehet.

elhelyezésre. Székesfehérvár meglepő választás volt, mivel a toborzókörzet szélén helyezkedett el, ráadásul a korabeli legfontosabb közlekedési útvonal, a Duna is távol volt, Buda-Pest közelsége viszont mindenképpen mellette szólt.

A választás kritériumait összegezve a 34. gyalogezred szinte minden tekintetben a legmegfelelőbb alakulat példaegységként történő felhasználásra.

Az ezred szervezete

A gyalogezredek vezető szerve az ezredtörzs volt. Az első koalíciós háború idején előírásszerűen az ezredtörzs 49 főből állt (egy-egy tulajdonos, ezredes, alezredes, 2 őrnagy, egy-egy káplán, számtartó, auditor, ezredadjutáns, ezredsebész, ezreddobos és profosz, 4 zászlóaljsebész, 21 alfelcser és 12 furír).[17]

Az ezredet két gránátosszázad és négy zászlóalj alkotta: a tulajdonosi, ezredesi, alezredesi és negyedik. Az első három zászlóalj hat-hat, a negyedik zászlóalj négy századból állt. Sem a zászlóaljak, sem a századok ekkor hivatalosan még nem viseltek számot, a zászlóaljakat az elnevezésük alapján, a századokat parancsnokuk alapján különböztették meg.

A gyalogezredek tulajdonosi és ezredesi zászlóaljai számítottak tábori zászlóaljaknak, élükön az első és másodőrnagy állt. Az alezredesi zászlóalj, amelyet gyakran helyőrségi zászlóaljnak neveztek, általában a tábori zászlóaljaktól külön került bevetésre. Az első koalíciós háború során az egyes zászlóaljak gyakran szétszóródtak a nagy területeken vívott hadjáratok sodrában. Gyakran hajtottak végre ezredegyesítéseket, de még gyakrabban vezényeltek el egy-egy zászlóaljat. A békében négy századból álló, háború során teljes erejű zászlóaljjá kiegészített alezredesi zászlóalj is tábori zászlóaljjá vált. A kiképzési feladatokat a leggyakrabban az ezred toborzóközpontjában felállított tartalékosztály vette át. A török háború terheinek megfelelően a magyar ezredek tartalékosztályait négyszázados zászlóaljjakká fejlesztették. A háború utolsó évéig megmaradt a kiképzőfeladat, de 1797 elején a katasztrofálisra forduló itáliai helyzet miatt a hadszíntérre kellett vonulniuk, így az újoncok kiképzését egy kiképzőkeretre *(Abrichtungs-Depot)* bízták.

Az ezreden belüli gazdálkodási és adminisztratív alapegységnek a századot tekintették. A század élén kapitány állt, tisztikarába még egy fő- és egy alhadnagy, valamint egy zászlós tartozott. Az altisztek (nagy *prima plana*) között egy őrmestert és hat káplárt tartottak számon, valamint kis *prima plana*ként az öt *Fourierschütz*öt (tisztiszolgát), három zenészt (két dobos, egy sípos) és két ácsot. A 12 frájter és a 160 közlegény számított a legénységi állományba. Az öt törzsszázad (tulajdonosi, ezredesi, alezredesi,

[17] *Nagy-L.* 2013a. 38–43., 52–59. o.

elsőőrnagyi, másodőrnagyi) élén századoshadnagy állt kapitány helyett.[18] A három tábori zászlóalj 18 századába aszimmetrikusan osztottak be két zászlós- és 6 császárkadétot, valamint 10 zászlóvivőt. A negyedik zászlóalj századaiból hiányzott összesen két zászlós, a *prima plana* állományt is csak egy őrmester, négy káplár, 3 zenész és egy ács alkotta. A frájterek száma 8 volt a 160 legény mellett, viszont egy zászlóvivőt is besoroltak a zászlóaljba.[19] A gránátosszázadokban csak három tiszt (kapitány, fő-, alhadnagy), öt altiszt (egy őrmester, négy káplár), kilenc kis *prima plana* személyzet (három *Fourierschütz,* két-két dobos, sípos és ács) és 99 gránátos tartozott.[20]

Az ezredek biztosították a tüzérségi kezelőket a beosztott ezredtüzérséghez, előírás szerint 3 káplárt és 96 legényt, de a valóságban a létszám a lövegek számától függött.

A 34. gyalogezred története a vizsgált időszakban[21]

A 34. gyalogezredet egy 1733. november 14-ei uralkodói rendelet alapján Kökényesdy László ezredes alapította.[22] Ez lett az akkor császári hadsereg második akkor létező magyar gyalogezrede.[23] Az ezred tulajdonosa 1756-ig az alapító Kökényesdy ezredes, 1756-tól 1780-ig Batthyány Ádám gróf (1772-től herceg), 1780-tól 1794-ig Esterházy Antal gróf volt. Esterházy 1794-es halála után csak a vizsgált korszakon túl, 1799-ben neveztek ki új ezredtulajdonost, a kiváló hadvezér, Kray Pál személyében.[24] 1794 és 1799 között a betöltetlen ezredtulajdonosi posztot *vacant (vac.)* jelzővel illették, de az iratokban az ezredet továbbra is Esterházy néven említették.

A török háborút az ezred két tábori zászlóalja és gránátososztálya a fősereg kötelékében harcolta végig,[25] utóbbi kiemelt szerepet játszott a Belgrád elleni, döntőnek bizonyuló 1789. szeptember 30-ai rohamban.[26] 1789 végén azonban a Pest és környező vármegyékben téli szálláson[27] lévő ezredet Galíciába rendelték a porosz fenyegetés

[18] A törzsszázadok hivatalos, névleges parancsnokai a törzstisztek voltak, őket csak helyettesítették a századoshadnagyok, de a tényleges parancsnokságot a századoshadnagyok viselték, miközben az anyagi előnyöket a törzstisztek élvezték. Ez a helyzet 1805-ben szűnt meg, amikor a századoshadnagyok teljes jogú századparancsnokok lettek, a törzsszázadok rendes századokká alakultak át, a törzstisztek pedig nem voltak többé névleges századparancsnokok.

[19] *Nagy-L.* 2013a. 43–45., 52–59. o.

[20] Uo. 43., 53. o.

[21] Az első koalíciós háborúhoz összefoglalóan lásd *Horsetzky* 1914. és *Bánlaky* 1941.

[22] *Wrede* 1898. Bd. I. 359. o. és *Kreipner* 1900. 36. o.

[23] Az ezred alapítása idején a későbbi 51. gyalogezred már létezett, amit 1702-ben Bagosy Pál ezredes hozott létre. Ezenkívül azonban korábban összesen hat magyar gyalogezred volt rövidebb ideig, de mindegyiket feloszlatták. *Wrede* 1898. Bd. I. 470–471., Bd. II. 171., 174., 177–179. o.

[24] *Wrede* 1898. Bd. I. 360. o. és ÖStA KA AS Karton Nr. 7. Nr. 183. 29. p.

[25] ÖStA KA AFA Karton 819 Türkenkrieg Hauptarmee 1788-4-1, 1788-4-34ad, 1788-5-1; Uo. Karton 820 Türkenkrieg Hauptarmee 1788-6-5 1/3, 1788-6-13, 13a, 13b; Uo. Karton 821 Türkenkrieg Hauptarmee 1788-11-1ad.

[26] *Kreipner* 1900. 207–210. és *Criste* 1904. 210–215. o.

[27] *Kreipner* 1900. 213. o.

ellen összevont hadsereg kötelékébe.[28] II. József halálát követően a reichenbachi konvencióval a porosz fenyegetés megszűnt, ami lehetőséget adott a németalföldi felkelés ellen jelentősebb katonaságot bevetni. 1790 közepén az ezred két zászlóalja is elindult nyugatra, még az év végére megérkezett Antwerpenbe, harcolt a felkelés leverésében, majd továbbra is a Németalföldön maradt helyőrségben.[29]

Az alezredesi zászlóalj a török háborúban az erdélyi hadtest részeként harcolt,[30] 1789 végén Havasalföldre nyomult előre.[31] A szisztovói békét követően az utolsó alakulatok között vonták ki a zászlóaljat, amely 1791 szeptemberében Galíciába menetelt, ahova a következő év februárjában érkezett meg.[32]

Az ezred 4. zászlóalját 1789 elején Ógradiska erődjében alakították meg,[33] a háború folyamán itt és Berbirben szolgált,[34] majd 1791 novemberében Temesvárra menetelt,[35] ahonnan 1792 áprilisában Székesfehérvárra rendelték.[36] Az év szeptemberében egy osztály Budára települt át, majd 1793 áprilisában az egész zászlóalj Budára, 1794 júniusában pedig Pestre került.

Az ezred gránátososztálya a 2. és a 32. ezreddel együtt alkotott gránátoszászlóaljat,[37] amely a török háború főseregében szolgált. A Vácon téli szálláson lévő zászlóalj 1790 elején a poroszok ellen Morvaországban összevont sereg kötelékébe távozott,[38] majd 1790 augusztusában a két tábori ezredhez hasonlóan Németalföldre vezényelték, ahol a felkelés leverése után helyőrségben maradt.[39]

A francia háború kitörésekor tehát az ezred négy zászlóaljból és a gránátososztályból állt. Az elsődleges harcoló erőt jelentő két tábori zászlóalj (az ezredtörzzsel együtt) és a gránátososztály a legveszélyeztetettebb körzetben, a Németalföldön állomásozott. A birodalom külpolitikája szempontjából különösen fontos Galíciában a némileg kisebb harcértékű alezredesi zászlóalj, a török háború következtében a déli határon a negyedik zászlóalj tartózkodott. Az öt egység tehát négy különböző csoportosításban várta a háborút.[40]

---

28 *Kreipner* 1900. 217. o.
29 Uo. 218–220. o.
30 ÖStA KA AFA Karton 834 Türkenkrieg Siebenbürgen 1788-9-30; Uo. Karton 837 Türkenkrieg Siebenbürgen 1788-13-9; *Criste* 1904. 169–171. o.; *Kreipner* 1900. 198–199. o.
31 *Kreipner* 1900. 211–213. o. és *Criste* 1904. 195–196., 215–219. o.
32 *Kreipner* 1900. 222–223. o.
33 Uo. 203–204. o.
34 Uo. 205., 213., 221. o.
35 Uo. 223. o.
36 Uo. 232. o.
37 A zászlóalj parancsnoka 1786 és 1790 között Johann Freiherr von Kämpf alezredes, majd ezt követően 1793-ig Anton Barthodeisky alezredes volt. *Wrede* 1898. Bd. II. 300. o.
38 *Kreipner* 1900. 217. o. és *Criste* 1903. 32. o.
39 Uo. 218–220. o.
40 Az ezred részvételét az első koalíciós háborúban lásd *Kreipner* 1900. 223–313. o. és *Wrede* 1898 Bd. I. 362–363. o.

A francia hadüzenetet követő időszakban az ezred részei a Németalföld elleni francia támadás elhárításában játszottak fontos szerepet, a szövetséges ellentámadás idején azonban a porosz főcsapás jobbszárnyának fedezésére a Németalföldről francia területre küldött Clerfayt-hadtest kötelékében találjuk a gránátososztályt, miközben az ezred helyőrségben maradt. A Németalföld sorsáról döntő jemappes-i csatában (1792. november 6.) is csak a gránátosok harcoltak. Az év végén az ezred Luxemburg helyőrségébe tartozott, majd a poroszok támogatására küldött Wenkheim-dandárba osztották be. Az 1793-as tavaszi nagy ellentámadásban a két tábori zászlóalj fontos szerepet játszott. Az ekkor 1788 fős harcoló létszámot felmutató két tábori zászlóalj Neerwinden mellett 598 fős veszteséggel (148 halott, 411 sebesült, 38 fogoly) kiemelkedő teljesítményt nyújtott.[41] A támadás folytatásaként tavasszal több kisebb ütközetben, továbbá a Famars melletti csatában (1793. május 23.) vitézkedhettek a magyar bakák.

A következő évben az ezred a főhadszíntéren a főseregben maradt Ludwig von York porosz tábornok parancsnoksága alatt. Sok kisebb ütközet közül a Catillon melletti csata (1794. április 26.) emelkedett ki, de az év legnagyobb összecsapásában, a fleurus-i csatában (1794. június 26.) nem harcoltak. A Rajnán túlra történt visszavonulást követően maradtak az Alsó-Rajnánál, 1795-ben harcoltak Mannheim körül, de nem kerültek az események fősodrába.

Az 1795-ös év az alezredesi zászlóaljat Galíciában érte. A Lengyelország megszűnését hozó harmadik felosztáshoz kapcsolódó hadműveletek részeseként a zászlóaljat hadilétszámra töltötték fel. Ebben talán az is szerepet jászhatott, hogy a francia hadszíntéren fogságba esett katonákat, akiket a franciák azzal a kikötéssel engedtek szabadon, hogy egy évig nem harcolhatnak ellenük, a Galíciában állomásozó zászlóaljba osztották be, csupán a részben szolgálatképtelenek mentek a negyedik zászlóaljba. A Galíciában összevont hadtest állományában a zászlóalj, mint erős, 1170 fős szolgálatképes létszámot felmutató, harcképes alakulat, fontos szerepet játszott.

Az 1796-os év az egyetemes hadművészetben jelentős fordulatot hozott, de a 34. gyalogezred történetében is fontos állomás volt. A Johann Peter Beaulieu de Marconnay és Michael Colli da Vigevano parancsnoksága alatt lévő osztrák–piemonti erők Itáliában jelentős vereséget szenvedtek Bonaparte tábornok francia csapataitól, ezért a császári-királyi hadvezetés arra kényszerült, hogy a Rajna mellől erős csapatokat küldjön Itáliába. A Dagobert Sigmund von Wurmser tábornok parancsnoksága alatt útba indított erős hadtest egységei között találjuk az ezred két tábori zászlóalját is, amelyek 1796. június 13-án indultak el, és hathetes menet után 1954 fős szolgálatképes létszámmal érkeztek Roveredóba. Az ezred ezt követően végigharcolta az itáliai hadjáratot, Wurmser alatt Mantovába szorult, majd 1797. február 2-án 681 fős létszámmal kapitulált a helyőrséggel együtt,[42] miközben 116 beteg katona Mantovában maradt. Még 1796

[41] *Kreipner* 1900. 238. o.
[42] Mantova ostromához lásd *Lázár* 2006. 415–417. o. és *Uő* 2013. 128–145. o.

végén a hátországból küldött kiegészítő-transzportok katonáiból egy zászlóaljat szerveztek Davidovich tábornok hadtestében.

Az itáliai katasztrofális veszteségek miatt minden hadra fogható katonát a franciák ellen kellett küldeni, így a 4. zászlóalj is menetparancsot kapott, 1797. február 2-án 4 századdal indult Itáliába. Károly főherceg, aki átvette az Itáliában, majd Belső-Ausztriában gyülekező hadsereg parancsnokságát, parancsot adott a fogságba esett katonák kiváltására, aminek eredményeként a beérkező erősítésekkel együtt 1797 áprilisában az ezred újból három teljes zászlóaljjal (tulajdonosi, ezredesi, 4.) szerveződhetett újjá, időközben azonban Bécsbe vonták vissza a császárvárost fenyegető francia támadás miatt, ahol a rajnai hadjáratot végigküzdő gránátosok is csatlakoztak. A leobeni fegyverszünetet követően az ezredet az Osztrák Tengermellékre, Görzbe és Isztriára vezényelték. Az alezredesi zászlóalj végig Galíciában, 1796 végétől Krakkóban állomásozott.

A 34. gyalogezred létszámviszonyainak forrásai

Az adatbázist, amelyre az elemzés során támaszkodom, a levéltári iratok közül a központi létszámnyilvántartási rendszer és az ezred saját személyügyi nyilvántartási adatainak felhasználásával készítettem el. Az ezred adatainak elemzésénél ezeket az adatokat nem hivatkozom egyesével, mert az szükségtelenül nagy mennyiségű ismétlést jelentene, ezért az alábbiakban részletezem a feldolgozott iratokat és levéltári jelzeteiket. Az elemzés során minden esetben egyértelműen utalok a forrásra.

A központi létszámnyilvántartási rendszer iratait az Udvari Haditanács adminisztrációja készítette *Haupt Stand und Dienst Tabelle* (Tabella) név alatt, ezeket a szövegben főtáblázatnak nevezem. Ezeket utólag gyűjtötték ki és helyezték el az *Alte Feldakten* sorozataként, ezért több főtáblázaton megtalálható az eredeti haditanácsi ügyiratszám, ami visszaellenőrizhető a Haditanács iktatókönyveiben. Ezen ügyiratszámokat közlöm az irat adatai mellett. A főtáblázatok közül a mellékletben felsorolt iratokat sikerült azonosítani és feldolgozni.

A felsorolt iratokból látható, hogy sajnos nem maradt ránk a teljes sorozat, az uralkodó személyes iratanyagában, az Udvari Haditanács iratai között és az *Alte Feldakten*-ben csak minimális kiegészítő iratokat sikerült fellelni.

A fennmaradt létszámnyilvántartásban ugyanakkor nem szerepel minden esetben az ezred összes alkotóeleme. A hiányok a következő időszakra vonatkoznak:

1792. február–április: alezredesi zászlóalj;[43] 1796. augusztus – 1797. március: két tábori zászlóalj; 1792. február – 1797. október: gránátososztály.[44]

[43] Az elemzés során az alezredesi zászlóalj 1792. áprilisi adata helyett – annak hiánya miatt – a júliusit használtam, ami azt bizonyítja, hogy számottevő változás nem történt a kérdéses időszakban.

[44] A gránátososztályokat a főtáblázatok az összevont gránátoszászlóaljak kötelékében közlik ebben az időszakban. Ezeket alkotóelemeikre bontani nem lehet, így a főtáblázatokból az egyes ezredek gránátosainak adatait nem lehet kinyerni.

Az ezred személyügyi nyilvántartási rendszerének adatait a *Musterlisten und Standestabellen* fondban találjuk, ezen belül a *Standestabellen* összefoglaló név alatt, valójában a *Monat Tabelle* címet viselő iratokban. A szövegben ezt a forrást havi táblázatnak nevezem. A tárgyalt időszakok ránk maradt iratait a mellékletekben közlöm.

A személyügyi nyilvántartás havi összegzéseinek adatait a létszámnyilvántartási rendszernek megfelelően alakítottam át a korábban kidolgozott módszer[45] szerint, így az adatok tartalma – az adatrögzítés határnapjainak problémáját leszámítva – összehasonlíthatóvá vált, ezeket az adatokat adom közre a továbbiakban.

Az adatok

A hadsereg létszámadatait a következő témakörökben csoportosíthatjuk: statikus adatok (egy adott időpillanat létszámadatai), újoncok, veszteségek és a harcoló csapatok kiegészítésére vezényelt kiegészítő-transzportok.

Statikus létszámadatok

Az adatok értékelésénél az első tisztázandó kérdés, hogy az ezred effektív, a jelen lévő vagy a harcképes állományáról van-e szó. A levéltári források ezt egyértelműen meghatározzák, az ezredtörténetben is legtöbbször kideríthetőek. A hasonló időpontban felvett adatok összevetésére szükséges a számok sorjáztatása.

Az ezredtörténet szerint a két tábori zászlóalj 1792 áprilisában 1636 főt számlált Antwerpenben.[46] A főtáblázat április végén ugyanerre 1564 szolgálatképest, de 1658 helyben lévő létszámot ír. Itt tehát Julius Kreipner adata – állítása ellenére – inkább a helyben lévőkre vonatkozhat. 1792. július végén Kreipner 1480 (43 tiszt és 1437 altiszt és legény) főt említ Monsban a tábori zászlóaljak állományában,[47] ehhez képest az állománytáblázat 1978 harcképes főt (ebből 42 tiszt) jelez, a helyben lévő állomány 2059 fő volt. Az eltérés abból adódik, hogy Kreipner adata a kiegészítő-transzport beérkezése előtti.

Az ezredtörténet következő adata 1792. december 16-áról származik, Luxemburg helyőrségében a két tábori zászlóalj 1900 harcképes katonát számlált.[48] Ehhez nem tudunk időben közel álló levéltári adatot párosítani. Ugyanez a helyzet Kreipner 1793. március 12-ei adataival, amelyek 2 törzstisztet, 32 főtisztet és 1754 altisztet és legényt jeleznek a tábori zászlóaljak állományában.[49] 1793 júliusának végén Kreipner 2878 fős effektív létszámról tud a tábori zászlóaljaknál, amiből 2226 szolgálatképes, 323 beteg

[45] Lásd *Nagy-L.* 2013b.
[46] *Kreipner* 1900. 225. o.
[47] Uo. 229. o.
[48] Uo. 232. o.
[49] Uo. 236. o.

és 329 elvezényelt katona volt.[50] A havi táblázat ugyanekkor 2858 főt jelez, amelybe a két tábori zászlóalj és a tüzérségi kezelők tartoztak bele. Az alezredesi zászlóalj Kreipner szerinti 1793. június végi 1105 fős effektív létszámára[51] nincsen más forrásunk.

Kreipner a tábori zászlóaljak állományát 1794. február végén 2240 fő szolgálatképes (2 törzs-, 40 főtiszt, 2198 altiszt és legény), 225 fő elvezényelt és 390 fő beteg katonában adja meg, ami 2855 fős effektív létszámot jelent.[52] A havi táblázat 2893 fős effektív, valamint 585 fős nem harcoló adatot hoz, tehát a helyben lévő állományt 2308 katonában határozza meg. A főtáblázat egy hónappal korábbról 2954 fős effektív, 563 fős elvezényelt és kerek 100 fő beteg állományt mutat, ami 2391 helyben lévő, 2291 szolgálatképes állományt jelez. Kreipner a Condé erőd helyőrségében szolgáló 318 fős különítményről szóló adata nem található meg az ezred többi iratában. Mivel ebből az időszakból a főtáblázatok hiánytalanul megvannak, ennek a 318 katonának nincsen nyoma,[53] a kapituláció (1794. augusztus 29.) után sem mutatható ki a veszteség. Ez feltehetően a fogságba esett helyőrség kiváltásig történő elengedésével magyarázható.[54]

A 4. zászlóalj erejét, feltehetően az 1794. június 16-ai, Budáról Pestre történő áthelyezés idején, 887 fő effektív, 414 fő elvezényelt, 308 szolgálatképtelen, tehát 165 szolgálatképes katonában megadó ezredtörténettel[55] szemben a főtáblázat július végére 1007 effektív, 281 elvezényelt, 193 szolgálatképtelen, tehát 533 szolgálatképes létszámot ír. Az effektív létszám különbsége minden bizonnyal abból adódott, hogy a főtáblázat három hónapjában (májustól júliusig) toborzott 144 katona nagyobbik részét júliusban fogadták fel, valamint időközben útnak indult egy kiegészítő transzport is.

Kreipner 1794 végén a tábori zászlóaljakban 2945 effektív, 563 elvezényelt, 373 szolgálatképtelen, tehát 2009 szolgálatképes katonáról tud,[56] miközben egy hónappal később, 1795 januárjának végén a főtáblázat ugyanezen adatai 2923 effektív, 802 el-

[50] *Kreipner* 1900. 246. o.

[51] Uo. 51. o.

[52] Uo. 254. o.

[53] Az alezredesi zászlóaljba 1795. február és április között áthelyezéssel érkezett 293 fő. Kreipner (*Kreipner* 1900. 254., 266. o.) szerint a Condéban kapitulált katonákat elengedték, ezek közül a szolgálatképeseket az alezredesi, a többit a 4. zászlóaljba osztották be. Mivel az ezreden belüli áthelyezések a főtáblázatok *Ansonsten* oszlopában kaptak helyet, ez a 293 fő máshonnan érkezett. Nem kizárt, hogy a Condéban az ezred kiegészítésére kijelölt kontingensről volt szó, amelyet a kapituláció után már nem lehetett a tábori zászlóaljakba osztani, mivel kiváltásig vagy egy évig nem szolgálhattak a franciák ellen, ezért az ezred más részeibe osztották be Kreipner adatának megfelelően. Ugyanebben az időszakban a 4. zászlóaljba 21 főt helyeztek át idegen egységből, ami jelenthette a szolgálatképteleneket.

[54] A Kreipner által megnevezett három tiszt közül Gottlieb Frank és Vincenz Schönholz a két tábori zászlóalj állományába tartoztak, az elvezényelt állományban jelzik őket az iratok egészen 1794 októberének végéig, amikor megszakad az iratok fonala. A következő meglévő hónapban, 1795 márciusában az alezredesi zászlóaljban találjuk őket, mégpedig az egységnél jelen lévők között. Wenzel Czervenka hivatalosan az alezredesi zászlóaljban szolgált, de egy 1794. április 1-jei adat szerint ténylegesen a tábori zászlóaljaknál teljesített szolgálatot. Egészen 1795 januárjáig távol lévő állományban találjuk, februártól viszont már az egységnél jelen lévők között. Feltehetően a fogságba esett kontingens nagyobbik részét az alezredesi zászlóaljba vezényelték át. ÖStA KA MLST Karton 3119, 3121.

[55] *Kreipner* 1900. 269. o.

[56] Uo.

vezényelt, 160 szolgálatképtelen, így 1961 szolgálatképes katonáról szólnak. Az ezred tábori zászlóaljait 1795. január végén az Alsó-Rajnához vezényelték, ekkor Kreipner a létszámot 1853 főben, 18 tüzérben és 38 tüzérségi kezelőben adja meg.[57] Pontos időpontot nem ír, de a főtáblázat áprilisi adataihoz (2491 effektív, 553 elvezényelt, 101 szolgálatképtelen, 1807 szolgálatképes) jobban közelít.

Az alezredesi zászlóaljat Kreipner szerint 1795. január elején mozgósították.[58] Ezen adata téves, mivel az előírt létszáma 1792 áprilisának végén 733 fő, ami megfelelt a békeállománynak. A mozgósítás 1792. május és december között lassan ment végbe, mert a következő adat szerint 1792 júliusának végén 1102 főből kellett állnia a zászlóaljnak, amely a legénység tekintetében már mozgósított létszámnak (960) felelt meg.[59] Az altiszti karnál decemberben rendelték el a mozgósítást, mivel a december havi táblázat már a szabályzatokból ismert 1169 fős létszámot írta elő. Kreipner szerint 1795 januárjában az alezredesi zászlóalj 1352 effektív katonából állt, amelyből 1170 volt szolgálatképes.[60] Ezzel szemben a főtáblázat és a havi táblázat is 1234 effektív katonát ír, amelyből a főtáblázat 1048 szolgálatképest mutat ki. Kreipner adata tehát nem az év elejéről származik. A főtáblázat szerint 1795. júliusban az alezredesi zászlóalj effektív ereje 1382, októberben 1352 fő, ugyanakkor a szolgálatképes állomány 1219, valamint 1170 katonát jelentett. Kreipner tehát az októberi adatot közölte pontos időmegjelölés nélkül.

A következő hadjárati évben a tábori zászlóaljakat Itáliába vezényelték át. A menet június 13-án indult Oggersheimből, és július 22-én érkezett Roveretóba 1954 fős szolgálatképes katonával.[61] Ebből az időből csak havi táblázatunk van, ez 2677 effektív, 608 elvezényelt, tehát 2069 helyben lévő katonát jelez. A szolgálatképtelenek létszámát nem tudjuk meg, de az az átlagos 100 és 150 közöttivel kalkulálva lefedi Kreipner adatát.

Az 1796-os itáliai hadjáratban a két tábori zászlóalj hatalmas veszteségeket szenvedett, de sajnos az iratokban csak nagyon kevés létszámadat található. Kreipner szerint az év végén 759 fős (20 tiszt, 739 altiszt és legény) helyben lévő létszám mellett 7 tiszt és 96 altiszt és legény beteg, 147 katona egyéb okból távol, tehát összesen 250 szolgálatképtelen volt, emellett a harcoló állomány 2 törzs- és 11 főtisztet, valamint 496 altisztet és legényt, összesen 509 katonát jelentett.[62] Alig öt hónap alatt tehát a harcoló állomány csaknem negyedére zsugorodott, ami példátlan veszteség. Sajnos ezzel nem tudunk statikus levéltári adatot szembesíteni.

A tábori zászlóaljak Mantovába szorultak, ott harcoltak az ostrom alatt. Kreipner adata szerint az 1797. február 2-ai kapitulációval 681 fő (5 tiszt, 676 altiszt és legény)

---

57 *Kreipner* 1900. 271. o.
58 Uo. 280. o.
59 Az 1792. júliusi főtáblázat, valamint az első fennmaradt havi táblázat 1792 novemberéből egyöntetűen 1102 fős előírt létszámot közöl.
60 *Kreipner* 1900. 280. o.
61 Uo. 284. o.
62 Uo. 297. o.

hagyta el az erődöt, 116 beteg katona maradt,[63] amihez ezúttal sem szolgáltatnak adatot a levéltári források.

Kreipner a 4. zászlóaljról mindössze egy időmegjelölés nélküli 928 fős effektív létszámot ad meg.[64] A főtáblázat 1796 januárjában 910 fős adatot közöl. A többi, 1796-ból rendelkezésre álló adat közül egyedül a július végi (982 fő) maradt 1000 alatt, így Kreipner adatát az év elejére helyezhetjük.

A fentiekben már említett összevont zászlóaljak állományáról kevés adatunk van. A Davidovich-hadtestben szervezett zászlóaljban Kreipner szerint az ezredből 2 tiszt és 305 altiszt és legény volt, míg a Provera-hadtestben kizárólag az ezred részeiből alakított zászlóalj 1797 januárjában 905 főből állt.[65] Provera tábornok hadteste január folyamán kapitulált, így nem csoda, hogy egyedüli adatunk, az 1797. februári főtáblázat ezen zászlóaljat mindössze 73 fősnek mondja, amelyből egy katona szolgálatképtelen volt.

Az ezred 4. zászlóalját 1797. február közepén indították útba a hadszíntérre négy századdal, Kreipner szerint 910 fővel (12 tiszt, 898 altiszt és legény).[66] A januári főtáblázat az effektív állományt 902 főre írja, amelyből 438 elvezényelt, 189 szolgálatképtelen volt, így a szolgálatképes állomány mindössze 270 főt tett ki (ebből 6 tiszt).

Az ezredet Bécsben vonták össze 1797 áprilisában, összegyűjtve a fogságból kiszabadult és kiváltott katonákat, valamint a 4. zászlóaljat, így lehetőség volt a két tábori zászlóalj újjáalakítására. Május elején az ezredesi és a 4. zászlóaljat délre vezényelték. Kreipner nem részletezi ezt az újjáalakítást, számadatokat sem hoz. A főtáblázat – az egyedüli forrás – viszont visszás adatokat közöl. Két zászlóaljat (hat osztály) jelez Alsó-Ausztriában, de a teljes állomány áprilisban érkezett ide. Az effektív létszám 2577 fő, ebből elvezényelt 1126, helyben 1451, ebből szolgálatképtelen 71, szolgálatképes 1380 fő. Az előírt létszám 2836 fő, tehát több, mint két tábori zászlóaljé. A Belső-Ausztriában lévő Terzy-hadtest kötelékében is két zászlóalj (öt osztály), tehát a Kreipner által jelzett ezredesi és 4. zászlóalj (3 és 2 osztály) található 2301 fős effektív, 1224 fős elvezényelt, 25 fős szolgálatképtelen és 1043 fős szolgálatképes létszámmal. Az előírt létszám itt 1944 főt jelent, ami 43 fővel kisebb a szabályzatban szereplőnél. A problémát megoldó forrást nem sikerült fellelni, így kénytelenek vagyunk következtetésekbe bocsátkozni. Véleményem szerint a két adat nem egy időben készült, az alsó-ausztriai korábbi, mint a belső-ausztriai, még a két zászlóalj elindulása előtti, szervezés közbeni állapotot mutatja. Ezt látszik alátámasztani a májusi főtáblázat, amelyben Alsó-Ausztriában a tulajdonosi zászlóalj (3 osztály) 200 főre növelt századonkénti legénységi létszámmal 1435 fős előírt létszámmal, míg a Wallis-hadtestben az ezredesi és a 4. zászlóalj (5 osztály) 2350 (1432 és 918) fős előírt létszámmal szerepel.

63 *Kreipner* 1900. 305. o.
64 Uo. 302. o.
65 Uo. 303. o.
66 Uo. 308. o.

A létszámadatok első csoportjának részletes adatösszevetése elsősorban a források tulajdonságaira mutat rá. Abban a kevéssé szerencsés esetben, amikor mindhárom forrástípus (ezredtörténet, állománytáblázat és havi táblázat) rendelkezésre áll, azt a meglepő eredményt kapjuk, hogy mindhárom forrástípus más-más adatot szolgáltat. A forrásokból azonban egyértelműen kiderül, hogy azok nem minden esetben tartalmaznak konkrét időpont-megjelölést, és nem az összeállítás határnapjának dátuma, hanem a lejegyzés, tehát az irat elkészítésének, illetve a felsőbb hatóságoknak történt továbbadásának napja található rajtuk. A főtáblázatok hónapokkal később készültek, mint tartalmuk intervalluma. Utólag nem rekonstruálható, hogy pontosan milyen határnappal tartalmazzák az adatokat.

Az ezredtörténet által közölt források eltérnek a két primer forrástípus adataitól, tehát Kreipner ezeket nem használta. A szerző az *Alte Feldakten* hadműveleti, haditanácsi és kabinetsorozatának irataiból merítette a létszámadatokat. Ebben szintén találhatóak állománytáblázatok, de a legtöbb irat létszám-gyorsjelentés, korlátozott adattartalommal.

A legfontosabb kérdés, hogy vajon melyik létszámadatot fogadjuk el a leghitelesebbnek. A statikus létszámadatok tekintetében a források között nincsen olyan jelentős különbség, amit a különböző adatfelvételi időpontok közötti eltéréssel ne tudnánk magyarázni. A maga nemében mindegyik forrástípus mellett és ellen is lehetne érveket felhozni, de erre a létszámadatok közötti eltérés egyelőre nem szolgáltat okot. Másként van ez az újonc- és veszteségadatokkal.

Újoncok

Az ezred újoncairól szóló adatok bemutatása előtt fontos leszögezni, hogy jelen tanulmány az ezred saját iratanyagára támaszkodik, mivel ez az eseményekhez legközelebb álló olyan forrástípus, amely csak az ezred állományába valóban bekerült katonákat tartalmazza, tehát a katonaállítási és toborzási eljárás során kimustrált vagy elszökött személyeket nem. Lényeges különbség ez, mivel a korszakban az orvosi vizsgálat szigorúsága nagyon sok panaszra és súrlódásra adott okot. A kutatás hatékonyságát azonban korlátozza, hogy ez a forrástípus nem maradt fent teljes mértékben. A főtáblázatok 66,05%-ot fednek le, a havi táblázatok viszont csak 35,92%-ot. A két forrástípus metszete nem releváns adat, mivel amint az előzőekben kiderült, nem azonos időpontban zárták le az adatrögzítést.

Az újoncok tekintetében a 4. zászlóaljra és a tartalékosztályra kell koncentrálni, hiszen a főtáblázatok adatai szerint a 3232 újoncból 2921 a 4. zászlóaljba, 290 a tartalékosztályba nyert beosztást, és mindössze 21 a három harcoló zászlóaljba. A katonaállítás két egymástól gyökeresen eltérő módját, a rendi katonaállítást és a toborzást külön kell vizsgálni.

A toborzás – bár törvényben ezt nem mondták ki – uralkodói jognak számított, toborzópénz ellenében önkéntes alapon történt. A rendek nem kifogásolták a hadsereg-kiegészítés ezen módját, legfeljebb a téli időszakot ajánlották a toborzásra. Az önkéntesség azonban néha csorbult, mert a toborzásra általában vásárok, összejövetelek alkalmával került sor zene és bor mellett, ezért ilyenkor könnyebben álltak rá a legények a katonáskodásra, amit aztán nem ritkán meg is bántak. A gyakorlott toborzókatonák elkáprázttatták – és gyakorta szándékosan leitatták – a gyanútlan fiatalokat, hogy össze tudják szedni a kellő számú újoncot. A huszárok hadkiegészítése általában sokkal sikeresebb volt, a bakák közé sokkal nehezebben álltak be a legények.

A rendi katonaállításhoz elvileg országgyűlési törvénycikk kellett. A meghatározott számú újoncot nádori porták alapján osztották szét a vármegyékre és más törvényhatóságok között, akik saját apparátusuk segítségével teremtették elő a szükséges létszámot. A rendi katonaállítás költségeit később a befizetendő hadiadó összegéből levonták. Ezáltal tehát a kivetett hadiadó összege nem csökkent, csak annak egy részét helyben használták fel.

A császári-királyi hadsereg költségvetése szempontjából azonban sokkal kedvezőbb volt a rendi katonaállítás, mert a rendek által kapott újoncok 3, a toborzottak viszont 10 forint foglalópénzt vagy kézipénzt, néha akár ennek két-, háromszorosát kapták.

A magyar országgyűlés az 1790/91. évi 66. törvénycikkel 6000 újoncot ajánlott meg, melynek kiállítása 1792 tavaszán és nyarán történt. Az 1792. évi 6. törvénycikk 5000 újoncot adott, akiket 1792 decemberétől 1793 márciusáig vonultattak be. A legnagyobb kontingenst az 1796. évi 2. törvénycikk ajánlotta 50 000 fővel, akiket 1797 elejétől állítottak ki.[67]

Forrásaink az első kiállításra szolgáltatnak bőséges adatot. A magyar gyalogezredek a főtáblázat adatai szerint 1792 februárja és áprilisa között 596, május és július között 4708 katonát kaptak a rendektől. Ezen felül egyetlen huszárt állítottak a rendek. Utóbbi adat mutatja, hogy a huszárok létszámutánpótlása ekkor még toborzással megoldható volt. A törvényben előírt 6000 újonc 90%-át ekkor bevonultatták. A havi táblázat áprilisban mutat a 4. zászlóaljnál jelentős rendi újonckontingenst. Sajnos az ezt követő hónapok táblázatai hiányoznak.

A második rendi állításról nincsenek adataink. A 4. zászlóalj táblázata 1792 májusától 1793 áprilisáig, míg a főtáblázat hiánya 1792 augusztusától 1793 júliusáig tart.

Nagyon érdekes adattal találkozunk viszont az 1792-es és 1796-os országgyűlések közötti időszakban. A tizenegy magyar gyalogezred 1793 augusztusa és 1796 júliusa között nem kevesebb, mint legalább 12 547 gyalogost és 1350 lovast kapott rendi katonaállítás révén akkor, amikor a törvény szerint nem kellett volna a rendeknek egyetlen katonát sem kiállítaniuk.[68] Ez azt mutatja, hogy a hadsereg a magyar kormányszerveken, elsősorban a Helytartótanácson keresztül igénybe vette a vármegyei adminisztrá-

[67] *Berkó* 1943. 35. o. és *Mályusz* 1926. 492–493. o.
[68] ÖStA KA MLST Karton 3118–3122.

ciót a szükséges katonalétszám kiállításához, ha a helyzet úgy kívánta. Az adatok jól mutatják, hogy csak szükséghelyzetben fordultak a vármegyékhez, mivel ott, ahol toborzás útján ki tudták állítani a szükséges létszámot, nem, vagy alig találkozunk rendi állítással. Ebbe a kategóriába tartozik a 34. gyalogezred is, ezenkívül még a 37. (De Vins-) és az 52. (Antal főherceg-) gyalogezred. Több ezrednél – pl. 19. (Alvinczi-), 39. (Nádasdy-), 53. (Jellachich-) – változó az arány, de néhánynál – pl. 2. (Ferdinánd főherceg-), 32. (Gyulai-), 33. (Sztáray-) – sokkal jelentősebb a rendi állítás. Ennek a jelenségnek a vizsgálata további kutatást igényel, jelenleg nem tudunk felállítani sem területi alapú, sem egyéb más jellemző rendszert, ami meghatározná a köztes időszak katonaállításának összefüggéseit.[69]

Az egyik szélsőértékhez tartozó 34. gyalogezred újoncai a következő megoszlást mutatják a források szerint:

Év, hónap	**Havi táblázat**		**Főtáblázat**	
	Toborzott	**Állított**	**Toborzott**	**Állított**
1792. február	3	0	11	1
1792. március	2	0		
1792. április	0	243		
1792. május			2	602
1792. június				
1792. július				
1793. május	27	0		
1793. június	56	0		
1793. július	65	0		
1793. augusztus	24	0	97	0
1793. szeptember	23	0		
1793. október	14	0		
1793. november	14	0	31	0
1793. december	14	0		
1794. január	23	0		
1794. február	50	0	638	0
1794. március	298	0		
1794. április	425	0		

[69] Az országgyűlések közötti időszak katonaállításáról lásd *Mályusz* 1926. 642–644., 654–656., 656–659. o. A mustrákban rendszerint jelezték, hogy a katona mennyi pénzt *(Handgeld)* kapott a belépéskor. A rendek által állított katonák 3 forintot, a toborzottak 10–20 forint közötti összeget, tehát a rendi katonaállítás sokkal olcsóbb volt.

Év, hónap	Havi táblázat		Főtáblázat	
	Toborzott	Állított	Toborzott	Állított
1794. május			315	0
1794. június				
1794. július				
1794. augusztus			127	0
1794. szeptember				
1794. október				
1794. november	15	0	74	0
1794. december	30	0		
1795. január	46	0		
1795. február	199	0	455	0
1795. március	173	0		
1795. április	71	0		
1795. május			144	0
1795. június				
1795. július				
1795. augusztus			84	0
1795. szeptember				
1795. október				
1795. november			63	0
1795. december				
1796. január				
1796. február			0	6
1796. március				
1796. április				
1796. május	35	4	39	76
1796. június	29	0		
1796. július	34	0		
1796. augusztus	62	3	512	
1796. szeptember	477	0		
1796. október	408	0		
1796. november			212	
1796. december			82	
1797. január			35	
1797. február				
1797. március				

Év, hónap	Havi táblázat		Főtáblázat	
	Toborzott	Állított	Toborzott	Állított
1797. április			(290)[70]	
1797. május			231	
1797. június			48	
1797. július			8	
1797. augusztus		16	5	
1797. szeptember	8	7	17	
1797. október	19	8	135	
Összesen	**2556**	**38**	**2080**	**685**
	2594		**4340**	

1. táblázat: A 34. gyalogezred toborzott és a rendek által kiállított újoncai 1792 februárja és 1797 októbere között

A hosszú adatsor alapján azt látjuk, hogy az ezredbe legalább 4500, a hiányzó 9 hónappal együtt 4800–5000 újonc érkezett az első francia háború hat éve alatt. Valóban szükség volt ennyi katonára a veszteségek pótlására? A választ a veszteségek feltárásával kaphatjuk meg.

Veszteségek

A hadsereg létszámnyilvántartásának fontos részét képezte a veszteségek pontos követése. A veszteségeket több csoportba sorolják a kimutatások: halott, dezertőr (belföldi és külföldi katona), fogságba esett, ismeretlen körülmények között elvesztett, leszerelt.[71] A harcokról szóló beszámolók viszont halottakat, sebesülteket, foglyokat és eltűnteket említenek. A létszámnyilvántartás szempontjából a sebesültek a szolgálatképtelen adatcsoportban kerültek részletezésre, hiszen a helyben lévő állományban maradtak.

Kreipner ezredtörténete számtalan adatot közöl az ezred harcokban elszenvedett veszteségeiről, ezek azonban összegezve rendre jelentősen alacsonyabbak az iratokban található számoknál. Ennek az az egyszerű oka, hogy Kreipner nem tudta összegyűjteni az összes harc összes veszteségkimutatását.[72] Az első koalíciós háború egészére 404 halottat, 1657 sebesültet, 1393 foglyot és 23 eltűntet ad meg, ami 3477 főt jelent, de ebből a tényleges létszámcsökkenés 1820 fő.[73] A havi táblázatok a 63 hónapból csak

[70] A Magyarországon felállított tartalékosztályba beosztott újoncok.
[71] A kérdésről részletese lásd *Nagy-L.* 2013b.
[72] Kreipner feltehetően a *Kriegsarchiv* irataiban, esetleg az ő idejében még létező, azóta azonban elveszett ezrediratokban kutatott. Az *Alte Feldakten,* valamint a *Wiener Hofkriegsrat* anyagaiban fellelhető veszteségadatok azok sporadikus volta miatt – nem minden összecsapásról maradt fenn veszteségjelentés – hasonlóan hiányos eredményeket mutatnak.
[73] *Kreipner* 1900. 223–313. o. összes veszteségadatainak összegzése.

27-re maradtak fent, de az összesített adatok itt 555 halottat, 1066 foglyot és 264 eltűntet adnak meg. Adatsora tehát rendkívül hiányos, elemzésben közvetlenül nem is lehet felhasználni, csupán a primer források egyéves nagy fehér foltjában nyújthat némi támpontot.

A havi táblázatok adatait a főtáblázatokból lehet kiegészíteni. A 63 hónapból 37-re szolgáltat adatot a főtáblázat: 540 halottat, 260 dezertőrt, 14 leszereltet és 1318 egyéb létszámcsökkenést jelez. A két táblázattípus adatait összesíteni, egymás hiányait kipótolni nem lehet, mivel az adatrögzítés napja nem ugyanaz. Ha az 1793 augusztusától háromhavonta kapott főtáblázatból származó adatokat összehasonlítjuk a havi táblázattal, akkor találunk eltéréseket. De ha a két táblázattípus halottainak összegét nézzük az ezt követő 15 hónapra, akkor a havi táblázatok 335 fős és a főtáblázatok 318 fős adata nem mutat jelentős eltérést. Ugyanez a jelenség tapasztalható a szökevények terén is. A hadifoglyok tekintetében nehezebb a helyzet, mivel a főtáblázat egyéb oszlopa a hadifoglyok mellett több más adatot tartalmaz összevonva. A havi táblázatokban a hadifoglyok száma 1796 második felében ugrik hatalmasra. Egészen addig mindössze 43 fő esett hadifogságba az adatolt hónapokban, míg 1796 májusától október végéig 1023. Ehhez jön az ezredtörténet adata, amely szerint Mantovában 681 fő esett fogságba, továbbá 118 beteg maradt az erődben. A két tábori zászlóalj Itáliában legalább 119 halottat, 1022 foglyot, 68 szökevényt és 66 eltűntet vesztett, ezenkívül 2 főt szereltek le. Ha ehhez hozzávesszük a Mantovában fogságba esett 799 katonát, akkor 2076 főt kapunk, ami nem tartalmazza az 1796. november elejétől a kapitulációig vívott harcok veszteségeit. Kreipner szerint 1796. július 22-én 1954 szolgálatképes katona alkotta a két tábori zászlóaljat, a havi táblázat szerint július végén 2677 effektív létszámból kereken 600-an voltak távol, a helyben lévő létszám tehát 2077 fő volt. Kreipner szerint a hiányzó időszakban legalább 144 főt vesztett ez az ezred (23 halott, 121 sebesült, ismeretlen számú egyéb). Az időközben felgyógyult, esetleg sebesülten fogságba esett katonákkal együtt az ezred megsemmisülésének ezen adatait helytállónak tarthatjuk.

A veszteségek körének talán legfontosabb kérdése, hogy hányan haltak meg, továbbá hányan nem tértek vissza a fogságba esettek közül. A források mindkét kérdésre csak hiányos, illetve következtetett választ engednek adni.

Bármennyire is bizonyított a havi és a főtáblázatok adatainak részleges kölcsönös időbeli lefedettsége, az elhunytak számának meghatározásánál nincsen más lehetőség, mint ezek vegyes felhasználása, de az ezredtörténet hiányos adatsorát is be kell vonni a vizsgálatba. Az elsődleges tehát a havi táblázat adata, amit kiegészítettem a főtáblázatok adataival, majd a még így is hiányzó helyekre az ezredtörténet által jelzett veszteségekkel. Így a teljes időszakra 940 katona halálát kapjuk a két tábori zászlóalj tekintetében, de a halálozási rovat még 1797 novemberében is 239 főt tartalmaz, ami feltehetően a korábbi veszteségek „lekönyvelése" lehet. Fontos ismételten hangsúlyozni, hogy ez a szám csak hozzávetőleges adat, három különféle, más-más időben és céllal készült forráscsoport kényszerű egyesítéséből jobb híján kalkulált szám. Úgy vélem,

hogy a valóságban ennél kicsivel több lehetett a harcban elesett katonák száma, mivel az ezredtörténet adatai érezhetően hiányosak, így a teljes halálozás 1000 fő körül lehetett, akár meg is haladhatta azt. Ez azonban nem csupán a harcban elesetteket, hanem a megsebesült, majd később a kórházban elhunyt katonákat is magában foglalta.

Az adatok ellenőrzésének céljával a tábori zászlóaljak revíziós táblázatából is lehetett adatot számolni. Az 1791 júniusának elején tartott mustrát követően csak 1793 decemberében és 1794 januárjában revíziózták a tábori zászlóaljakat. Az iratok fennmaradási mennyisége miatt a főtáblázatokat érdemes használni összevetésre. Mi az 1791. május elejétől 1794 januárjának végéig tartó adatokat használtunk, tehát mindkét irányban szűk egy hónappal nagyobb intervallummal dolgoztunk. Ebből azonban hiányzik az 1792 augusztusától 1793 júliusáig tartó időszak, amely adatot úgy kapjuk meg, hogy a revíziós táblázatból kivonjuk a főtáblázatok adatait. Ez a halálozás tekintetében (természetesen a gránátosszázadok adatainak leszámításával) Kreipner adatánál 89-cel nagyobb számot ad a fentebb jelzett 12 hónapos időszakra, tehát az ő adatai bizonyíthatóan hiányosak, összességében a legalább 1000 fős halálozási adat helytállónak tűnik a revíziós táblázat adatainak tükrében is.

Az ezred másik két zászlóaljának halálozását nézve arra a meglepő jelenségre bukkanhatunk, hogy az alezredesi zászlóaljról rendelkezésre álló 10 hónapnyi havi táblázatban 115, a 48 hónapnyi főtáblázatban 226, a negyedik zászlóaljról a 27 hónapnyi havi táblázatban 154, a 46 hónapnyi főtáblázatban pedig kerek 300 halottat találunk. A természetes mortalitást jelentősen meghaladó halálozási adatok mögötti okok megfejtését a szakirodalomban nem találhatjuk meg, viszont a primer források elemzése megadja a választ.

A két tábori zászlóalj harci ereje fenntartásának egyik részét a létszámfeltöltés jelentette, amiről alább részletesen esik szó. A másik oldal viszont a harci értékükben csökkent katonák eltávolítása volt. Ez egyrészt jelenthetett azonnali végleges leszerelést, másrészt a még csak félinvalidusnak számító katonák áthelyezését a hátországban lévő alakulatokba, ahol kiképzési feladatokat kaptak, így tapasztalatukat hasznosíthatták. Az áthelyezések volumenére vonatkozó adatokat a továbbiakban részletezzük. A havi táblázatokban a két tábori zászlóaljból a rendelkezésre álló 27 hónap során az alezredesi zászlóaljba 42, a 4. zászlóaljba 206 katonát helyeztek át. Érkezési oldalon az alezredesi zászlóaljba 10 hónap alatt 292,[74] a 4. zászlóaljba 27 hónap alatt 228 katona érkezett. Úgy tűnik, hogy a 4. zászlóaljba folyamatosan, havonta akár több tucat, átlagban 10-20 katonát helyeztek át, míg az alezredesi zászlóalj ritkábban, de nagyobb kontingenst kapott. A mortalitás minden bizonnyal ennek tudható be. Bizonyíték erre az alezredesi zászlóalj, amely 1795 februárjában 288 főt kapott a tábori zászlóaljaktól, ezt követően az addigi 3–19 főnyi háromhavi halálozási szám 65, illetve 43 főre ugrott az 1795 januárjától júliusig tartó kétszer háromhavi időszakban. Hasonló adat bontakozik

[74] Ebből 288 fő 1795 februárjában.

ki a 4. zászlóalj esetében is, ahol egy-egy nagyobb kontingens beérkezését követően azonnal megugrott a halálozási szám.

A tábori zászlóaljak mintegy 1000 halottja mellé a másik két zászlóalj adatait helyezve azt láthatjuk, hogy a 34. gyalogezred teljes halálozási mutatója az első koalíciós háborúban legalább 1600 főre tehető. Ez azonban csak a minimum adat, a valós veszteségek ennél valamivel nagyobbak lehettek. Ebből az 1600 főből az ezredtörténet 404 főt említ harc közben meghaltnak. A valós szám ennél feltehetően valamivel magasabb lehetett, de mivel a nagy ütközetek veszteségeit az ezredtörténet tételesen bemutatja, a különbség nem lehetett jelentős. A meghalt katonáknak feltehetően csak kevesebb mint fele halt meg harc közben, a nagyobb rész feltehetően sebesülést követően a tábori kórházakban, vagy később a hátországban.

A sebesültek számának megállapításához csak az ezredtörténet adatai állnak rendelkezésre, ami 1657 főt jelez. Ez az adat azonban sokat nem mond, mivel nem tudjuk, hogy a sebesülés milyen mértékben csökkentette az ezred harcértékét, a harcoló katonák számát. A sebesültek nagyobbik része idővel felgyógyult, újra teljes értékű katona lett, a sebesülésben elhunytakat a halottakról szóló számok tartalmazzák. A leszerelt katonák száma viszonylag alacsony. A havi táblázatok szerint a két tábori zászlóaljból 27 hónap alatt 40 főt, az alezredesi zászlóaljból 10 hónap alatt 4 főt, a 4. zászlóaljból 27 hónap alatt 69 főt, a főtáblázatok szerint[75] a két tábori zászlóaljból 36 hónap alatt 15 főt, az alezredesi zászlóaljból 39 hónap alatt 18 főt, a 4. zászlóaljból 39 hónap alatt 148 főt szereltek le. A források teljessége itt is hiányzik, de az összkép alapján elmondhatjuk, hogy a sebesülteknek mintegy háromnegyede teljes értékű katonaként harcolhatott tovább, elvesztésük csak időlegesen csökkentette az ezred erejét.

Az eltűntek számát tekintve az ezredtörténet mindössze 23 főt ad meg. Ezzel szemben a havi táblázat 27 hónap alatt 264 főt ír ismeretlen körülmények között elveszettnek. Nyilvánvaló, hogy ezeknek nagyobb része dezertőr volt, hiszen hatalmas a különbség a két adat között. A főtáblázat nem nyújt adatot ebben a kategóriában, mivel az az egyéb oszlop összegében található.[76]

Nagyon fontos hangsúlyt kapott a nyilvántartásban a szökevények, valamint a szökésből önként visszatértek és elfogottak pontos regisztrálása. A rendelkezésre álló adatokat a következő táblázat tartalmazza.

[75] A főtáblázatok 1796 júliusáig részletezik ezt az adatot, onnantól összefoglalóan az egyéb oszlop tartalmazza a leszereltek számát, amit megbontani nem tudunk.

[76] *Nagy-L.* 2013b. 182–187. o.

	Havi táblázat				Főtáblázat			
	Adatolt hónapok	**Szökevény**	**Önként visszatért**	**Elfogott szökevény**	**Adatolt hónapok**	**Szökevény**	**Önként visszatért**	**Elfogott**
Tábori zászlóalj	27	293	154	0	37	263	46	52
Alezredesi zászlóalj	10	7	19	8	48	191	37	33
4. zászlóalj	27	65	60	0	46	95	5	74
Összesen		**365**	**233**	**8**		**549**	**88**	**159**

2. táblázat: A 34. gyalogezred szökevényeinek nyilvántartása az 1. koalíciós háború idején

A szökevények a 18. század dinasztikus háborúiban komoly gondot okoztak a hadvezetésnek. Francia és porosz oldalon magyar huszárezredeket állítottak fel, amelyek utánpótlását nagyrészt dezertőrökből oldották meg.[77] Az adatokból viszont az látszik, hogy a századvégi első koalíciós háborúban a szökések száma lényegesen lecsökkent, az érdemben nem befolyásolta az ezred harckészségét. Az amúgy sem nagy szökésszámot az önként visszatérők és elfogottak tovább csökkentették. Olyannyira alacsony ez a szám, hogy akár még hitelességét is megkérdőjelezhetnénk, ha ezt bármilyen forrással alá tudnánk támasztani. Mindenesetre az effektív állományban lévők és a helyben jelen lévők közötti különbség, tehát az elvezényelt és hiányzó állomány véleményem szerint lehetőséget adhatott némi kozmetikázásra. Ezen belül a hiányzó állomány, amely tartalmának pontos ismertetését a szabályzatokban sehol sem találjuk, az egységétől távol lévő, ismeretlen helyen tartózkodó katonákat jelenti, akik akár szökevények is lehettek.

A veszteségek utolsó csoportjaként a hadifogságba esett katonákat kell megvizsgálni. A kérdést részben fentebb már érintettük, így most két új, korábban kevésbé hangsúlyozott tényt kell rögzíteni. Az egyik, hogy nem minden fogságba esett katona maradt az ellenségnél. Erődök kapitulációja során szokásos eljárás volt, hogy az őrség leteszi a fegyvert, de szabadon távozhat, viszont nem harcolhat egy meghatározott ideig (általában egy évig) a franciák ellen, csak akkor, ha elegendő számú francia fogoly elengedésével ki tudják őket váltani. A 34. gyalogezreddel éppen ilyen eset történt Mantovában: a katonákat szabadon engedték, de csak kiváltás, vagyis ugyanakkora számú francia hadifogoly elengedését követően harcolhattak ismét a franciák ellen. Károly főherceg arra adott utasítást, hogy a kiváltott katonák ezredük tagjai legyenek, hogy minél előbb újjá lehessen alakítani az egységet. Ez hamarosan, 1797 áprilisának folyamán meg is történt. Tehát a fogságba esett katonák jelentős része nem maradt fogságban. A másik lehetőség, hogy a foglyokat becsületszóra (parolára) elengedték, hogy kiváltásig nem

[77] A szökevények mellett a törökországi Rákóczi-emigráció is fontos forrást jelentett elsősorban Franciaország számára. *Tóth* 2015. 27–29., 45. o.

harcolnak a franciák ellen,[78] vagy a foglyok ki is válthatták magukat. Ezek a kategóriák a havi táblázatokban egy oszlopban szerepelnek.

A 34. gyalogezred havi táblázataiban a két tábori zászlóalj 27 hónapjában 1051 foglyot (ebből az itáliai hadszíntérre érkezés előtt mindössze 44-et) és 156 hadifogságból visszatérőt (ebből 21-et az itáliai hadszíntérre érkezés előtt) találunk. Az itáliai hadszíntéren Mantova előtt 1007 foglyot és 135 visszatérőt regisztráltak 1796 októberének végéig. Ha ehhez hozzátesszük a Mantovában fogságba esett 799 főt, akkor 1850 foglyot kapunk, amihez még a nem adatolt időszak veszteségei is hozzáadódnak. A Mantovában betegen maradt katonákon kívül a kivonuló 681 főt biztosan kiváltották, továbbá még ismeretlen számút a nem adatolt hónapokban. Mindenesetre az a tény, hogy 1797 áprilisának végén a két tábori zászlóalj és a negyedik zászlóalj összesen 2519 helyben lévő, 2423 szolgálatképes katonával rendelkezett (a 4. zászlóalj 1797. február végén 459 helyben lévő és 270 szolgálatképes katonát számlált) azt mutatja, hogy az Itáliában Mantova előtt fogságba esettek közül is nagyon sokat kiváltottak. A szórványos adatok tükrében szinte lehetetlen megbecsülni, hogy a harccselekmények lezárultáig mekkora katonatömeg esett fogságba – és maradt tartósan távol. Annyi bizonyos, hogy a foglyok száma legalább 2640 főre rúgott, de ebből legalább 972, valamint még jelentős számú, akár 1000 főt is meghaladó kontingens visszatért, hiszen enélkül nem lehetett volna olyan hamar akkora létszámmal újjászervezni az ezredet. A tartósan fogságba esettek száma nagyon óvatos becslés szerint nem haladhatta meg az 1000 főt.

A 34. gyalogezred első koalíciós háborúban elszenvedett veszteségeit összegezve négy tényezőt: a halottakat, a szökevényeket, az eltűnteket, valamint a hadifoglyokat kell számításba venni. Mivel mindegyik tényező adatolása hiányos, ezért az összegzés ezekből csak nagyon hozzávetőleges lehet. A halottak 1600, a szökevények mintegy 800, az eltűntek 300, végül a hadifoglyok legfeljebb 1000 fős adata együtt 3700 főt jelentett. Ehelyütt is hangsúlyozni kell, hogy ez a szám csupán a fellelhető adatok segítségével végzett becslés eredménye. Ez az adat összecseng a 4800-5000 körüli újonclétszámmal, hiszen a fennmaradó mintegy 300 főből kétszázat biztosan másik egységhez helyeztek át, miközben az ezred helyben lévő állománya kicsivel több, mint 1000 fővel számlált több katonát a vizsgált időszak végén, mint annak elején.

A 34. gyalogezred négy zászlóalja közül csak kettő teljesített frontszolgálatot a háború során. Az alezredesi zászlóalj Galíciában állomásozott, a 4. zászlóalj ugyan a hadszíntérre vonult, de harcba nem került. Az ezred teljes előírt létszáma 4283 főt tett ki, ebből a franciák ellen bevetett két tábori zászlóaljnak 2356 főből kellett állnia. Ezzel szemben a 3700 fős összveszteség igen jelentősnek mondható. Ha azonban csak az emberéletben esett kárt nézzük, amire a források a legbiztosabb adatokat adják, így meghatározásuk is a legbiztosabb lábon áll, akkor viszont – túl azon, hogy minden egyes erőszakkal kioltott emberélet szörnyű veszteség – önmagában nem tűnik túlságosan

[78] Így szabadult ki Kisfaludy Sándor a francia fogságból. Lásd *Kisfaludy* 1962. 147. o.

magasnak az 1600-as szám. Fontos hozzáfűzni, hogy a 34. gyalogezred nem tartozott a legtöbbet harcoló alakulatok közé, veszteségei az itáliai hadszíntéren ugrottak meg óriási mértékben, azelőtt viszonylag alacsonyak voltak.

A harcoló csapatok kiegészítése

A Habsburg Birodalom hadrendszere már a 18. század első felében eljutott arra a szintre, hogy felismerje a háború idején a hátországban történő kiképzés fontosságát. A 17. században az ezredek télen újoncoztak, majd kiegészítés nélkül harcolták végig a hadjáratot. Az első rendelkezés, amely az állandó hadkiegészítés irányába mutatott, az ún. *Auctions-Compagnien* 1727-es felállítása volt. Ezek az ezredek 4. zászlóaljaiként, kiképző-alakulatokként működtek, azonban nem maradtak hosszú életűek, még abban az évben beolvasztották az ezredekbe.[79] A következő rendelkezés az állandó toborzás bevezetése volt 1748-ban. Ez alapján az ezred állomáshelyén állandóan toborozhatott, tehát nem csak az uralkodó által meghatározott hónapokban.[80]

A legfontosabb rendeletet Mária Terézia 1753-ban adta ki, amellyel 24 000 fős tartalékot hozott létre.[81] Ez a harcoló katonák gyors pótlását tette lehetővé anélkül, hogy újabb tömegeket emelt volna ki a termelésből.

Három év múlva Daun új gyalogezred-szervezetében megjelent a helyőrségi zászlóalj *(Garnisons-Bataillon)*, amely a nevében rejlő feladaton túl az újoncok kiképzését is végezte. Amíg azonban a tartalék felállítása nem vonatkozott Magyarországra, az új ezredszervezet minden ezredre, így a magyarokra is érvényes volt, ezzel a birodalom egészében egységes kiképzési rendszert hozott létre. Maguk a helyőrségi zászlóaljak hiába vonultak a harctérre már a hétéves háború első éveiben, helyettük *Depositorie* néven egy-egy keretet hoztak létre, amelynek csak kiképzési feladata volt.[82] Az elv megmaradt a Lacy-féle 1764-es ezredszervezetben is, azzal a különbséggel, hogy az addigi helyőrségi zászlóalj az alezredesi megjelölést kapta, de feladata változatlan maradt.

A birodalom jelentős részében 1771 és 1781 között bevezették az összeírásos hadkiegészítési rendszert, ami még fontosabbá tette az alezredesi zászlóaljakat.[83] A török háború idején a harctérre rendelt alezredesi zászlóaljak helyett a hadsereg létszámszabályzatának megfelelően tartalékosztályokat állítottak fel a kiképzési feladatok ellátására.[84] A magyar ezredeknél a tartalékosztályt 1788-ban kétosztályos 4. zászlóaljjá bővítették, amely kiképzési és helyőrségi feladatot látott el.[85] Az első koalíciós háborúban tehát a magyar gyalogezredeknél a tulajdonosi, ezredesi és alezredesi zászlóalj harcoló

[79] *Wrede* 1898. Bd. I. 38. o.
[80] Uo. Bd. I. 98. o.
[81] Uo. Bd. I. 99. o.
[82] Uo. Bd. I. 40–41. o.
[83] Uo. Bd. I. 101. o.
[84] ÖMBSch 1794. 3–4. o.
[85] *Wrede* 1898. Bd. I. 44. o.

alakulatnak számított, a 4. zászlóalj kiképzőnek. 1797 elején aztán rákényszerültek a 4. zászlóaljak hadszíntérre vezénylésére is, ezek helyén viszont tartalékosztályokat állítottak fel, amelyek átvették a kiképzési feladatokat.

A 34. gyalogezred ezredtörténete minden év részletezése végén külön feltünteti a tábori zászlóaljakhoz küldött kiegészítő-transzportokat, de amint a levéltári adatok bizonyítják, korántsem az összeset. Kreipner 1792-ben három transzportról tud. Február 12-én az alezredesi zászlóalj 29 altisztet és 250 legényt küldött. Augusztus 11-én Egert hagyta el egy transzport 324 fővel. A szerző nem jelzi, hogy a csehországi vagy a magyarországi Egerről van szó. Feltételezésem szerint előbbiről, mert a 4. zászlóalj Székesfehérváron állomásozott, az attól keletre lévő magyar Eger nem lenne logikus irány, miközben a cseh Eger fontos tranzitállomás volt. A harmadik, 1153 fős transzportot szeptember végén Bydeskuthy őrnagy vezette, melyből 340 fő az ezredhez tartozott.[86]

A fő- és a havi táblázatokból a következő kép bontakozik ki. A havi táblázat szerint a 4. zászlóalj februárban 316 főt küldött, a főtáblázat február és április között 303, májustól júliusig 364 főt jelez, továbbá február és április között 256-an kerültek át az alezredesi zászlóaljtól. A tábori zászlóaljakba május és július között 563 fő érkezett, tehát a Kreipner által is írt alezredesi zászlóaljtól érkező kontingens, valamint a 4. zászlóalj első, 303, illetve 316 fővel jelzett kontingense. 128 fő május és július között az alezredesi zászlóaljba érkezett meg. A tábori zászlóaljakba később érkező katonákról már nincsen adat a hiányzó táblázatok miatt. Az év hátralevő részéről nem maradtak fent táblázatok, csupán annyit tudunk, hogy az alezredesi zászlóalj novembertől 1793 februárjáig nem küldött transzportot a frontra. Kreipner második és harmadik transzportja így levéltári adat nélkül maradt, de nem zárom ki, hogy ugyanarról a kontingensről szól, hiszen a Csehországot elhagyó menet másfél hónap alatt érhetett Németalföldre, ha a szeptember végi időpont az érkezést jelenti. Ebben az esetben a 4. zászlóalj második transzportjáról van szó, amelyhez esetleg az alezredesi zászlóaljból küldött kisebb kontingens csatlakozott. Sajnos a főtáblázatokból a küldés irányát nem látjuk, arra csak következtetni tudunk. A következtetést nehezítheti, hogy a frontra többhavi menettel érhettek ki a transzportok, míg Galícia és Magyarország között akár tárgyhónapon belül is megérkezhettek, így nagyon nehéz követni az egyes kontingenseket. További nehézséget jelent, hogy egy adott transzport katonáit mikor „könyvelték le" a létszámnyilvántartásban.

A második háborús évben, 1793-ban Kreipner szerint négy kiegészítő-transzportot küldött a 4. zászlóalj a tábori zászlóaljaknak: március 14-én 211, március 15-én 300, április 11-én 387, október 4-én 200 főt. Ezenkívül Pestről július 1-jén indult egy 500 fős transzport a 34. és a 37. gyalogezredek számára Toperczer őrnagy vezetésével.[87] Sajnos

[86] *Kreipner* 1900. 232. o. – Az ezredtörténet nem írja, hogy a szeptember végi időpont az indulást vagy az érkezést jelenti-e.

[87] Uo. 251. o.

az első három kontingensről nincs kontrolladatunk, viszont a nem egészen egy hónap alatt küldött közel 900 fő nagyon soknak tűnik még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az 1792. évi 6. törvénycikk értelmében bevonultatott 5000 újoncból az ezredre arányosan mintegy négyszáz juthatott. A tábori zászlóaljak október folyamán a 4. zászlóaljtól 53 katonát kaptak, miközben ugyanekkor másik ezredtől 153-at. Ez nem lehetett más, mint a Toperczer-oszlop, mivel augusztus és szeptember folyamán más jelentősebb kontingens nem érkezett. A Kreipner által utolsóként említett transzport valós létét az iratok nem igazolják, sem a hátországi zászlóaljak kimeneti, sem a tábori zászlóaljak bemenő oldalán nincs adat jelentősebb mozgásról.

Az 1794-es évből Kreipner három transzportot ismer: februárban 200, május derekán ismeretlen számú, szeptemberben 169 fő indult a 4. zászlóaljból Németalföldre.[88] A valóság azonban ennél összetettebb volt. A 4. zászlóalj februárban valóban útnak indított egy 201 fős kontingenst, amely májusban érkezett a tábori zászlóaljakhoz, míg májusban[89] 450 főt, melyből 200 fő a tábori zászlóaljakhoz ment (augusztusban érkezett meg), 250 fő az alezredesi zászlóaljhoz (még július előtt megérkezett). Augusztus és október között 327 fő indult (ez lehet Kreipner szeptemberi transzportja), amely 1794 novembere és 1795 januárja között érkezett meg, azonban nem teljes számban. A főtáblázat egyéb oszlopában 210 fő szerepel, ebből nem tudjuk a transzport létszámát azonosítani, így Kreipner 169 fős adata akár pontos is lehet. A fennmaradó mintegy 150 katona feltehetően más ezredbe került, vagy a Condé erődjét védő, majd ott fogságba esett csoportba olvadt bele.

Az ezredtörténet 1795-ben március 9-ei indulással ismer egy 992 fős transzportot, amely ezredünk mellett a 14. (Klebek-), az 50. (Stain-) gyalogezredek, valamint az O'Donell szabadcsapat számára szállított katonákat. Emellett egy furcsa cseréről is értesülünk. Kreipner szerint ugyanis decemberben a tábori zászlóaljak 186 főt kaptak a 31. gyalogezred 4. zászlóaljától, cserébe a saját 4. zászlóaljnak az 52. (Antal főherceg-) gyalogezred részére kellett 200 főt küldenie.[90]

A levéltári források ebben az esetben is hiányosak. A havi táblázatok közül a 4. zászlóaljnál az 1794 novembere és 1795 áprilisa közöttiek maradtak meg. Ezekben egy januári 104 fős és egy márciusi 100 fős, tábori zászlóaljakba indított kontingens található. Ezt megerősíti a főtáblázat is. Utóbbiban május és július között 107, augusztus és október között 132 fő kiküldését regisztrálták. Beérkezési oldalon a főtáblázatokban május és július között találunk 311 főt. A havi táblázatok a tábori zászlóaljakról csak májustól októberig vannak, ezekben az szerepel, hogy júniusban és júliusban 101–101, októberben 98 fő érkezett. Tehát a havi táblázatból mintegy 100 fő megérkezése hiányzik, ami feltehetően ismét a két táblázattípus adatfelvételi ideje közötti különbséget mutatja:

[88] *Kreipner* 1900. 269. o.
[89] A májusi indulást a Németalföldre történő augusztusi megérkezés miatt valószínűsíthetjük.
[90] *Kreipner* 1900. 281. o.

a még április–május folyamán megérkezett kontingens a főtáblázatba bekerült, a haviba nem. (Ez lehetett a márciusban indult, Kreipner által is említett csapat.) Az utazással töltött idő jelentősen rövidült, mert a harctér ekkor már nem Németalföldön, hanem a Rajna mentén húzódott, ami egy hónappal csökkentette a beérkezési időt. A januárban indított 104 fő beérkezését nem tudjuk regisztrálni.

A Kreipner által jelzett, 31. (Benjovszky-) gyalogezredtől érkezett kontingenst nem tudjuk bizonyítani. A főtáblázat szerint a 31. gyalogezred Erdélyben lévő alezredesi zászlóalja 1795 augusztusa és októbere között 406 főt küldött ki, de nem más ezredbe, hanem a Galíciában állomásozó ezredesi zászlóaljba. A tábori zászlóalj bemeneti oldalán 1795 novembere és 1796 januárja között mintegy 100 főt találunk (az egyéb oszlop 135 főt ír), ami az 1795 októberében a 4. zászlóaljból felkerekedő 98 fő lehetett. A más ezrednek adott katonák esetében azonban Kreipnernek igaza lehet, mivel a főtáblázat szerint 1795 novembere és 1796 januárja között 206 főt indítottak útnak a 4. zászlóaljtól, akiknek beérkezését nem tudjuk regisztrálni az ezrednél. Ennek oka lehet a források hiánya, de a más ezredbe való áthelyezés is. Az 52. (Antal főherceg-) gyalogezredbe 1796. január végéig mindenesetre nem érkezett áthelyezéssel ekkora kontingens.[91]

A következő, 1796-os évben Kreipner két transzportról ír: júliusban Sztrázsay György alhadnagy vezetése alatt 542, decemberben Cornister főhadnagy irányításával pedig (Splényi-gyalogezredből) 303 fő ment a hadszíntérre, de ezek már nem érték el a tábori zászlóaljakat, szerinte ezekből állították fel az ideiglenes zászlóaljat Provera tábornok hadtestében.[92] Ezzel szemben az iratok más adatokat tartalmaznak. A 4. zászlóalj folyamatosan küldte a transzportokat: májusban 100 főt más ezredbe, júliusban 101-et, szeptemberben 357-et, októberben 250-et a tábori zászlóaljakba. Ezek bemeneti oldalán májusban 101, júliusban 101, szeptemberben 350, októberben 240 fő szerepel. Tehát a májusi transzport is a tábori zászlóaljakhoz érkezett meg. Sztrázsay júliusi oszlopa ezek szerint más ezredeknek is vitt katonákat. Nem tudjuk értelmezni Kreipner azon adatát, hogy nem érték el a tábori zászlóaljakat a kiegészítések, mivel az iratokban ennek ellenkezője szerepel. A főtáblázatokból[93] egészen a 4. zászlóalj 1797. februári elindulásáig követhetjük az utánpótlások sorát: októberre 376 főt,[94] novemberre 336-ot, decemberre 340-et írtak. Valószínű, hogy ezek már tényleg nem érték el az ezredet, így szolgálhattak az ideiglenes zászlóalj felállítására. Mindenesetre a források hiánya miatt ezen három utolsó transzport beérkezését nem tudjuk igazolni, Kreipner adatát csak az 1797.

[91] Az viszont gyanús, hogy a fronton lévő ezred az adatok szerint 403, a rendek által kiállított újoncot kapott. Ezt a hátországban álló kiképzőegységnek kellett volna kapnia. Az ezredtörténet szerint ekkoriban kapott kiegészítő-transzportot az Itáliában harcoló ezred, de ennél többet nem tudunk meg. Geschichte 1871. 129. o.

[92] *Kreipner* 1900. 302. o.

[93] Ezek már csökkentett oszlopszámú főtáblázatok, amelyek egyéb oszlopában találjuk az áthelyezetteket is beolvasztva. A szövegben az egyéb oszlop teljes értékét adom meg, a transzportok létszáma ennél biztosan kevesebb volt.

[94] Ez ellentmond a havi táblázat 250 fős adatának, de ez ismét az eltérő adatfelvételi időpontból adódhat.

februári főtáblázatban az Itáliai Hadseregben jelzett csapattöredék támaszthatja alá, ami feltehetően az év végi transzportokból állt össze.

A harcoló csapatok létszámfeltöltésének végére érve érdemes összevetni a transzportok létszámát és gyakoriságát a tábori zászlóaljak létszámadataival, veszteségeivel és harcbavetésének adataival, valamint a rendelkezésre álló újoncokkal. A sok adatot elemezve azt láthatjuk, hogy leginkább az általános hadi helyzet befolyásolta a harcoló erő növelését. Fontos volt még a rendelkezésre álló újoncok száma, a legkevésbé az ezred veszteségei számítottak. A harcoló csapatoknál ugyanis alkalmazhattak létszám-kiegyenlítést, ami azt jelentette, hogy a nagyobb veszteségeket szenvedett, alacsonyabb létszámú egységeket másik, nagyobb létszámúból töltötték fel, valamint a kiérkezett transzportokat is átirányíthatták. Ezeket nagyon nehéz a források alapján követni, mert a főtáblázatokban ezt nem lehet látni, a havi táblázatok pedig sajnálatosan csak kis arányban maradtak fent.

Konklúzió

A fentiek alapján az első koalíciós háború, illetve a teljes 1792 és 1815 közötti háborús periódus létszámviszonyait, veszteségeit kutatni nehéz, módszertanilag pontosan meghatározandó, de nem lehetetlen feladat. A hadsereg adminisztrációs rendszere pontos nyilvántartást vezetett a létszámokról, egészen a személyügyi szintig ellenőrizhető módon. Az egyes forráscsoportok fennmaradása az első koalíciós háború időszakában meglehetősen hiányos, így a pontos adatok meghatározása lehetetlen. A forrástípusok átjárhatósága – elsősorban az adatfelvételi határnapok ismeretlensége miatt – rendkívül korlátozott.

A vizsgálatok alapját az ún. főtáblázatok, a teljes hadsereg tekintetében egységes szempontrendszert követő, több szinten összesített létszámjelentések képezik. A főtáblázatok hiányait részben a létszámnyilvántartási rendszer közép- és alsó szintű táblázataival, valamint a személyügyi nyilvántartás összegző táblázataival lehet kiegészíteni. Értékes forrást jelentenek az ezredtörténetek adatai, mivel ezek részben ma már fellelhetetlen forrásokra, illetve a tábori iratokból kigyűjtött adatokra támaszkodnak.

A forrásadottságok az első koalíciós háború időszakában messze a legrosszabbak. A francia háborúk ezt követő éveiben a főtáblázatok fennmaradási aránya – az 1805-ös háború időszaka iratanyagának teljes hiányát leszámítva – szinte komplett, a második koalíciós háborúból két hónap hiányzik, az 1805-ig tartó békeidőszakból három, 1806 februárjától pedig teljes a kollekció. Az 1790-es évek főtáblázataiban előfordul, hogy egy-egy hadsereg vagy főhadparancsnokság hiányzik, de ezt követően már teljesek az adatsorok.

A módszertani probléma elsősorban – túl a források fennmaradásának esetlegességén és a forrástípusok különbözőségén – abból adódik, hogy az adatok közül hiányoznak a sebesültekre és a hadifoglyokra vonatkozóak, pontosabban más adatokkal

összevonva találhatóak meg, így nem mutathatóak ki közvetlenül. Tanulmányomban kidolgoztam azt a módszert, amellyel kiszűrhető az adatokból azon katonák száma, akik fogságba estek és onnan nem tértek vissza. Az egyes adatok pontos tartalmi körülírása és azok változásainak elemzése lehetőséget nyújt arra, hogy legalább hozzávetőlegesen meg tudjuk határozni a hiányzókat. Ezek pontosítása csak a hiányzó források fellelésével lehetséges.

A tanulmány másik fontos megállapítása a példaegységre, a császári-királyi 34. gyalogezredre vonatkozik. Az ezrednek két zászlóalja a kezdetektől fogva aktívan harcolt a franciák ellen, és bár 1797-ben Mantovában fogságba esett, a kapitulációs okmány értelmében szabadon engedték őket. Az alezredesi zászlóalj végig Galíciában állomásozott, a 4. zászlóalj a hadkiegészítési körzetben maradt, csak 1797 elején vezényelték a hadszíntérre, de harccselekményekben nem vett részt. Az ezred a gránátososztály nélkül 1792 áprilisának végén összesen 2839 katonából állt (tulajdonosi és ezredesi zászlóalj: 1658 fő, alezredesi zászlóalj: 751 fő, 4. zászlóalj: 430 fő). A háború időtartama alatt az ezred 4800–5000 fő közötti újoncot kapott, 1600 katona meghalt, 800 elszökött, 300 eltűnt, 1000 fogságba esett. A háború végén az ezred 3668 főt (tulajdonosi, ezredesi, 4. zászlóalj: 2156 fő, alezredesi zászlóalj: 1201 fő, tartalékosztály: 311 fő), egy hónappal később, 1797 novemberének végén 3929 főt (tulajdonosi, ezredesi, 4. zászlóalj: 2320 fő, alezredesi zászlóalj: 1212 fő, tartalékosztály: 397 fő) számlált.[95] A veszteség tehát bőven meghaladja az ezred háború kezdetén regisztrált létszámát. Az ezred veszteségeit összességében jelentősnek nevezhetjük, viszont az emberéletben esett közvetlen kár ennek csupán a felénél valamivel kisebb részét teszi ki.

Az adatokat összevetve az első koalíciós háború egészéről írt tanulmány adataival,[96] azt látjuk, hogy rendi[97] területek vonatkozásában az újoncok tizenhatoda-huszada, a halottak tizenkettede, a dezertőrök közel tizede, a hadifoglyoknak pedig huszada került ki az ezredből. Ezek az arányok nagyságrendileg megfelelnek az ezred létszámának, valamint a harcokban betöltött szerepének. Az egyedüli meglepően kiugró adat a dezertőrök magas aránya a többi kategóriához képest. Különösen figyelemreméltó ez a fogságba esettekkel összevetve, mert az ezred Itáliában 1796-ban és 1797-ben lényegében megsemmisült. A dezertálás és a fogságba esés között viszont főként csak az akarat illetve a kényszer a különbség, a végeredmény – a katonának az ellenség hatalmába kerülése – többnyire megegyezik.[98] Mivel az erődök kapitulációja rendezetten ment végbe és

[95] A veszteségeknél az 1797. november végi adatokat vettem számításba, mert az adatokból úgy tűnik, hogy legalább eddig eltartott az 1796–1797-es harcok veszteségeinek adminisztratív rendezése.

[96] Az első koalíciós háború időszakára vonatkozóan a magyar gyalogos- és huszárezredek teljes veszteségét 23 000 halottban, 9000 dezertőrben és 20 000 hadifogolyban állapítottam meg. *Nagy-L.* 2016. 343. o.

[97] A magyar Szent Korona országai területe a Katonai határőrvidék nélkül.

[98] A dezertálás fogalmába beletartozik, ha a katona nem megy át az ellenséghez, hanem csak elhagyja a csapatát. Ebből a kategóriából az elfogottakat a főtáblázatok *attrappiert* rubrikájában tartották számon. Tehát a képet tovább bonyolítja, ha tekintetbe vesszük a nem ellenséghez szökött dezertőröket is.

általában a védőőrség elengedésével járt, legtöbb esetben egyéves moratóriummal, vagy kiváltásig történő nem harcolással, a dezertálások és fogságba esések arányának további tisztázását látom szükségesnek olyan egység esetében is, amely nem vett részt a hatalmas veszteségeket hozó, kaotikus 1796–1797-es itáliai hadjáratban. Az adatok alapvetően tehát alátámasztják az első koalíciós háborúra vonatkozó kutatások eredményeit. A megállapítások a 34. gyalogezred mikrotörténeti megközelítésű vizsgálata alapján legfeljebb némi korrekcióra szorulnak, de alapjaiban helytállónak bizonyultak.

A 34. gyalogezred létszámadataiból, újoncaiból, veszteségeiből nem lehet közvetlen, különösen nem pontos következtetést levonni a császári-királyi hadsereg teljes magyar kiegészítésű részének veszteségeire, de még a gyalogezredekre sem. Az azonban egyértelműen látszik, hogy szó sem lehetett százezres nagyságrendű veszteségről. A magyar (és erdélyi) rendi területekről kiállított 11 gyalogezred és 9 huszárezred vesztesége az első koalíciós háború során nagyságrendileg a százezres szám felét érhette el, az emberéletben esett kár pedig a negyedét.[99] Ez a veszteség demográfiailag semmiképpen sem nevezhető jelentősnek. [100]

A francia háborúk teljes, 1792 és 1815 közötti periódusát tekintve a magyar csapatok veszteségét elsősorban a létszámnyilvántartási rendszer forrásainak segítségével lehet feltárni. Minden egyes magyar egység jelen tanulmányhoz hasonló mélységű kutatása messze túlmutat még egy jelentősebb kutatócsoport lehetőségein is, különösen abban az esetben, ha az adott egységnek nincs megírt története, hiszen jelen esetben Julius Kreipner kiváló munkája mentesített a tábori iratanyag részletes feltárása alól, néhány szúrópróbaszerű ellenőrzés elegendő volt az ezredtörténet adatainak vizsgálatára. A határőrezredek létszámváltozásainak feltárása sajátos módszertant igényel, tekintettel a Katonai határőrvidék hadkiegészítési rendszerére és a határőregységek 1790-es években történt összevont zászlóaljakban való bevetésére. A magyar legénységű szabadcsapatok esetében a helyzet annyival még nehezebb, hogy a legénység összetételét is vizsgálni kell, ami újabbakkal növelheti, vagy akár csökkentheti is a vizsgálandó egységek számát. Az egységekre vonatkozó iratanyag önmagában is jelentős menynyiségű, mintegy 12 000 dobozt tesz ki, szórványosan a 18. század ötvenes-hatvanas éveitől kezdődően 1820-ig bezárólag, aminek legalább harmada magyar vonatkozású.

[99] *Nagy-L.* 2016. 343. o.

[100] Nagyon fontos, hogy pontosan meghatározzuk a területet, amelyre az adat vonatkozik, valamint rögzítsük az adat tartalmát. Tehát azt a kijelentést, miszerint „A Magyarország története már említett ötödik kötete a magyar veszteségeket – becslés alapján – összesen 120 000–150 000 főre teszi. Szerintünk a 150 000 ember nem felső, hanem alsó határa a magyar korona országai 1792 és 1815 közötti háborús veszteségeinek" (*Liptai – Borus* 1984. 443. o.), nem lehet pontosan értelmezni. Beleérthető-e ebbe a Katonai határőrvidék? Benne vannak-e ebben a sebesültek? De vajon, ha egy katona több alkalommal sebesült meg, akkor jogos-e mindannyiszor beszámítani? Benne vannak-e azok a foglyok, akiket kiváltottak, vagy megszöktek? Benne vannak-e azok a szökevények, akik visszatértek az egységükhöz, vagy akiket elfogtak? Ha minden kérdésre igen a válasz, akkor az adat akár még alacsony is lehet, de semmiképpen nem jelenti a valós veszteséget, emberéletben esett kárt. Bármilyen más értelmezés esetén a számot túlzónak találom.

Ekkora mennyiségű iratanyag feldolgozása nyilvánvalóan irreális elvárás, különösen tudva azt, hogy még így is csak töredékes adatokhoz juthatunk. Ugyanakkor a központi létszámnyilvántartási rendszer iratanyaga már belátható mennyiségű, feldolgozása megközelítően pontos képet adhat az újoncok, veszteségek és létszámok meghatározásához, amit jelen tanulmány adatai alátámasztanak.

Bibliográfia és rövidítések

Bánlaky 1941. — *Bánlaky József:* A francia háborúk időszaka, 1792–1815. Budapest, 1941.

Berkó 1943. — *Berkó István:* Súrlódások az újoncozásnál az 1792–97. évi háború alatt. *Hadtörténelmi Közlemények,* 44. (1943) 1. sz. 138–158. o.

Criste 1903. — *Criste*, *Oskar:* Die österreichische Truppen-Aufstellung gegen Preussen und Polen, 1790. *Mittheilungen des K. und K. Kriegs-Archivs,* Dritte Folge, Bd. II. Wien, 1903. 1–156. o.

Criste 1904. — *Criste, Oskar:* Kriege unter Josef II. Wien, 1904.

Geschichte 1871. — Geschichte des k. und k. 52. Linien-Infanterie-Regiments, Erzherzog Franz Karl. Wien, 1871.

Horsetzky 1914. — *Horsetzky, Adolf von:* Kriegsgeschichtliche Übersicht der wichtigsten Feldzüge in Europa seit 1792. Wien, 1914.

Kisfaludy 1962. — *Kisfaludy Sándor:* Napló és francia fogságom. Budapest, 1962.

Kreipner 1900. — *Kreipner, Julius:* Geschichte des k. und k. Infanterie-Regimentes Nr. 34 für immerwährende Zeiten Wilhelm I. Deutscher Kaiser und König von Preussen 1733–1900. Kaschau, 1900.

Lázár 2006. — *Lázár Balázs:* Mantova visszafoglalása a második koalíciós háború idején. 1799. július 5–július 30. *Hadtörténelmi Közlemények,* 119. (2006) 2. sz. 415–457. o.

Lázár 2013. — *Lázár Balázs:* Krajovai és topolyai báró Kray Pál táborszernagy katonai pályája. Budapest, 2013.

Lázár 2015. — *Lázár Balázs:* A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1815). In: Magyarország Hadtörténete. III. k. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, 2015. 41–114. o.

Lázár 2021. — *Lázár Balázs:* Az Udvari Haditanács és a Habsburg Birodalom katonai irányítási rendszere (1556–1848). In: A magyar hadügyi igazgatás története (1526–1990). Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2021. 89–128. o.

Liptai – Borus 1984. Magyarország hadtörténete. I. k. Főszerk. *Liptai Ervin*. Szerk. *Borus József*. Budapest, 1984.

Mályusz 1926. *Mályusz Elemér:* Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790–1795. Budapest, 1926.

Nagy-L. 2013a. *Nagy-L. István:* A császári-királyi hadsereg, 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok. Pápa, 2013.

Nagy-L. 2013b. *Nagy-L. István:* A császári-királyi hadsereg létszám-nyilvántartási rendszere és ennek magyar vonatkozású iratai a francia háborúkban, 1792–1815. *Levéltári Közlemények,* 84. (2013) 175–209. o.

Nagy-L. 2016. *Nagy-L. István:* Magyar csapatok részvétele, újoncai és veszteségei az első koalíciós háborúban, 1792–1797. *Hadtörténelmi Közlemények,* 129. (2016) 2. sz. 315–350. o.

ÖMBSch 1794. Das Österreichische Militär betreffende Schriften. Bd. 3. Enthält das Stand- und Verpflegs-Regulament der ganzen K. K. Armee. Frankfurt–Leipzig, 1794.

ÖStA KA Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv
- AFA Feldakten, Alte Feldakten, Hauptreihe, Akten
- AFA StDT Feldakten, Alte Feldakten, Stand- und Diensttabellen
- AS Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihen, Armee-Schemata
- HKR Hofkriegsrat
- MLST Personalunterlagen, Musterlisten und Standestabellen der k. k. Armee

Réfi 2014. *Réfi Attila:* A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815). Budapest–Sárvár, 2014.

Réfi 2018. *Réfi Attila:* Délszláv huszárok a francia forradalom ellen. A Wurmser-szabadcsapat lovasságának létrejötte és önállósodása, 1793–1795. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. *Gyánti István – Kult László*. Pécs, 2018. 382–391. o.

Réfi 2021. *Réfi Attila:* Hadba szállás magyar módra – az inszurrekció szervezete és irányítása. In: A magyar hadügyi igazgatás története (1526–1990). Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2021.

Tóth 2015. *Tóth Ferenc:* Egy magyar származású francia diplomata életpályája. Budapest, 2015.

Vizi 2012. *Vizi László Tamás:* Magyarország és a francia háborúk. „Franciák Magyarországon, 1809." konferencia. II. k. Szerk. *Bana József – Katona Csaba*. Budapest–Győr, 2012. 261–277. o.

Vizi 2014. *Vizi László Tamás:* „Kövesd példájokat vitéz eleidnek…” A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye szerepére. Székesfehérvár, 2014.

Wrede 1898. *Wrede, Alphons Freiherr von:* Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Bd. I–II. Wien, 1898.

Zachar 2004. *Zachar József:* Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság, 1683–1792. Budapest, 2004.

Mellékletek

Fennmaradt főtáblázatok (ÖStA KA)

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten Februar bis Ende April 1792.
AFA StDT Karton 3717.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten May bis Ende July 1792.
AFA StDT Karton 3717.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten August bis Ende Oktober 1793.
AFA StDT Karton 3717.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten November 1793 bis Ende Januar 1794.
AFA StDT Karton 3717.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten November 1793 bis Ende Januar 1794.
(HKR ügyirat jelzet: 1794-62-1440) AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten Februar bis Ende April 1794.
AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten May bis Ende July 1794.
AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten August bis Ende Oktober 1794.
AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten Februar bis Ende April 1794.
(HKR ügyirat jelzet: 1794-62-2039) AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten May bis Ende July 1794.
(HKR ügyirat jelzet: 1795-62-255) AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten August bis Ende Oktober 1794.
(HKR ügyirat jelzet: 1795-62-517) AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten November 1794 bis Ende Januar 1795.
AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten Februar bis Ende April 1795.
AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten May bis Ende July 1795. AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabelle […] vom ersten August bis Ende Oktober 1795. AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten November 1794 bis Ende Januar 1795. (HKR ügyirat jelzet: 1795-62-834) AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten Februar bis Ende April 1795. (HKR ügyirat jelzet: 1795-62-1486) AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten May bis Ende July 1795. (HKR ügyirat jelzet: 1795-62-1857) AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten August bis Ende Oktober 1795. (HKR ügyirat jelzet: 1796-62-678) AFA StDT Karton 3718.

Haupt Stand und Dienst Tabella […] vom ersten November 1795 bis Ende Januar 1796. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-388) AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabelle von 1ten May, bis Ende Julii [1]796. Nro. 7. Siebenbürgen. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella von 1ten May, bis ult. July [1]796. Oesterreich Ob und Unter de Enns. AFA StDT Karton 3719.

Standes Tabelle Des Kais[erlich] Königl[ichen] Ingenieurs Mineurs und Sappeurs Corps, des Garnisons Mineurs Abtheilung, dann des Fortification Bau Amts Personale mit Ende July 1796. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabelle. Von 1ten May, bis Ende July [1]796. Böhmen. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella Von 1ten May, bis Ende July [1]796. Mährisches General Commado [sic!]. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella. Pro Mayo, Junio et Julio [1]796. Hungarisches General Commando. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella von 1ten May, bis Ende July 1796. Karlstädter Warasdiner General Commando. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella á 1ten May bus Ultimo July 1796. Banal General Commando. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella. Von 1ten May, bis Ende July 1796. Slavonisches Gränz General Commando. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabelle von 1ten May bis ultimo July [1]796. General Milit. Comdo. In I. und O. Oesterreich. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella von 1ten May, bis Ende July 1796. Banat. General Commando. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella Á 1o Majo bis Ultimo Julio [1]796. General Commando In Galitzien. AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella von 1ten May bis ultimo July 1796 Der kayserl. königl. Armee in Tyroll. AFA Karton 1109 Italien 1796-8-95 5/4.

Stand und Dienst Tabella deren bey den Rhein Armee, und in denen K. K. Erb-Landen befindlichen Infanterie und Cavallerie Regimenter, dann Frey und Extra Corps. Pro Octobri 1796. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-133) AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella pro Novembri 1796. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-305) AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella pro Decembri 1796. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-305) AFA StDT Karton 3719.

Stand und Dienst Tabella Pro Januario 1797. AFA StDT Karton 3720.

Stand und Dienst Tabelle Pro Februario 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-625) AFA StDT Karton 3720.

Haupt Stand und Dienst Tabella Pro Martio 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-679) AFA StDT Karton 3720.

Haupt Stand und Dienst Tabella Pro Aprili 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-843) AFA StDT Karton 3720.

Haupt Stand und Dienst Tabelle Pro Majo 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-956) AFA StDT Karton 3720.

Haupt Stand und Dienst Tabelle Pro Junio 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-968) AFA StDT Karton 3720.

Haupt Stand und Dienst Tabelle Pro Julio 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-1075) AFA StDT Karton 3720.

Haupt Stand und Dienst Tabella Pro Auguso 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-1137) AFA StDT Karton 3720.

Haupt Stand und Dienst Tabella Pro Septembri 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-1219) AFA StDT Karton 3720.

Haupt Stand und Dienst Tabella Pro Octobri 1797. (HKR ügyirat jelzet: 1797-16-1366) AFA StDT Karton 3720.

A fennmaradt havi táblázatok (ÖStA KA)

MLST Karton 3117:
1792
két tábori zászlóalj:[101]
alezredesi zászlóalj: november–december
4. zászlóalj: január–április

[101] A két tábori zászlóalj mellett ez az adat tartalmazza a gránátososztály és az ezredtörzs személyi állományát is.

MLST Karton 3118:
1793
két tábori zászlóalj: augusztus–december
alezredesi zászlóalj: január–február
4. zászlóalj: május–december

MLST Karton 3119:
1794
két tábori zászlóalj: január–október
alezredesi zászlóalj: november–december
4. zászlóalj: január–április, november–december

MLST Karton 3121:
1795
két tábori zászlóalj: május–október
alezredesi zászlóalj: január–április
4. zászlóalj: január–április

MLST Karton 3122:
1796
két tábori zászlóalj: május–október
alezredesi zászlóalj:
4. zászlóalj: május–október

MLST Karton 3123:
1797
két tábori zászlóalj: szeptember–december
alezredesi zászlóalj: november–december
4. zászlóalj: augusztus–október

István Nagy-L.

NUMBERS, RECRUITS, LOSSES.
Reconstructing the numbers and losses of Hungarian troops during the French Revolutionary and Napoleonic Wars, using the 34th Infantry Regiment's example in the War of the First Coalition

(Summary)

The aim of the study is twofold. On the one hand, it examines the numbers, recruits and losses of a Hungarian infantry regiment in the War of the First Coalition, and on the other hand, it takes a micro-historical approach to the methodological analysis of Hungarian losses in the

French wars. The most important sources are the army's personnel and manning records, but the excellent regimental history also contains important data.

The 34th Infantry Regiment, founded in 1733, received its recruits from the northern and western counties of Transdanubia. It fought in the last Ottoman war, two battalions of the regiment started the War of the First Coalition in the German Alps and along the Rhine, and in 1796 it was transferred to the Italian theatre of operations, where it was blockaded in Mantua and suffered heavy losses. Its third battalion was stationed in Galicia, and the fourth was first deployed in Inner Austria and in the outskirts of Vienna in 1797.

At the end of April 1792, the regiment consisted of a total of 2,839 soldiers (owner and regimental battalion: 1,658, lieutenant colonel battalion: 751, 4th battalion: 430). During the war, the regiment received between 4,800 and 5,000 recruits, 1,600 soldiers were killed, 800 escaped, 300 disappeared and 1,000 were captured. At the end of the war, the regiment numbered 3,668 men (owner, colonel, 4th battalion: 2,156 men, lieutenant colonel battalion: 1,201 men, reserve division: 311 men), and a month later, at the end of November 1797, 3,929 men (owner, colonel, 4th battalion: 2,320 men, lieutenant colonel battalion: 1,212 men, reserve division: 397 men). The losses therefore far exceed the number of men registered at the beginning of the war. Overall, the regiment's losses can be described as significant.

István Nagy-L.

STÄRKEN, REKRUTEN, VERLUSTE
Rekonstruktion der Stärke und der Verluste ungarischer Truppen zur Zeit der Französischen Revolution und der Napoleonischen Kriege am Beispiel des 34. Infanterieregiments im Ersten Koalitionskrieg

(Resümee)

Die Studie verfolgt ein zweifaches Ziel. Zum einen werden die Stärke, die Rekruten und die Verluste eines Infanterieregiments mit einem ungarischen Ergänzungsbezirk im Ersten Koalitionskrieg untersucht, zum anderen wird ein mikrohistorischer Ansatz zur methodologischen Analyse der ungarischen Verluste in den französischen Kriegen gewählt. Die wichtigsten Quellen sind die Register der Armee über Personal und Stärke, aber auch die hervorragende Regimentsgeschichte enthält wichtige Daten.

Das 34. Infanterieregiment wurde im Jahr 1733 gegründet und rekrutierte sich im Untersuchungszeitraum aus den nördlichen und westlichen Komitaten Transdanubiens. Das Regiment kämpfte im letzten Osmanischen Krieg. Der Erste Koalitionskrieg war von zwei Bataillonen des Regiments in den Niederlanden und entlang des Rheins begonnen worden, und im Jahr 1796 wurde es auf den italienischen Kriegsschauplatz verlegt, wo es nach Mantua gezwungen wurde und schwere Verluste erlitt. Das dritte Bataillon war in Galizien stationiert, das vierte wurde 1797 an den Kriegsschauplatz in Innerösterreich und in das Gebiet vor Wien verlegt.

Ende April 1792 bestand das Regiment aus insgesamt 2839 Soldaten (Inhaber- und Regimentsbataillon: 1658 Mann, Oberstleutnantbataillon: 751 Mann, 4. Bataillon: 430 Mann). Während des Krieges erhielt das Regiment zwischen 4800 und 5000 Rekruten, 1600 Soldaten fielen, 800 flohen, 300 verschwanden und 1000 wurden gefangen genommen. Bei Kriegsende zählte das Regiment 3668 Mann (Inhaber-, Oberst-, 4. Bataillon: 2156 Mann, Oberstleutnant-Bataillon: 1201 Mann, Reservedivision: 311 Mann) und einen Monat später, Ende November 1797,

3929 Mann (Inhaber-, Oberst-, 4. Bataillon: 2320 Mann, Oberstleutnant-Bataillon: 1212 Mann, Reservedivision: 397 Mann). Die Verluste übersteigen damit bei weitem die zu Kriegsbeginn registrierte Stärke des Regiments. Insgesamt kann man die Verluste des Regiments als erheblich bezeichnen.

István Nagy-L.

EFFECTIFS, RECRUES, PERTES

Reconstitution des effectifs et des pertes des troupes hongroises pendant les guerres révolutionnaires françaises et napoléoniennes à partir de l'exemple du 34e régiment d'infanterie de la première guerre de coalition

(Résumé)

L'objectif de cette étude est double. D'une part, elle examine les effectifs, les recrues et les pertes d'un régiment d'infanterie hongrois pendant la première guerre de coalition et, d'autre part, elle adopte une approche micro-historique pour l'analyse méthodologique des pertes hongroises dans les guerres françaises. Les registres du personnel et des effectifs de l'armée constituent les sources les plus importantes pour cette étude, et un excellent récit sur le régiment apporte également des éléments importants.

Dans la période étudiée, le 34e régiment d'infanterie créé en 1733 a accueilli des recrues issues des comitats du nord et de l'ouest de la Transdanubie. Le régiment a combattu dans la dernière guerre ottomane. Deux bataillons du régiment ont commencé la première guerre de coalition aux Pays-Bas et le long du Rhin avant d'être envoyés en 1796 sur le théâtre d'opérations italien où ils se sont trouvés acculés à Mantoue et ont subi de lourdes pertes. Le troisième bataillon était en garnison en Galicie et le quatrième fut envoyé au front en 1797 en Autriche intérieure et en amont de Vienne.

Fin avril 1792, le régiment comptait 2839 soldats (bataillon du propriétaire et celui du colonel : 1658 personnes, bataillon du lieutenant-colonel : 751 personnes, 4e bataillon : 430 personnes). Durant la guerre, le régiment a accueilli entre 4800 et 5000 recrues, 1600 soldats sont décédés, 800 se sont évadés, 300 ont disparu, 1000 sont tombés en captivité. À la fin de la guerre, le régiment comptait 3668 hommes (bataillon du propriétaire, celui du colonel et 4e bataillon : 2156 personnes, bataillon du lieutenant-colonel : 1201 personnes, réserves : 311), et un mois plus tard, fin novembre 1797, 3929 (propriétaire, colonel, 4e bataillon : 2320, bataillon du lieutenant-colonel : 1212, réserves : 397 personnes). Les pertes dépassent donc largement l'effectif du régiment enregistré au début de la guerre. Dans l'ensemble, les pertes du régiment peuvent être qualifiées d'importantes.

Иштван Надъ-Л.

ЧИСЛЕННОСТИ, НОВОБРАНЦЫ, ПОТЕРИ

Реконструкция численности и потерь венгерских войск во время французских революционных и наполеоновских войн на примере первой коалиционной войны 34-ого пехотного полка

(Резюме)

Исследование ставит перед собой двойную цель. С одной стороны, в нем рассматриваются численность венгерского военкомата, рекруты, новобранцы и потери пехотного полка во время Первой коалиционной войны, а с другой стороны, также проводится методологическое исследование с микроисторическим подходом в отношении определения венгерских потерь во французских войнах. Важнейшими источниками документа являются личный и кадровый численный состав штатов, но а также и отличная полковая история содержит важные данные.

34-й пехотный полк, основанный в 1733-ом году, в рассматриваемый период призывал новобранцев из северных и западных комитатов Задунайского края. Полк боролся в последней османской войне, два батальона полка начали первую коалиционную войну в Исторических Нидерландах и вдоль реки Рейна, в 1796-ом году он был передвижен на поле битвы в Италии, где был сжат в Мантуе и понес значительные потери. Третий батальон дислоцировался в Галиции, четвертый в 1797-ом году оказался в театре военных действий во Внутренней Австрии и на подступах к Вене.

К концу апреля 1792-ого года полк насчитывал всего 2839 солдат (батальон собственника и полковника: 1658 лиц, батальон подполковника: 751 лиц, 4-й батальон: 430 лиц). В период войны полк получил от 4800 до 5000 новобранцев, 1600 солдат погибли, 800 сбежали, 300 пропали без вести и 1000 попали в плен. В конце войны в полку насчитывалось 3668 человек (батальон собственника, полковника, 4-й батальон: 2156 лиц, батальон подполковника: 1201 лиц, запасная дивизия: 311 лиц), месяц спустя, в конце ноября 1797-ого года 3929 человек (батальон собственника, полковника, 4-й батальон: 2320 лиц, батальон подполковника: 1212 лиц, запасная дивизия: 397 лиц). Потери пока намного превышают численность полка зарегистрированного в начале войны. В целом потери полка можно назвать значительными.

MIHÁLY KRÁMLI

SHORE BOMBARDMENT ACTIONS OF AUSTRO-HUNGARIAN CAPITAL SHIPS DURING THE FIRST WORLD WAR*

During the First World War, both sides used their capital ships for shore bombardment. The first such action signaled the beginning of the hostilities in the Mediterranean: on 4 August 1914, the German battlecruiser *Goeben* shelled Philippeville in French Algeria. After that, action shifted to the eastern coast of England where on 3 November, the German battlecruisers raided Yarmouth, and on 16 December 1914, Scarborough, Hartlepool and Whitby were bombarded. No more actions occurred until 25 April 1916, when the German battlecruisers shelled Yarmouth and Lowestoft.

On the Entente side, the most prominent example of the shore bombardments is the Dardanelles campaign in 1915. In this campaign, in addition to the numerous British and French pre-dreadnoughts, one of the most modern fast battleships of the Royal Navy, HMS *Queen Elizabeth* also participated. On 18 March 1915, three pre-dreadnoughts were mined and sunk and another three were severely damaged. The above-mentioned German raids had no strategic value, but the Dardanelles campaign was a failure.[1]

Later in the war on the Flanders front, the Royal Navy achieved much better results with purpose-built vessels. Britain was the only World War I naval power to build vessels specially designed for shore bombardment that were armed with battleship caliber guns. These warships were called monitors, the first being the *Abercrombie* class with its four units armed with American 35.6 cm (14-inch) guns. The American firm Bethlehem Steel Co. had sold Britain the four gun turrets originally manufactured for the Greek dreadnought *Salamis*.[2] The availability of complete gun turrets made it possible to build these monitors in six months. The next monitors were the eight units of the *Lord Clive* class. Because there were no more new gun turrets available, they were fitted with the 30.5 cm (12-inch) gun turrets removed from the old pre-dreadnoughts of the *Majestic* class. Two *Lord Clive*-class monitors were deployed to the Adriatic in 1917, where they were used to shell Austro-Hungarian positions. Later a few 38.1 cm (15-inch) monitors were built when 38.1 cm gun turrets became available. Two monitors, *General Wolfe* and *Lord Clive* were rearmed with the largest naval gun of the

* I am especially thankful to Tony DiGiulian, the owner of the NavWeaps.com website, who took on the task of proofreading the manuscript. I would like to thank also to Tibor Balla, András Hatala, Gábor Kiss, László Kiss, Ferenc Pollmann and Jan Vaňata.

1 The lack of success was partly explained by the ineffectiveness of the contemporary naval gunnery and fire control against small or not directly visible land targets. See *Scott* 1919. pp. 309–315.

2 The *Salamis* had been ordered from the German shipyard Vulkan but due to the outbreak of the war, the Bethlehem Steel Co. did not deliver the gun turrets.

First World War, the 45.7 cm/40 (18-inch) Mark I.[3] Most monitors were used to shell the Flanders front while others were deployed to the Mediterranean. The Italians built two self-propelled floating batteries armed with 38.1 cm (15-inch) guns manufactured for the never finished *Caracciolo* class fast battleships. These batteries lacked any sea-going capabilities. There is evidence that the Austro-Hungarian Navy was considering building floating batteries using the 35 cm/45 (13.8-inch) guns manufactured for the never-built "Improved *Tegetthoff*"-class battleships. Unfortunately, we have no detailed information about this project.[4]

As it lacked purpose-built vessels, the Austro-Hungarian Navy used what it had for shore bombardment missions: torpedo boats, destroyers, cruisers and different kinds of capital ships, from old coastal defense ships to the most modern dreadnoughts. It is important to clarify here which ships could be classified as capital ships in the Austro-Hungarian Navy. Aside the true battleships of the *Radetzky* and the *Tegetthoff* classes, capital ships were the small pre-dreadnoughts of the *Erzherzog Karl* and the *Habsburg* classes, and even the old and obsolete coastal defense ships of the *Monarch* class. In the Austro-Hungarian Navy, the armored cruisers also fell into this category, at least the two latest

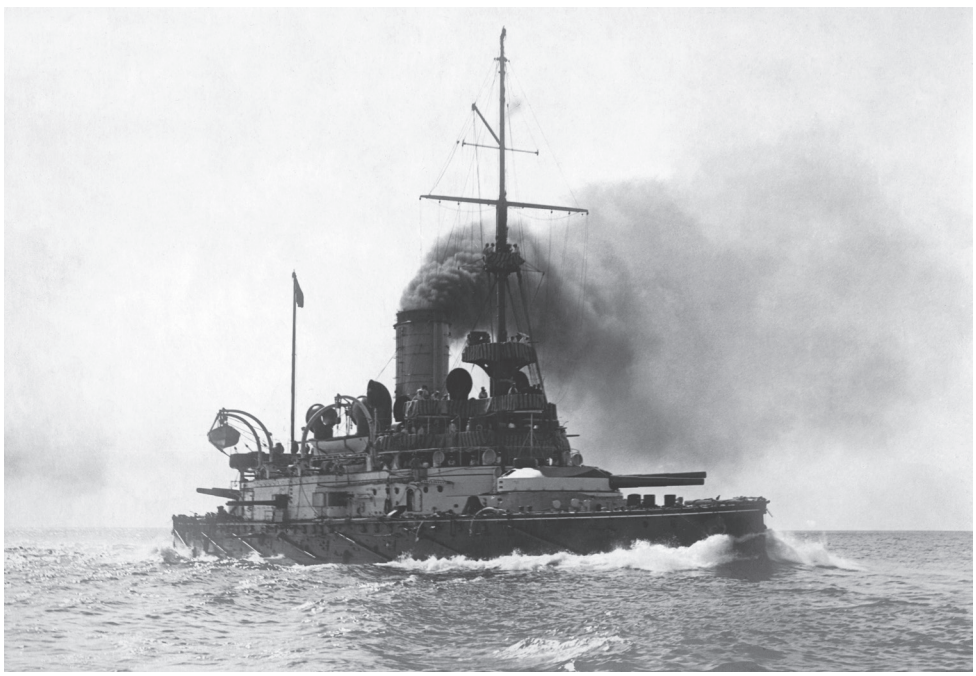

Illustration N°1: A Monarch-class coastal defense ship (Fortepan/Tarbay Júlia)

[3] See NavWeaps.com: http://www.navweaps.com/Weapons/WNBR_18-40_mk1.php.

[4] In the State Regional Archives (SOA) of Plzeň there is a description made by Škoda of a twin 35 cm mount for a floating battery. Its original design number is 53T/1647. Thanks to Jan Vaňata for this document.

ones, the *Kaiser Karl VI* and the *Sankt Georg*. They had the same caliber (24 cm) main guns as the pre-dreadnoughts, and the possible thickest armor. They were intended for use in the battle line instead of being protectors of trade or commerce raiders. Their main wartime purpose was to complete the numerically inferior battleship squadrons by forming a "fast wing" of the battle line.[5] Naturally, the Navy preferred to use the older, "disposable" capital ships for these shore bombardment missions as they had their risks: mines or torpedoes could send even the largest units to the bottom. Consequently, the modern battleships were sent out only once against the enemy coastline, an event that took place immediately after the Italian declaration of war in May 1915.

The Naval War in the Adriatic

On 28 July 1914, Austria-Hungary declared war on Serbia, which triggered a general European war within two weeks. The hope of localizing the war ended within days. At the beginning of the war, every belligerent thought that the fighting would not last long. Contrary to these hopes, the war lasted over four years and cost more than ten million lives. The war led to the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy and to the overthrow of the Romanovs, the Habsburgs and the Hohenzollerns.

Thanks to the Naval Convention of the Triple Alliance of November 1913,[6] in the first days of the Great War it seemed that the joint Austro-Hungarian–Italian fleet would conduct offensive operations against the French Navy. In July 1914, the sides were nearly equal: the French Navy reinforced with British units would face the combined Italian and Austro-Hungarian Navies reinforced with the German battlecruiser *Goeben*. This situation changed radically within days, to the detriment of the Dual Monarchy. In the very first days of the war, the Italian Navy made steps to fulfill its obligation under the naval convention. On 29 July, the Chief of the Staff of the Italian Navy, viceammiraglio[7] Paolo Thaon di Revel ordered the 1st and the 2nd battleship squadrons to begin the preparations for mobilization.[8] However, a few days later, on 2 August 1914, the Italian neutrality became official, which torpedoed the prewar plans. The Naval Convention of the Triple Alliance ceased to exist on this day.

---

5 KA MS/PK I-4/9 2667 ex 1905 and *Krámli* 2021. p. 41.

6 The Triple Alliance was renewed in December 1912. The Italians proposed to renew the naval convention of 1900 in a revised form. This convention, which concentrated on the Mediterranean, went into effect on 1 November 1913. The main goal of the convention was to defeat the enemy and seize control over the Mediterranean by the joint Italian–Austro-Hungarian fleet in the event of war with France.

7 For the Austro-Hungarian, Italian and French naval ranks and the Austro-Hungarian military ranks, I chose to follow the method of some prominent American naval historians and use the original forms. See these ranks in the *Appendix*.

8 *Halpern* 1971. pp. 275–276.

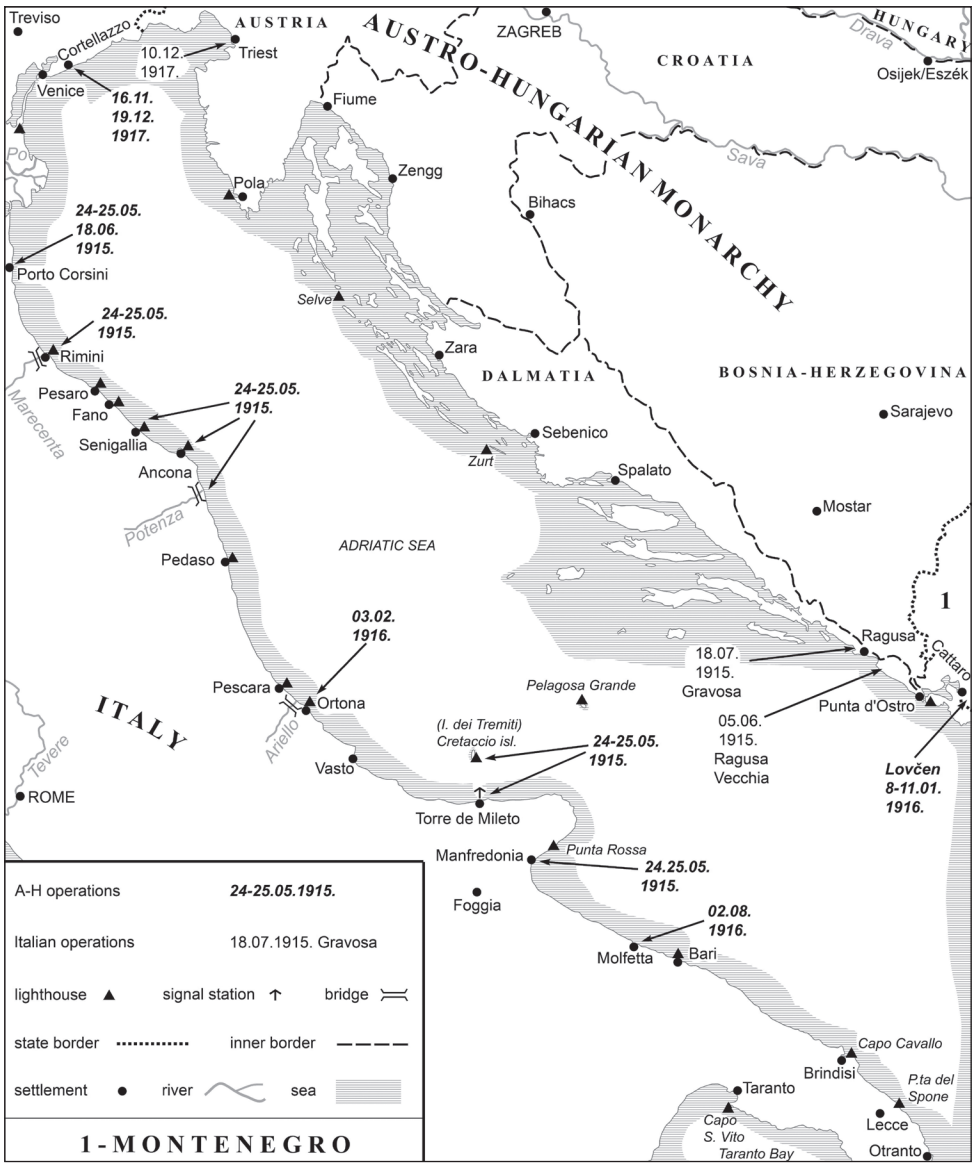

Map Nº1: The Adriatic Theater of War, 1914–1917

In mid-August 1914, the Austro-Hungarian Navy, the world's eighth largest navy, found itself standing alone against the world's fifth largest navy, the French, reinforced by British units. The only greater nightmare would be an enemy coalition of Britain, France, and the old rival Italy. This nightmare came true in May 1915, when Italy declared war on Austria-Hungary. No wonder then, that Admiral Anton Haus wrote these lines in September 1914, explaining his position: "So long as the possibility exists that

Italy will declare war against us, I consider my first duty to keep our fleet intact […] for the decisive struggle against this, our most dangerous foe".[9]

The strategic situation mentioned above forced the Austro-Hungarian Navy to abandon all offensive plans, and the only possible option was to defend their own coastline. The Austro-Hungarian Navy was bottled up in the Adriatic, but in exchange, the eastern half of the Adriatic became practically an Austro-Hungarian lake. The French in 1914, the Italians in 1915, and the Americans in 1918, all conceived plans of amphibious operations against the Dalmatian coasts, but all these plans were rejected, mainly due to the lack of available soldiers, who were all needed on the Western Front.

On the Adriatic, especially after the summer of 1915, the conflict evolved into a so-called "little war," fulfilling the 1880's prophecy of Archduke Albrecht.[10] The Adriatic war was fought almost exclusively with submarines and light surface forces. It was soon found out by both sides that the confined waters of the Adriatic were unhealthy for large units due to the submarine menace. It is worth noting that even the most modern battleships of the Mediterranean Powers lacked an effective torpedo protection system, and the navies were more or less aware of this fact. In addition, after the experiences of the battles of Dogger Bank (24 January 1915) and Jutland (31 May – 1 June 1916), which showed the vulnerability of the capital ships to extensive damage and sinking, neither side was enthusiastic to risk its battle fleet in an open battle. This was especially true for Italy and Austria-Hungary who had limited numbers of first-rate warships.[11] So from 1915 onwards, the Allied heavy units did not want to enter into the Adriatic while for their part the Austro-Hungarian battleships were reluctant to leave their naval base at Pola. However, the threat that the seven modern Austro-Hungarian battleships posed as a "fleet in being" did tie up some Allied forces to keep them at home.

As the menace of enemy heavy units in the Adriatic practically disappeared after July 1915, Austro-Hungarian capital ships were put out to sea during the war mostly for shore bombardment missions. Moreover, these ships fired their guns in anger exclusively on land targets. A part of these missions were executed in the "backyard" of the Navy: Austro-Hungarian units shelled from their own naval base the Montenegrin batteries on the Mount Lovčen towering over the southern, Montenegrin side of the Gulf of Cattaro, those batteries posing a threat to the Cattaro naval base. As Italy remained neutral during this period, apart from Montenegro, the Austro-Hungarian Navy had no other coastal targets until the Italian declaration of war on the Dual Monarchy on 23 May 1915.

---

9 *Sondhaus* 1994. p. 261.

10 In July 1880, a committee chaired by Archduke Albrecht met in Vienna to decide on the future development of the Navy. The Archduke concluded that it was enough to maintain the Navy's strength instead of developing it. He advised to pursue a coastal defense strategy, and conduct a *Verteidigungskrieg im Kleinen* (defensive war on a small scale) in a future war against Italy. *Reiter* 1948. pp. 68–70.

11 On the Austro-Hungarian side see: *Krámli* 2016.

On the eve of the war the Austro-Hungarian Navy possessed seventeen capital ships in commission: three dreadnoughts (*Tegetthoff* class), three mixed large-caliber battleships (*Radetzky* class), six older battleships, designated as "Panzerschiff" (armored ship), the *Erzherzog Karl* and *Habsburg* classes, plus three old and hopelessly obsolete coastal defense ships (*Monarch* class) and two armored cruisers (*Sankt Georg* and *Kaiser Karl VI*). Only the dreadnoughts and the *Radetzky*s had truly modern and potent guns, 30.5 cm/45s (12-inch). The other units were armed with slightly different variants of the 24 cm/40 guns (9.4-inch). In November 1915, the fourth and last dreadnought of the Austro-Hungarian Navy, the *Szent István* joined the fleet. The most potent part of the Navy was the First Battleship Squadron composed of the First Battleship Division (*Tegetthoff* class) and the Second Battleship Division (*Radetzky* class). Its commander was Vizeadmiral Maximilian Njegovan. The flagship of the entire operative fleet, commanded by Admiral Anton Haus, was the dreadnought *Viribus Unitis.* Njegovan's flagship was the dreadnought *Tegetthoff.* The Second Battleship Squadron was composed of the Third Battleship Division (*Erzherzog Karl* class) and the Fourth Battleship Division (*Habsburg* class). Its commander was Kontreadmiral Franz Löffler, and his flagship was the *Erherzog Karl*. While before the war it was planned to decommission the obsolescent *Monarch*-class coastal defense ships, they remained in active service and the Fifth Battleship Division was formed from them. The armored cruisers belonged to the Cruiser-flotilla (Kreuzerflottille) composed of the First Cruiser Division and the First and the Second Torpedo-flotilla (Torpedoflottille). Its commander was Vizeadmiral Paul von Fiedler and his flagship was the armored cruiser *Sankt Georg.* The two armored cruisers were assigned to the First Cruiser Division.

Admiral Anton Haus had been appointed Commander of the Austro-Hungarian Navy in February 1913. He was the Marinekommandant, the commander of the Navy, and the Chef der Marinesektion,[12] the head of the naval administration, in one person, as all his predecessors had been since 1868. In accordance with the prewar plans, Haus was appointed Flottenkommandant, the commander of the operative fleet. In 1916, he was promoted to Großadmiral.[13] On 8 February 1917, Anton Haus died from pneumonia aboard his flagship. The new Emperor, Karl I attempted to reorganize the Navy, which included the separation of the administrative command from the operational command. Maximilian Njegovan was appointed Flottenkommandant and he was promoted to full Admiral but the post of Marinekommandant remained vacant. In April 1917, Njegovan

[12] Contrary to the other naval powers, Austria-Hungary had no separate Naval Ministry. The Marinesektion (Naval Department) was part of the common Ministry of War. It was a "quasi ministry" inside the Ministry of War, its Chef was deputy-minister and it had a separate building, but the common minister of war was still responsible for the Navy. Since Vizeadmiral Wilhelm von Tegetthoff (1868–1871), the Marinekommandants have also been Chefs der Marinesektion.

[13] Großadmiral is the equivalent of "Admiral of the Fleet". The only active duty officer ever to have received this rank was Anton Haus. Other Großadmirals were the members of the Habsburg and the Hohenzollern families.

was appointed Marinekommandant and Chef der Marinesektion. In his one-year tenure, Njegovan continued his predecessor's cautious policy but he lacked the undoubted authority of Haus. The Cattaro Mutiny of 1–3 February 1918 ended Njegovan's career, and he was forced to retire. The Emperor wanted a young and energetic admiral as Flottenkommandant, so Linienschiffskapitän Miklós Horthy, the hero of the Otranto Straits Raid (15 May 1917), was promoted to Kontreadmiral and he was appointed Flottenkommandant on 27 February 1918. The Emperor resumed the command of the Navy personally, at least formally. He was represented in practice by Vizeadmiral Franz von Keil who was appointed to "Admiral zur Disposition zur allerhöchste Oberbefehls" (Admiral at the disposition of High Command).[14]

The Bombardment of Mount Lovčen between August and October 1914

On 28 July 1914, the Austro-Hungarian Monarchy declared war on Serbia. With the beginning of the hostilities with Russia in August, the Serbian front became a secondary theater. The commander in chief of the Austro-Hungarian Balkan forces was Feldzeugmeister Oskar Potiorek and the ill-fated offensives against Serbia in 1914 were colloquially called the "Potiorek offensives". His narcissistic personality, harshness to his own troops, and the lack of the decisive superiority of his forces did not predestine him for success. As he had been responsible for the security in Sarajevo during the Heir of the Throne's ill-fated visit in June 1914, after the assassination of Franz Ferdinand he was seeking revenge on Serbia, so the war in 1914 was also a personal matter for him. Unfortunately, the Emperor gave him practically free hand on 21 August.[15]

Potiorek's only task since 6 August had been to avert any Serbian sortie into the territory of the Monarchy, but he was determined to attack. He launched an offensive on 12 August. The offensive failed within two weeks, and all Austro-Hungarian troops had retreated behind the border by 24 August. On 6 September, Serbian troops crossed the Sava River, but by 14 September, they had all been pushed back into Serbian territory. On 7 September, a new Austro-Hungarian offensive began, but by October Serbian resistance had stopped this advance. On 1 November, Potiorek restarted the offensive and by mid-November, the Serbian Army was near to the collapse, but the Chief of the General Staff, Voivoda Radomir Putnik decided to fight to the end. The Serbian Army retreated in the direction of Kragujevac, and on 2 December Austro-Hungarian troops captured the Serbian capital, Belgrade. Upon the arrival of a large French arms supply, a successful Serbian counteroffensive was launched on 3 December. By 18 December, the last Austro-Hungarian troops had been pushed out of Serbia. This defeat in Serbia had serious consequences: the Dual Monarchy lost 270,000 men (dead, missing,

[14] *Wagner* 1961. p. 113. and *Turbucz* 2022. pp. 154–157.
[15] *Pollmann* 2003. p. 42. and *Hajdú – Pollmann* 2014. pp. 79–84.

wounded, etc.) and the loss of face was serious. Bulgaria did not join the Central Powers while Italy and Romania were drawn nearer to the Entente. The failure in Serbia ended Potiorek's career, he was dismissed on 22 December.[16]

In addition, Serbia's ally, the tiny Kingdom of Montenegro, declared war on Austria-Hungary on 7 August 1914. After mobilization, the Montenegrin Army numbered 50,000 troops with 200 guns. Montenegrin soldiers participated in the fighting in Serbia, and in early October, Serbian and Montenegrin troops raided southern Bosnia together. For the Austro-Hungarian Navy the greatest concern after the Montenegrin declaration of war was the strategic Mount Lovčen. This 1749-meter-high mountain towered over the Gulf of Cattaro (Bocche di Cattaro, Boka Kotorska) on its southern, Montenegrin side. In the Gulf of Cattaro, often called the Bocche, was the southernmost and second most important naval base of the Navy. Montenegrin guns posted on the Lovčen could threaten a good part of the Bocche, and the Montenegrins provided valuable intelligence to their allies by immediately reporting all movements of the Austro-Hungarian warships to the Entente. These factors seriously limited the use of Cattaro as a naval base.

Six days before the outbreak of the war, on 22 July, Marinekommandant Admiral Anton Haus had sent the Second Battleship Division, the three battleships of the *Radetzky* class, under the command of Kontreadmiral Anton Willenik to Cattaro. The battleships were escorted by three *Huszár*-class destroyers and five 200 ton torpedo boats. Haus reminded Willenik that he was allowed to spend only a limited amount of ammunition on shore bombardment missions, saving the larger part of the allowance for a possible naval battle. The Marinekommandant strictly forbade sending landing parties ashore.[17] The battleships had been ordered back to Pola well before the Montenegrin declaration of war.

Effectively, the war did not begin in the Adriatic for the Austro-Hungarian Navy until Montenegro declared war on the Dual Monarchy. On the morning of 8 August 1914, the cruisers *Zenta* and *Szigetvár* together with the destroyer *Uskoke* shelled the Montenegrin port of Antivari destroying the harbor and the radio station.[18] Two days later, the Austro-Hungarian Navy declared the blockade of the Montenegrin coasts. On 13 August, the senior Entente commander in the Mediterranean, the French vice amiral Augustin Boué de Lapeyrère, received word of the French and British declarations of war on Austria-Hungary. He was ordered to sail into the Adriatic with all available French and British forces. Lapeyrère choose the tiny Austro-Hungarian blockading force off Montenegro as his first target. Proceeding from the direction of Malta, Lapeyrère's vastly superior force consisting of fourteen battleships plus smaller warships succeeded in taking the obsolete small cruiser *Zenta* and the destroyer *Ulan* by surprise between Antivari and

[16] *Pollmann* 2010. pp. 44–48. and *Hajdú – Pollmann* 2014. pp. 85–93.
[17] KA MS/OK 3150 ex 1914.
[18] HL I. VH carton 4503 "S. M. S. Sziegtvár Res. Nr. Op. 2".

Cape Menders on 16 August. Thanks to her greater speed, the *Ulan* managed to escape, but the much slower cruiser did not have a chance. The heavy shells of the French battleships sunk the *Zenta* within forty minutes, and the cruiser went down with 173 hands.[19] With the thundering of the guns of Lapeyrère's ships off Cape Menders, the first phase of the Adriatic naval war, colloquially known as the "French War", began. On 1 September, a dozen French battleships escorted by armored cruisers and lighter units sailed to Cattaro where they bombarded the forts at the entrance of the Bocche. That month, the French carried out four sorties into the Adriatic, in October another three.

The Montenegrins deployed considerable artillery to the Mount Lovčen between 950 and 1400 meters above sea level: they had twelve 12 cm guns at Pestingrad, eight 15 cm guns and four 21 cm howitzers at Krstac, six 21 cm and twenty 15 cm howitzers at Kuk. This group of batteries, called Lovčen-batteries, began to shell the Cattaro naval base on 8 August.[20] When Montenegro declared war on Austria-Hungary the only large, armored ship stationed at Cattaro was the armored cruiser *Kaiser Karl VI.* After a meeting of the cruiser's commander and the commanders of the local Army troops, the armored cruiser at 2 p.m. on 7 August moved into a position from where she could bombard the Montenegrin batteries at Kuk and Krstac. The ship did not fire a single round on that day because no order had arrived to start firing. On 8 August, an aircraft was to assist the fire control of the *Kaiser Karl VI,* but the strong westerly wind prevented the aircraft from taking off. The commander did not want to waste the ammunition so the ship's guns remained silent on that day as well.[21]

At 1:20 a.m. on 9 August, an urgent telegram arrived that the Montenegrins had attacked the Austro-Hungarian fort Gorazda. The *Kaiser Karl VI* immediately turned four of her searchlights on the forefield of the fort and fired one round from her fore 24 cm gun. The attackers fled. This was the first occasion in the war when an Austro-Hungarian capital ship fired her main battery in anger. From this day forward, on the request of the Verteidigungsbezirkskommando (Defence District Command) the locations where the enemy could launch an attack were illuminated continuously with searchlights from dusk until daybreak. In this same period, the starboard 15 cm battery of the armored cruiser was in constant readiness. In addition, a 7 cm landing gun and all the machine guns of the ship were set up on the afterdeck. On the afternoon of 9 August, strong wind again prevented the observation aircraft from taking off, but the *Kaiser Karl VI* fired four 24 cm rounds on Kuk and one on Krstac. It was thought that two of these shells had devastating effects on the Kuk battery; at least the battery remained silent for the rest of the day. At 11:15 a.m. on 10 August, a flying boat could finally take off and spot fire. The armored cruiser fired two 24 cm shells at the Montenegrin

[19] *Merényi-Metzger* 2009. pp. 680–686.
[20] *Sokol* 1933. p. 133.
[21] KA MS/OK 4429 ex 1916.

batteries. The observer of the aircraft reported that one of the three Montenegrin batteries had been hit and seriously damaged. On the afternoon, another flying boat flew over the Mount Lovčen and the *Kaiser Karl VI* fired twelve 24 cm shells on Kuk. Due to the primitive technology of the time, it took two hours for these early, underpowered aircrafts to reach the altitude of 2000 meters needed for observing, so they could spend only limited time above the targets. On 11 August, the armored cruiser fired five 24 cm shells on Kuk and one on Krstac. The next day, the ship fired three 24 cm shells on Kuk and three on Krstac. The aircrafts reported that a few projectiles directly hit the dolines (sinkholes) in which the batteries were placed. On the morning of 13 August, *Kaiser Karl VI* left her position and she was relieved by the coastal defense ships of the Fifth Battleship Division. Between 9 and 12 August, the cruiser had fired thirty-two HE projectiles with a full propellant load.[22]

On 11 August 1914, the Fifth Battleship Division composed of the three old and obsolete *Monarch*-class coastal defense ships were sent by the Marinekommando to Cattaro together with the even older cruiser *Kaiser Franz Joseph I* and the destroyer *Scharfschütze* under the command of Kontreadmiral Richard von Barry. The two oldest of the three coastal defense ships, *Monarch* and *Wien,* had been decommissioned in May 1914 but were commissioned again in the first days of the war. From 14 August to mid-September, the coastal defense ships shelled the Montenegrin batteries on a couple of occasions but without significant success. On 16 August, the *Monarch* was on patrol off the Montenegrin coasts when they spotted the advancing French fleet. The old ship turned back immediately and sailed to Punta d'Ostro. A column of white smoke on the horizon was all that they saw of the destruction of the cruiser *Zenta*.

Due to the critical situation on the Western Front, the French had limited means to support their tiny ally, Montenegro. On 17 September, a large French squadron escorted a steamer to Antivari that carried a French detachment of two officers and 140 men with four 15 cm and four 12 cm naval guns. The guns were transported to the Height Kuk of Mount Lovčen 1380 meters above sea level. The French battery was ready on 18 October and the next day it began to bombard Teodo and the forts Vermac and Gorazda. The French *charge d'affaires* in the Montenegrin capital, Cetinje, assured King Nikola I that the Austro-Hungarian fortresses in the Bocche soon would be destroyed. The French gunfire actually caused little damage to the fortresses.

As the old ships with their 24 cm/40 guns proved not to be very effective against the Lovčen-batteries and with the new threat of the French battery, Admiral Haus immediately decided to send there something more powerful that could handle the increased threat. On 20 October, he ordered Linienschiffskapitän Vitus von Vončina, the commander of the battleship *Radetzky,* to sail the next day to Cattaro and bombard the French batteries. However, the battleship remained the part of the operative fleet during

[22] KA MS/OK 4429 ex 1914.

the detachment, and Haus ordered Vončina to strictly limit the use of ammunition for bombardment (twenty 30.5 HE projectiles per gun and forty 24 cm HE projectiles per gun) as the ship always needed to be ready for an engagement on the open sea. *Radetzky* left Pola in the early hours of 21 October. In the afternoon, she met the Torpedo Boat 16 sent from Sebenico near Lucetta. At 2 a.m., they met near Donzella the minesweeping torpedo boat group sent from Cattaro. The battleship and her escort arrived in Cattaro after 3 a.m. on 22 October.[23]

On 19 October, the *Wien,* the *Budapest,* the *Kaiser Karl VI,* and the *Kaiser Franz Joseph I* began to bombard the French and the Montenegrin batteries. The *Radetzky* joined them on 23 October and she began to bombard the batteries on the Kuk with her much less worn and more accurate 30.5 cm and 24 cm guns. Range was 11 kilometers and for spotting they used an observation balloon reeled from her afterdeck. From this time to 27 October, the *Radetzky* fired twenty-three 30.5 cm and fifty-six 24 cm HE projectiles. The battleship scored two direct hits on target no. 22 and one direct hit on target no. 28, destroying two French guns. The *Kaiser Karl VI* fired thirty-three 24 cm HE and fifteen 24 cm AP projectiles; three projectiles exploded in the air, while the driving bands were peeled off from two. The *Wien* fired eighteen 24 cm HE projectiles, two 24 cm AP projectiles and thirty-five 15 cm HE projectiles. The *Budapest* fired fourteen 24 cm HE projectiles, one of them exploded in the air.[24] Under the threat from naval guns, the other French guns were removed from the battery.

Capitaine de frégatte Grellier, commander of the French detachment, in his report suggested to his superiors not to waste any more French lives and to hand over the remaining guns to the Montenegrins, because he believed that it would be impossible for the Montenegrin forces to take the Bocche. In November 1914, the French detachment was withdrawn from Montenegro and its guns were left behind as Grellier had proposed. Only a handful of French remained in Montenegro and they operated the newly built high-powered radio station that transmitted the reports on the movements of the Austro-Hungarian ships in the Bocche to the French fleet. The *Radetzky* returned to Pola on 16 December. This success earned the Austro-Hungarian squadron in the Bocche some respect from the French.

The Bombardment of Ancona on 24 May 1915

At 4:15 a.m. on 24 May 1915, Péter Móricz, the Austro-Hungarian Consul General in Ancona was tipped out of bed by two violent detonations followed by the thundering of guns. At 5 a.m., now on the street, an Italian police officer angrily told him: “Your

[23] HL I. VH carton 4503 “K.u.k. Flottenkommando Res. Nr. 158/Op.”.
[24] HL I. VH carton 4503 „MS/OK Nr. 6375 ex 1914”.

nation is bombarding an open city!" Later he learned from another police officer that seventeen Austro-Hungarian warships had appeared in front of Ancona and bombarded it.[25]

On the previous day, on 23 May 1915, Italy had declared war on its former ally, the Austro-Hungarian Monarchy. Italy had been regarded the weakest link in the Triple Alliance and the country's archenemy was the Dual Monarchy. At the beginning of the war, on 2 August 1914, Italy had declared its neutrality. Most of the disputed territories claimed by the Italians were part of the Habsburg Empire, so it is not surprising that during the diplomatic bargaining after the outbreak of the war, the Central Powers could not offer much. Over the winter of 1914–1915, Italian Foreign Minister Sydney Sonnino negotiated with both sides in an effort to secure the best deal for Italy in exchange for its entering the war. Germany pressed the Monarchy to appease the Italians, but this was a difficult, if not impossible, task. Italy asked a price too high even for its neutrality: Trentino and Trieste. In March 1915, Austro-Hungarian common Foreign Minister István Burián offered the Italian-speaking part of Tyrol, but it was too little, too late.

The Entente was in the position to offer a much more attractive deal, not to mention that they did not have to sacrifice their own territories. In the Treaty of London signed on 26 April 1915, the Triple Entente promised to Italy territories having not only Italian but also an ethnic German and Slav population. A part of Tyrol, Trieste and the entire Istrian Peninsula, a part of Northern Dalmatia including the cities Zara and Sebenico, and many of the islands along the Dalmatian coast would go to Italy in a post-war settlement. The Entente confirmed also the possession of Valona and a sphere of influence in Albania.

The third article of the Treaty of London provided for the naval cooperation. The naval discussions started on 2 May in Paris and after some hard bargaining a formal naval convention was concluded on 10 May. The convention called for the establishment of the so-called First Allied Fleet and the Second Allied Fleet, respectively. After Italy's entry into the war, bearing the burden of operating against the Austro-Hungarian was primarily the task of the First Allied Fleet. This fleet was composed of the modern Italian units, a contingent of a dozen French destroyers and six submarines, plus four British old pre-dreadnoughts and four small cruisers. The Second Allied Fleet was de facto Lapeyrère's force. While the commander in chief of the Anglo-French force in the Mediterranean was the French vice-amiral Augustin Boué de Lapeyrère, in the Adriatic Sea, all French and British commanders were subordinated to the Italian commander in chief. The commander in chief of the Italian Navy between 1914 and 1917 was Prince Luigi Amedeo Duca degli Abruzzi, a polar explorer and cousin of King Vittorio Emanuele III.

[25] HL I. VH carton 4502 "Bericht des Generalkonsuls Peter von Moricz über dessen Wahrnehmungen in Ancona".

Oddly enough, the three parties had no specific operational plan when Italy declared war on Austria-Hungary. This was not the case with the Austro-Hungarian Navy.

Political and military leaders of the Austro-Hungarian Monarchy were well aware of the diplomatic activity between the Triple Entente and Italy. On 27 April, the Armeeobercommando (Army Higher Command)[26] warned Haus that Italy might launch an attack without declaring war. However, Haus was well aware of the situation even without this warning as he regularly read the reports of the naval intelligence service as well as the Italian newspapers. In accordance with the Treaty of London, Italy officially left the Triple Alliance on 4 May, so it became evident that the hostilities would soon begin between the Monarchy and Italy. Korvettenkapitän Albrech Freiherr von Freyberg, the German naval attaché in Berlin and a great enemy of Haus since August 1914, urged the Austro-Hungarian Navy to strike first, even before a formal declaration of war. The Marinesektion told him that no attack could be launched without the authorization of the Emperor.[27]

Haus had plans since August 1914 for a strike against Ancona and the eastern coastline of Italy to be executed immediately after the Italian declaration of war. From 19 May, the cruisers *Helgoland* and *Admiral Spaun* and several destroyers patrolled the routes between Gargano, Lagosta, and Pelagosa, watching the lower Adriatic to prevent any unpleasant surprise from the south. Torpedo boats and submarines searched the waters before Ancona twice to make sure that the Italians had not laid mines there. When word of the Italian mobilization ordered on 22 May reached Pola, the fleet was ready for an action against Ancona. It seemed probable that Italy would declare war on Austria-Hungary the next day, so on 23 May the fleet stood ready to put to sea after darkness fell.[28]

The Bombardment of Ancona was the largest action of the Austro-Hungarian Navy during the war. This was also the only successful large fleet action against the enemy. The detailed orders for the strike against Ancona and the Italian coastline were issued on 9 May.[29] As this was a great moment in Admiral Haus' life, the Marinekommandant and Flottenkommandant as commander of the operative fleet wanted to lead his fleet personally against Italy. For the time of the strike against Ancona Haus choose the *Habsburg,* the oldest battleship that was to participate in the action, as his flagship instead of the *Viribus Unitis*. The reason behind this decision was that Haus did not intend to risk a dreadnought if he would run on a mine leading his fleet. The First Battleship Squadron was commanded by Vizeadmiral Njegovan.

The word of the Italian declaration of war reached Pola at 4 p.m. on 23 May 1915. Árpád Ambrózy, a military judge who served on the battleship *Erzherzog Friedrich,*

[26] It was the command center for all land and naval forces of the Dual Monarchy.
[27] *Halpern* 1998. p. 225.
[28] *Ibid.* pp. 226–227. – There were hopes both in Austria-Hungary and in Germany that a quick and successful strike against Italy would turn Italian public opinion against the war.
[29] HL I. VH carton 4502 "S. M. S. Radetzky Res. Nr. 381 Gefechtsbericht".

writes about this day in his diary: "On the morning of 23 May, the Korvettenkapitän brought a German text to the officers' mess which came from the flagship. 'It has to be announced to the crew.' I have translated it into Hungarian. It began with the statement that the war with Italy could break out at any moment. We announced it to the crew on the afterdeck at 10:30 a.m., in all languages.[30] The enthusiasm was enormous. After this, Maschinebetriebsleiter Zolner took a group photo of the officers. In the afternoon we received the message 'mit 12 Kessel Dampfklar' [reach the working pressure in 12 boilers]. A little later a telegram arrived: Italy had declared war. […] The Marinekommandant went on board the *Habsburg*. Every ship greeted him with loud cheering. He was waving his hand in a friendly manner."[31]

The fleet began to raise steam and the first reconnaissance groups left Pola at 7 p.m. Half an hour later, Admiral Haus went on board the *Habsburg*. The twelve battleships left the harbor between 8 and 8:30 p.m. At the head of the column sailed the Fourth Battleship Division of the Second Battleship Squadron (the three *Habsburg*s), commanded personally by Haus and by Kontreadmiral Karl Seidensacher, followed by the First Battleship Squadron (First Division: the three *Tegetthoff*s in commission, Second Division: the three *Radetzky*s), commanded by Vizeadmiral Maximilian Njegovan. They were followed by the Third Battleship Division of the Second Battleship Squadron (the three *Erzherzog Karl*s), commanded by Kontreadmiral Franz Löffler. En route to Ancona the *Radetzky* was detached from the fleet at 1:07 a.m. and the *Zrínyi* at 1:45 a.m. on 24 May. The target of the *Radetzky* was the mouth of the Potenza River, while the *Zrínyi* sailed to Senigallia. At 1:45 a.m., the remaining four battleships of the First Battleship Squadron reduced speed and dropped behind as the Second Battleship Squadron was to attack Ancona from the southern route and the First Battleship Squadron from the northern route. After 3 a.m., the fleet arrived near Ancona. Between 3:12 and 3:47 a.m., the torpedo boat groups that searched the waters in front of the city reported one after another that the southern and the northern routes were free of mines.[32]

At 3:46 a.m. on 24 May, the three *Habsburg*s followed by the three *Erzherzog Karl*s turned to the southern route and the ships increased speed from 6 knots to 10 knots. At 4:00 a.m., the ships hoisted the "kleine Flaggengala"[33] and at 4:04 a.m.,[34] the *Habsburg* opened fire. The three *Habsburg*s fired on different targets: the *Habsburg* on the batteries Gardetto and Carlo Cipelli and on the railway station; the *Babenberg* fired on

[30] The Austro-Hungarian Navy, as the Empire itself, was a polyglot force. The largest nationality groups in the Navy were Croats, Austrians, Hungarians, Italians, Czechs, and there were in minor numbers Serbs, Slovenes, Slovaks, Romanians, Polish, etc.

[31] *Rainer* 2018. pp. 10–11.

[32] HL I. VH carton 4502 "K. u. k. I. Geschwaderkommando Res. Nr. 680/m Gefechtsrelation über aktion gegen Küste bei Ancona"; "K. u. k. II. Geschwaderkommando Res. Nr. 436/m Gefechtsrelation über die Beschiessung von Ancona".

[33] This consisted of the jack and the national ensign at the stern and at the mast tops.

[34] Other reports mention 4:05 and 4:06 a.m.

the shipyard and the electric works; the Árpád fired on gasworks and waterworks. At 4:10 a.m., Haus gave the order not to fire on churches. The ships of the Fourth Battleship Division ceased fire between 4:32 and 4:45 a.m. They fired half salvos with their 15 cm batteries, and their 24 cm guns fired individually at an average one round per few minutes rate. The three ships fired altogether thirty-seven 24 cm and three hundred and two 15 cm HE projectiles.[35] Fregattenleutnant András Kussevich, who served on the *Babenberg*, recalled the action in a private letter: "At morning twilight we were off Ancona. The *Babenberg* was nearest to the shore. Everything could be seen clearly. The most interesting thing was that the Italians did not notice us until the last moment. I was standing beside our gunnery officer and because I knew Ancona well I could give him good advice. Every ship had her own targets. We destroyed the shipyard of Ancona and a train within five minutes. After every round we were cheering in our joy that the treacherous Italians received what they deserved."[36]

The three *Habsburg*s were followed by the three *Erzherzog Karl*s. In the first phase some of their designated targets, the military barracks, were shielded by Mount Conero, south of the port of Ancona. They fired some rounds over the mount, but they could not observe the hits. The *Erzherzog Karl* fired first on the old batteries near a tower, which was not on their map; later her 19 cm battery fired on the port and the shipyard. The battleship fired twenty 24 cm and eighty-five 19 cm HE projectiles. At 4:08 a.m., the *Erzherzog Ferdinand Max* opened fire on the semaphore station, the radio station, later on the petrol tanks and the battery on the mole. She fired twenty 24 cm and seventy-four 19 cm HE projectiles. Her commander, Linienschiffskapitän Gustav Nauta, wrote in his report that they had been aware of sparing churches and art monuments. The *Erzherzog Friedrich* fired on the castle and the shipyard. The ship fired twenty 24 cm and ninety-six 19 cm HE projectiles. During the bombardment of the city, they spotted a submarine, but it soon turned out to be a part of some fishing equipment.[37] Kontreadmiral Löffler in his report complained about frequent "Geschosskrepierungen" (ammunition failures): some projectiles broke into pieces shortly after leaving the barrel while dense white smoke poured from them. Löffler blamed the manufacturing quality of these projectiles.[38]

Árpád Ambrózy's entry in his diary about the bombardment reads as follows: "Sometimes I went up to the deck to breathe some fresh air and to look around. Little after midnight suddenly the order 'Attention' was given. […] During the bombardment came

[35] HL I. VH carton 4052 "K. u. k. IV Divisionkommando Res. Nr. 109 Gefechtsrelation über die Beschiessung von Ancona am 24 Mai".

[36] *Rainer* 2018. p. 13.

[37] HL I. VH carton 4502 "S.M.S. Erzherzog Karl Res. Nr. 314", "S.M.S. Erzeherzog Ferdinand Max Res. Nr. 381", „S.M.S. Erzherzog Friedrich Res. Nr. 350".

[38] HL I. VH carton 4502 "K. u. k. II. Geschwaderkommando Res. Nr. 436/m Gefechtsrelation über die Beschiessung von Ancona". – These projectiles probably cracked inside the barrel and their burster charge caught fire, but instead of exploding, it burned. Thanks to András Hatala for this explanation.

down G… and when I asked him what the results of the bombardment were he reported gladly that the Italian guns in the castle were almost silenced and the castle itself was significantly damaged. I was waiting for the first hit to our ship. I was calm, I had not the least fear because I had come to terms with the idea of death a long time ago. Certainly, I was nervous. We were firing for 42 minutes. After we ceased fire because we left behind the city and the castle, I ran up to the deck for a moment. I saw the city and the castle some 2,500 paces away to the port. The latter was in ruins now. It was still being hit by shells, which created large clouds of smoke and dust."[39]

At 4:05 a.m., Haus ordered Vizeadmiral Njegovan to come closer. Njegovan with his four battleships, the three dreadnoughts and the *Erzherzog Franz Ferdinand,* made a turn and followed the Second Battleship Squadron. At 4:34 a.m., Njegovan's flagship, the *Tegetthoff,* opened fire from a distance of 6,400 meters. In the next few minutes the other three battleships joined her. The last of them, the *Erzherzog Franz Ferdinand,* opened fire at 4:48 a.m. Njegovan's ships ceased fire between 4:55 and 5 a.m. While August von Ramberg's painting on the Bombardment of Ancona suggests that the main batteries of Njegovan's ships were thundering continuously, in fact the ammunition was used sparingly and only a few heavy shells were expended. The *Tegetthoff* fired twelve, the *Prinz Eugen* five, and the *Viribus Unitis* an unknown number of 30.5 cm projectiles, while *Erzherzog Franz Ferdinand* fired not a single one of those and only three 24 cm shots. At 5:06 a.m., Njegovan's ships left the scene on Haus' order and accelerated to full speed to join the Second Battleship Squadron. At this time the Italian airship M.2 *Città di Ferrara*[40] appeared in the air, and the *Tegetthoff* fired six rounds from her 7 cm AA guns on it without any effect.[41] It is interesting to note that the Italian airships were nicknamed in the Austro-Hungarian Navy as "Staniolhund" (tin foil dog).[42] At 5:06 a.m., the central 30.5 cm gun in the gun turret No. II (fore superimposed) of the *Tegetthoff* became loose in the slide due to the malfunction of the locking system. It was soon fixed and no damage was found.[43]

After she was detached from the fleet, the *Radetzky,* escorted by two torpedo boats, sailed to a point eight nautical miles off the mouth of the Potenza River. The battleship stopped there as the torpedo boats searched her intended course for mines. During this operation the contact sweep broke and had to be replaced, which caused some delay. At 4:20 a.m., the *Radetzky* reached the point where she turned to the course leading to

[39] *Rainer* 2018. p. 12.

[40] The Italians sent two airships against the Austro-Hungarian ships but one of them had to turn back due to engine problems. On 8 June 1915, *Città di Ferrara* was shot down by an Austro-Hungarian flying boat near the Island of Lussin (Lošinj).

[41] HL I. VH carton 4502 "K. u. K. I. Geschwaderkommando Res. Nr. 680/m Gefechtsrelation über Aktion gegen Küste bei Ancona", "S. M. S. Tegetthoff Res. Nr. 339/A", "S. M. S. Viribus Unitis Res. Nr. 425", "S. M. S. Prinz Eugen Gefechtsbericht", "S. M. S. Erzherzog Franz Ferdinand Res. Nr. 328".

[42] *Sifferlinger* 2003. p. 136.

[43] HL I. VH carton 4502 "S. M. S. Tegetthoff Res. Nr. 339/A".

Illustration Nº2: The Bombardment of Ancona, oil painting by August von Ramberg (Wikipedia Commons)

her firing position. At 4:37 a.m., she opened fire on the stone bridge over the Potenza River from a distance of 3,000 m. The large dust clouds caused by the hits covered the whole mouth of the river, so she had to cease fire for a while. When the dust cloud dissipated the *Radetzky* opened fire again, this time on the railway bridge. The battleship ceased fire at 4:50 a.m. and left the mouth of the Potenza River. During this action she fired five 30.5 cm, five 24 cm and seventeen 10 cm HE projectiles. One of the 30.5 cm projectiles exploded in the air 600 m from the ship.[44] The *Radetzky* united with the fleet after 5:15 a.m.[45]

The *Zrínyi* arrived near Senigallia sometime before 3:30 a.m. Between 3:35 and 4:00 a.m. the two escorting torpedo boats searched the waters in front of the city. At 4:03 a.m., the battleship opened fire from a distance of 3,400 m. Due to the shallow water, a torpedo boat sailed slowly ahead of the battleship, constantly sounding the depth. The *Zrínyi*'s guns fired on the port, the water tower, the railway bridge and the railway station. When they fired on the station, a train approaching from the north was spotted, so that was also destroyed with the 24 cm and 10 cm guns. At 4:38 a.m., the *Zrínyi* ceased fire and turned at the course leading to the meeting point with the fleet. Linienschiffskapitän Daublebsky did not mention in his report the number of the projectiles fired. At 4:45 a.m., they spotted the Italian airship *Città di Ferrara* approaching from

[44] The projectile may have exploded because it lost its ballistic cap during the flight. The sudden increase of the breaking force acting on the projectile when the ballistic cap fell could have been enough to actuate the sensitive base fuze. Thanks to András Hatala for this explanation.

[45] HL I. VH carton 4502 "S. M. S. Radetzky Res. Nr. 381 Gefechtsbericht".

the direction of Fano. From the afterdeck of the *Zrínyi* a few dozen sailors commanded by two officers opened fire on the airship with machine guns and rifles, and the commander of the ship, Linienschiffskapitän Maximilian Daublebsky ordered an increase in speed and to zigzag. The *Città di Ferrara* dropped five bombs, all of which missed the battleship by 50–100 meters. The airship had started a new attack on the *Zrínyi,* but when two Austro-Hungarian flying boats appeared, the Italians fled, increasing their altitude. As it was mentioned above, fifteen minutes later the airship encountered Njegovan's squadron. The *Zrínyi* united with the fleet at 5:25 a.m.[46]

The target of the armored cruiser *Sankt Georg* was the railway bridge of Rimini. The commander of the Cruiser-flotilla, Vizeadmiral Paul Fiedler was on board. En route to Rimini at 1:10 a.m. on 24 May, they spotted a white light. It turned out that it belonged to a merchant steamer. The armored cruiser maneuvered along the steamer after 1:30 a.m. An armed steam barge was sent to search the steamer. The ship was a neutral, Greek merchant steamer without cargo. At 2:30 a.m., the *Sankt Georg* continued her way to Rimini. At 3:50 a.m., an Italian airship was spotted. The cruiser opened fire on it with 4.7 cm guns and machine guns. The airship turned away and soon disappeared. The *Sankt Georg* arrived near Rimini at 4:50 a.m., and she opened fire first on the small railway bridge north from the city with her 24 cm guns. At 5:10 a.m., she began to fire on the large railway bridge with her 19 cm and 15 cm guns. The shelling of the large railway bridge ran into an unexpected objection: on their map there was a strip of barren land between the shore and the bridge while in fact this land was fully built up with houses that blocked the large, three-part bridge. Even from the "crow's nests" on the upper part of the masts one could only see the uppermost parts of the bridge. The gunlayers could therefore aim only with the help of markers showed to them from the deck. Clouds of dust and smoke generated by the exploding projectiles soon covered the bridge, so they gave up the attempt to destroy it. Other possible targets like the railway station were also not visible from the ship. The *Sankt Georg* fired only eight 24 cm, ten 19 cm and two 15 cm HE projectiles.[47] Vizeadmiral Fiedler and his Chief of Staff, Linienschiffskapitän Erich Heyssler, observed the bombardment from the fighting top. Heyssler was annoyed by the nervousness of Fiedler.[48] According to Citterich, the Austro-Hungarian Vice-consul in Brindisi (see below), the railway bridge survived the Bombardment of Rimini unscratched.[49]

Other Austro-Hungarian units bombarded different locations near Ancona on the eastern coastline of Italy. The scout cruiser *Admiral Spaun* bombarded the signal sta-

[46] HL I. VH carton 4502. "S. M. S. Zrínyi Res. Nr. 331 Gefechtsbericht." – Lajos Győri, who served on the *Zrínyi,* provides a colorful description of the encounter with the Italian airships in his book. *Győri* 1935.

[47] HL I VH carton 4502 "K.u.k. Kreuzerflottillenkommando Res. Nr. 792".

[48] *Sifferlinger* 2003. p. 133.

[49] HL I. VH carton 4502 MS/OK Nr. 3939/1915.

tion at Cretaccio Island, while the destroyer *Streiter* attacked the signal station at Torre di Mileto. The scout cruiser *Novara,* commanded by Linienschiffskapitän Miklós Horthy, the later Flottenkommandant, escorted by three light crafts, entered the Corsini Channel and bombarded Porto Corsini. The *Novara* was the only ship suffering damages and causalities during the operation, when she was hit by an Italian shore battery. Six men were killed and ten wounded from her crew of 325.[50] A squadron composed of the scout cruiser *Helgoland* and four destroyers ran into the Italian destroyer *Turbine* and sank her. The destroyers *Tátra* and *Csepel* shelled Manfredonia. The fleet returned to Pola after an uneventful voyage around 11 a.m.

In Ancona, the guns of the battleships caused serious damage. The port facilities, the railway station, the old barracks that served as military hospital at that time, as well as several private houses were hit. Despite the definite order of Haus, the Ancona Cathedral, the Duomo San Ciriaco, was also damaged. Different sources put the number of deaths between 63 and 70 in Ancona alone. The majority of the victims lost their lives when the military hospital was hit. In contrast to the first Austro-Hungarian reports and despite their hopes, the Italian railway line running along the eastern coastline was only lightly damaged. It is worth noting that it was always a very hard task to evaluate the damage to land targets from on board a ship. Vice-consul Citterich travelled incognito with his wife on the day of the bombardment along the railway line from Brindisi to Jesi via Ancona and Rimini. The train could cross all the railway bridges that had been shelled a few hours earlier, and the damaged railway facilities were already under repair or even had been repaired by then. In his report he states that the greatest damage was done in Senigallia. In Ancona his train stopped for a longer time and he could overhear the conversations of Italian military officers at the station. They spoke disparagingly of the performance of the Austro-Hungarian naval gunners. One said: "Sono degli imbecili che non conoscono affatto il loro mestiere!" (They are imbeciles who do not know their trade at all!)[51]

The Italian Press wrote about the "barbaric enemy" after the Bombardment of Ancona. Upon further investigation, it was discovered that while Italian government had privately decided to declare Ancona an open city in 1914, this decision had not been made public nor was this made known to the Austro-Hungarian government. In addition, the inactivity of the Italian Navy during these actions and its inability to protect the cities from bombardment greatly angered the Italian public.

After the action of 24 May, during the summer of 1915, the Austro-Hungarian Navy shelled Italian land targets on a few more occasions, but in these operations only cruisers or smaller units participated. The largest and most modern battleships (*Tegetthoff*s, *Radetzky*s) remained in the well-defended naval base for (almost) the rest of the war.

[50] HL I. VH carton 4502 "S. M. S. Novara Res. Nr. 313".
[51] HL I. VH carton 4502 MS/OK Nr. 3939/1915.

The only capital ship taking part in the actions against the Italian coasts during the first months after the Italian declaration of war was the armored cruiser *Sankt Georg*. In the remainder of the war the largest Austro-Hungarian warship involved in a shore bombardment mission was the *Habsburg* class battleship Árpád.

The Bombardment of Rimini by the Sankt Georg on 18 June 1915

A few weeks after the Bombardment of Ancona, another, but smaller-scale operation was planned against the Italian Adriatic coast. This was to be executed by the Cruiser-flotilla. The forces assigned to this action were divided into three groups. The northern group consisted of the cruisers *Novara* and *Admiral Spaun* escorted by the destroyers *Wildfang, Ulan, Uskoke,* and *Scharfschütze*. Their purpose was to seek and destroy any light enemy unit in the Gulf of Trieste between 10 and 15 June and to provide protection for the attack group from the north. The second group had the actual task of bombarding the Italian targets. This group consisted of the only large unit, the armored cruiser *Sankt Georg* and the small cruiser *Szigetvár* escorted by the torpedo boats 57T, 58T, 63T, 64F, 67F, 69F, 75T, 76T, and 79T. The *Sankt Georg* was to bombard Rimini and the *Szigetvár* was to shell Fano or Pesaro. According to the plan the third group, consisting of the cruisers *Helgoland* and *Saida* escorted by three destroyers and three torpedo boats, was scheduled to put to sea from Sebenico with the mission of watching the lower Adriatic to prevent any surprises from the south. Due to stormy weather, however, the action was postponed to 17/18 June 1915.[52]

The cruisers *Sankt Georg* and *Szigetvár* with their escort group left Pola at 9 p.m. on 17 June. At 1:45 a.m. on 18 June, 25 nautical miles off Rimini, the *Szigetvár* with two torpedo boats was detached and turned towards Fano. The Italian coast was spotted from the *Sankt Georg* at 3:19 a.m. The torpedo boats searched the water for Italian mines then the armored cruiser opened fire from her 24 cm, 19 cm and 15 cm guns from a distance of 4,200 meters at 4:41 a.m. She ceased fire at 4:48 a.m., and opened fire again at 5:06. At 5:18 a.m., the *Sankt Georg* finished the bombardment, then at 5:25 a.m. accelerated to 15 knots and left Rimini. During the action she had fired nine 24 cm, thirty-four 19 cm, and twenty-three 15 cm HE projectiles. The *Sankt Georg*'s main target was the large railway bridge over the harbor canal. Because the bridge was hidden by houses and couldn't be seen from gun turrets and casemates, they could only fire indirectly using an auxiliary target. Due to poor visibility, smoke and dust caused by the hitting and exploding projectiles, it was almost impossible to evaluate correctly the damage done to the bridge.[53]

[52] *Sifferlinger* 2003. p. 139.
[53] *Ibid.* pp. 139–141.

The value of this action from military point of view was rather small but the populations of the above cities were angered by the inactivity of the Italian Navy and its inability to protect them. Partly as a reaction to the Austro-Hungarian actions against the Italian coasts and the outcries of the citizens, the four newest and largest Italian armored cruisers, *Pisa*, *Amalfi*, *San Giorgio,* and *San Marco* were deployed to Venice to support the Army's operations and also to attack and destroy enemy naval forces in the Northern Adriatic. The commander of the British Adriatic Squadron, Rear-Admiral Cecil F. Thursby heavily criticized this move: "The Admiralty have sent the 4 Pisas up there now which I personally think is a mistake as in my opinion the Gulfs of Venice & Trieste are suitable for small craft & submarines only, & of course minelayers. Submarines if properly worked should make it impossible for big ships."[54] He was right: on the night of 6/7 July 1915 the *Amalfi* was torpedoed near Venice by the "Austro-Hungarian" submarine U 26. In fact, this submarine was the German UB 14 painted as an Austro-Hungarian submarine and flying the Austro-Hungarian flag. An Austro-Hungarian naval officer was on board since Germany and Italy were not at war at this time. The armored cruiser sank in less than thirty minutes.[55]

The Italian Navy also had plans to carry out attacks against the Southern Dalmatian coasts. On the morning of 5 June, the four armored cruisers of the Italian 5th Cruiser Division[56] commanded by contrammiraglio Eugenio Trifari bombarded the Ragusa–Cattaro railway line near Ragusa Vecchia. The railway was damaged and repair work lasted for weeks. The returning Italian ships also damaged the lighthouse of Donzella.[57] The 5th Cruiser Division made another sortie the next month: they bombarded Gravosa on the morning of 18 July. That day the Italians had bad luck and they lost a second armored cruiser within two weeks. The Austro-Hungarian submarine U 4 commanded by Linienschiffsleutnant Rudolf Singule torpedoed the *Giuseppe Garibaldi* near Molfetta. The armored cruiser was hit by two torpedoes and sank in less than 10 minutes.[58] The Italian Navy had to revise its plans and gave up the idea of sending the vulnerable large armored units against the coasts of the Dual Monarchy. Owing to the serious losses of the Italian Navy in the first months of the war, the reputation of the Regia Marina was ravaged in the eyes of the Italian public. In addition to losing two armored cruisers (one new and one old), in September a serious accident occurred: the battleship *Benedetto Brin* blew up in Brindisi with great loss of life. By the end of summer 1915 the war in the Adriatic was a stalemate and this stalemate lasted practically until October 1918.

---

54 *Sifferlinger* 2003. p. 141.

55 KA MS/OK 5101 ex 1915. – The submarine was commanded by Oberleutnant zur See Heino von Heimburg. The Austro-Hungarian officer on board was Linienschiffsleutnant Eugen Hornyák.

56 The 5th Cruiser Division was composed of the three *Giuseppe Garibaldi*-class armored cruisers and the armored cruiser *Vettor Pisani*. The division stationed at Brindisi.

57 KA MS/OK Nr. 4615 ex 1915.

58 HL I. VH carton 4502 "S.M. Unterseeboot 4 Res. Nr. 137".

The Conquest of Mount Lovčen on 8–11 January 1916

The failure of the so called "Potiorek offensives" against Serbia in 1914 caused grave losses in manpower for the Dual Monarchy and the loss of face was also serious. In the campaigns of 1914 Serbia was also totally exhausted which was aggravated by a typhus pandemic that swept through the country during the first months of 1915. It is therefore not surprising that despite strong pressure from its allies Serbia was reluctant to launch an offensive against Austria-Hungary when Italy declared war on 23 May 1915. All the more so, because the territorial promises of the Treaty of London violated Serbia's interests.

After the success of the Gorlice–Tarnow offensive causing the collapse of the Russian lines, the Central Powers briefly turned their attention to the Balkans. The German political leadership was eager to create a connection to Turkey, which they considered a very important ally, and they pressed the military leadership to launch an offensive against Serbia to accomplish this goal.[59] After a long hesitation, Bulgaria joined the Central Powers on 6 September 1915. In a secret treaty, Macedonia and other Serbian territories were promised to Bulgaria. Turkey, on German pressure, transferred a corridor to the Aegean Sea to Bulgaria. A joint, German–Austro-Hungarian–Bulgarian army group was created, and the German Generalfeldmarschall August von Mackensen was appointed its commander.

The offensive against Serbia began on 5 October 1915. German and Austro-Hungarian troops crossed the Sava and Drina rivers on 6 October and the Danube on 7 October. On 14 October, the Bulgarian Army crossed the Serbian border. With the Bulgarian breakthrough, the Serbian position became untenable. It became clear that the Allied troops at Thessaloniki would provide little help if any. The Serbian Army was forced back to Kosovo. On 25 November, Voivoda Putnik ordered a full retreat through the Albanian mountains to the Albanian ports. Tens of thousands of civilians followed the retreating army. Many of the civilians and soldiers lost their lives during the retreat due to harsh winter conditions, lack of food, disease, and attacks by the Albanians who sought revenge for the massacre of Albanians during the two Balkan Wars. The remnant of the Serbian Army embarked on Allied ships, which carried them to Greek islands, most of them to Corfu. The evacuation lasted until 10 February 1916. The Serbian historiography calls this retreat the "Serbian Golgotha". The Serbians decided to bring with them nearly thirty-thousand Austro-Hungarian prisoners of war. Many of them never reached the Adriatic coast, and the survivors were transported to Italian islands. The Austrian and Hungarian historiography calls the ordeal of these POWs the "Albanian Death March".

[59] The military leadership of Austria-Hungary disagreed with the German plan but the Dual Monarchy was forced to join to the German offensive.

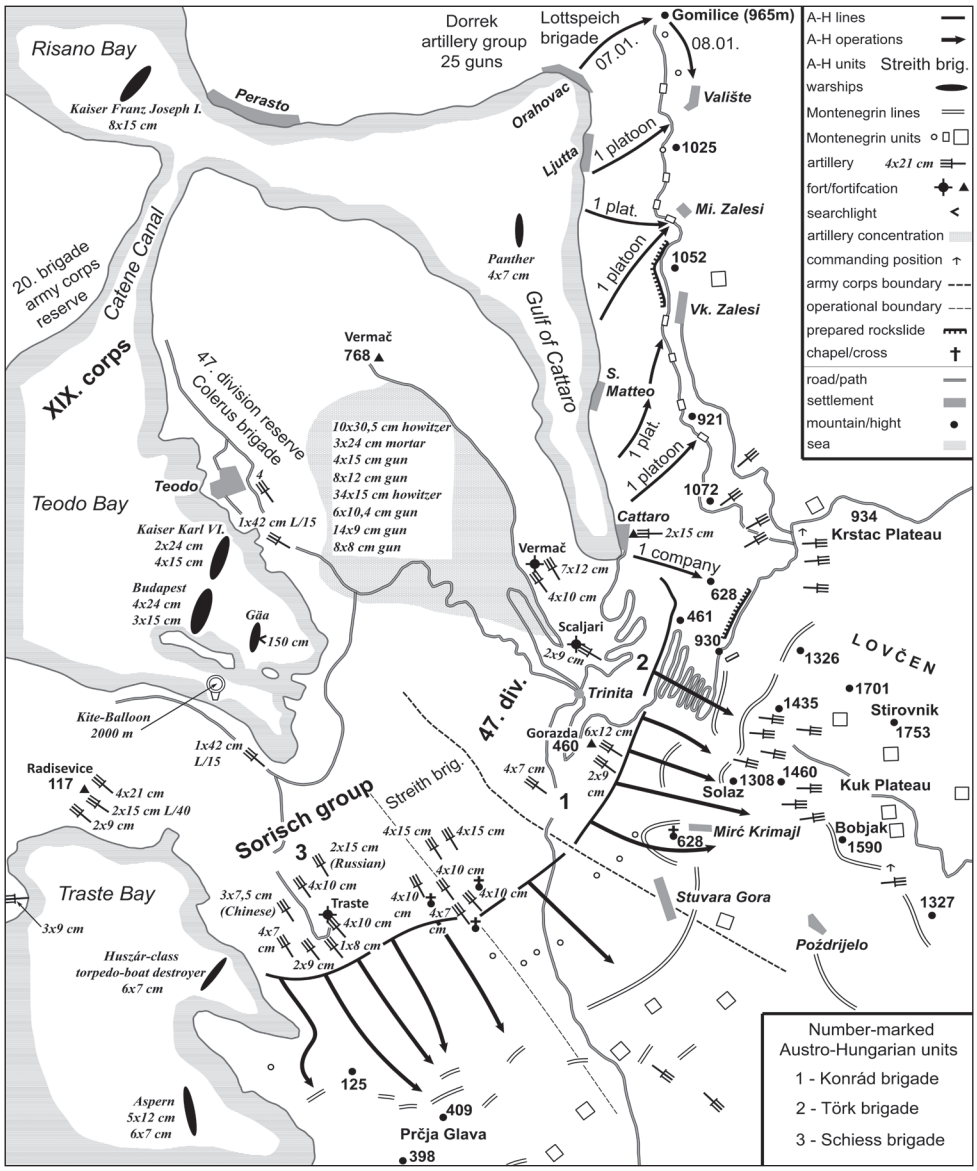

Map Nº2: The Situation at Mount Lovčen on 8–11 January 1916

On 5 January 1916, the Austro-Hungarian Army attacked Serbia's ally, the tiny Montenegro. The Austro-Hungarian Chief of General Staff, Franz Conrad von Hötzendorf wanted to eliminate the problem of Mount Lovčen and relieve the Cattaro naval base of the Montenegrin threat. In addition, he wanted to advance further south to northern Albania, which region was considered an Austro-Hungarian sphere of interest, and to drive out the Italian troops from there. Despite the heroic resistance of the Montenegrin

Army, the outcome was certain and the Montenegrin defeat was imminent. On 11 January, when Austro-Hungarian troops reached the capital, Cetinje, the small kingdom requested an armistice. Austro-Hungarian troops soon occupied the country as peace talks were interrupted,[60] and they continued their advance to the south. Until the end of the winter they occupied a good part of the Italian controlled Albania including the ports Durazzo and San Giovanni di Medua, but Valona remained in Italian hands.

The storming of Mount Lovčen was one of the few Austro-Hungarian military operations in which the Army and the Navy cooperated successfully, almost textbook-like style. The XIX Corps under Feldmarschalleutnant Ignaz Trollmann was to lead the decisive operation against the Lovčen massif. Geographic conditions were on the defenders' side, not to mention the well-hidden batteries and machine gun positions in caves dynamited into the rocks. Despite the considerable number of troops, the operational plans of the XIX Corps were based on the assumption that a frontal assault of the massif would either be impossible or would involve heavy causalities. Trollmann thus opted for an attack from the southern Lovčen Plateau and the Krstac Pass in the north.[61] To support the infantry considerable field and heavy siege artillery was deployed to the area: twelve 15 cm batteries, one 12 cm battery, three 10 cm batteries, two 24 cm howitzers, five 30.5 cm howitzers and two 42 cm howitzers. This force was supplemented with the guns of the forts of the Cattaro naval base and with guns of the ships of the Fifth Division commanded by Kontreadmiral Alexander Hansa. To help the fire control and observation, three aircraft and one observation balloon division together with two searchlights were placed under the command of Oberst Rudolf von Portenschlag whose task was the coordination of all artillery units including the naval vessels.[62]

The first plan of the offensive was issued by Feldmarschalleutnant Trollmann on 26 December 1915.[63] On 1 January 1916, Trollmann sent the detailed plans for the operation of the naval units to Kontreadmiral Hansa. The following units were to participate in the offensive: the armored cruiser *Kaiser Karl VI,* the coastal defense ship *Budapest,* the cruisers *Aspern, Kaiser Franz Joseph I* and *Panther* (the latter two were fit only for harbor watch duty due to their ages), and the destroyer *Huszár.* All the units except one were to deploy to different positions in the Gulf of Cattaro. The cruiser *Aspern* was the only ship that had to leave the Bocche with an escort of four 200 ton torpedo boats to support the right flank with her 12 cm guns from the open sea.[64] On 2 January, Hansa sent his orders to the commanding officers of the ships of the Fifth Division. One of them is of peculiar interest and sheds light on the economizing so characteristic for the

[60] On 25 January 1916, King Nikita of Montenegro fled to Brindisi and called for resistance, which rendered impossible to sign a peace treaty. See *Hajdú – Pollmann* 2014. pp. 180–183.
[61] *Ortner* 2019. pp. 200–201.
[62] HL I. VH carton 4503 "Kuk XIX Korpskommando Op. Nr. 643/2".
[63] *Ibid.*
[64] HL I. VH carton 4503 "Kuk XIX Korpskommando Op. Nr. 643/3".

Navy: Hansa limited the use of ammunition to the one fourth of the normal allowance. This order was not applied to the *Aspern*.[65] On 3 January, Trollmann issued new detailed orders and fixed the date of the offensive to 8 January.[66]

On 4 January, Oberst Portenschlag held a conference on board of the *Budapest* and they agreed on the targets that the coastal defense ship should bombard as well as on the methods of the fire control and of the spotting and correcting. As it was mentioned above, Portenschlag's task was to coordinate the artillery fire. His position was on High Vermac. He communicated his orders to the two heavy naval units by light signals or by telephone. In the latter case the orders were transmitted by flag signals from the shore, where the telephone line ended. The observation position was at the Chapel Sveti Randio, which was connected to High Vermac and to the shore by telephone lines. One of the *Budapest*'s officers was detached to the observation position and a few sailors were sent to the telephone centrals. The *Budapest* had to be in the Kukuljina Bay ready for action at 6 a.m. on 8 January. It was also agreed that in case the ship came under enemy gunfire the heavy siege artillery would try to silence the Montenegrin batteries in question.[67]

Linienschiffsleutnant Baron György Karg, who served on the *Budapest,* published an article in 1921 on the participation of the Navy in the seizure of Mount Lovčen. His description of the state of the ship's 24 cm guns reads as follows:

"The guns were so worn out that the projectiles had to be rammed forward almost to the one third of the barrel to reach the rifling and the driving band could stick into it regularly. This caused the distance between the projectile and the propellant sometimes exceede one meter so the propellant had an explosive effect on the projectile, which resulted in enormous dispersion of range. Sometimes the projectile exploded immediately after leaving the barrel and a shower of splinters hit the deck of our own ship. When the projectile was not rammed so far and its bottom touched the lid of the cartridge duly, a good part of the propellant gases escaped around the projectile and the range dropped significantly. To remedy these problems the projectiles were fitted with an extra driving band. This enabled to load the projectile regularly and its bottom touched the cartridge, but even this method couldn't help because the rotation of the projectile peeled off this extra driving band, often while still in the barrel, and the dispersion of the range was even greater."[68]

At 5 a.m. on 8 January, *Budapest* left Gjenovic and sailed to the Kukuljina Bay. Because the targets were high up on the mount, usually more than 1,000 meters above the sea level, some trim cells were flooded. The resulting list of few degrees was needed for the ship's guns to reach the required elevation. At 6:25 a.m. the Army batteries opened fire. At 7:35 a.m., when the targets were now clearly visible from the ship, the 15 cm

[65] HL I. VH carton 4503 "K.u.k. Dionskmdo Res. Nr. 20. ad."
[66] HL I. VH carton 4503 "Kuk XIX Korpskommando Op. Nr. 650/5".
[67] HL I. VH carton 4503 "S.M.S. Budapest Res. Nr. 34. Gefechtsbericht".
[68] *Karg* 1921. pp. 127–128.

battery of the *Budapest* opened fire on the Montenegrin lines. At 7:47 a.m., the first enemy shell hit the water near the coastal defense ship. This was followed by many other small and medium caliber shells but the Montenegrin batteries were unable to hit the ship. Seeing this, the commander of the *Budapest,* Linienschiffskapitän Marius Ratković, decided to keep the ship's position. As it had been agreed, Ratković sent a telegram to Oberst Portenschlag with the probable position of the Montenegrin batteries that were firing on the ship. At 8:25 a.m., two heavy Army batteries began to bombard the reported positions. On Portenschlag's order the fore 24 cm twin turret opened fire on Babjak at 9:36 a.m. A few minutes later an enemy shell flew over the gun turret and exploded in the water 20 meters from the ship. This was the last enemy shell fired on the *Budapest* for a few hours. After 10 a.m., due to the fog beginning to cover some targets from time to time, the 15 cm and the 24 cm batteries had to cease fire. At 11:35 a.m.,[69] the armored cruiser *Kaiser Karl VI* arrived at the Kukuljina Bay and dropped anchor near the *Budapest*. At 11:57 a.m., her 15 cm battery opened fire on target no. 20 while the other target (no. 26) was covered in fog so the 24 cm guns remained silent. At 12:51 p.m., the 15 cm battery also ceased fire due to the fog. At 3:18 p.m., two enemy shells splashed into the water near the *Budapest*. Because the visibility was poor, the two ships left the Kukuljina Bay and dropped anchor at Teodo at 3:40 p.m.[70]

On the morning of 9 January, Ratković sent a young officer to Teodo to ask about the targets of the day and the situation on the front. However, the answer from Portenschlag did not arrive until 9 a.m. He selected the targets no. 20 and no. 28, the latter being on the Height Kuk. He added that the situation on Mount Lovčen had not changed significantly during the night. At 9:05 a.m., *Budapest* with *Kaiser Karl VI* left Teodo and fifteen minutes later they dropped anchor in the Kukuljina Bay. The targets were not visible from the ships because they were hidden by heavy rain and low clouds. Not until 12:05 p.m. could the 15 cm batteries opened fire on Zanjevdo. At 1:15 p.m., Montenegrin troops were spotted in a forest near Zanjevdo. The 15 cm guns fired on the troops and the forest. At 1:50 p.m., the *Budapest* ceased fire because friendly troops were spotted in the area. As the bora, the winter storms of the Adriatic, were blowing harder and harder, the two ships left the Kukuljina Bay at 3:55 p.m. and dropped anchor at Teodo at 4:30 p.m. At 5 p.m., Ratković asked orders from Oberst Portenschlag for the next day. Portenschlag's answer arrived at 6:30 p.m.: the *Budapest* and the *Kaiser Karl VI* should shell Krstac and Pestingrad from the inner Bocche.[71]

At 6:30 a.m. on 10 January, the *Budapest* left Teodo. Earlier in the morning, Ratković sent an officer to High Vermac. This officer was Linienschiffsleutnant György Karg. A new telephone line and a new signal station were set up. The *Budapest* and

[69] The reports of the two ships contain slightly different times and it is impossible to decide which are correct.

[70] HL I. VH carton 4503 "S.M.S. Budapest Res. Nr. 34. Gefechtsbericht".

[71] *Ibid.*

the *Kaiser Karl VI* dropped anchor near the *Kaiser Franz Joseph I* and the *Panther*. They could not communicate with Oberst Portenschlag until 10 a.m. when Ratković reported to him that his ship was ready to bombard the targets. The answer that Krstac had no friendly troops present arrived at 10:55 a.m., and the *Budapest* opened fire from her 15 cm battery at 11:05 a.m. but fired only two rounds because fog rendered spotting impossible. During the next two hours they were waiting for new orders. At 1:10 p.m., Portenschlag's telegram arrived: "The participation of the ships is no longer necessary." The *Budapest* left the inner Bocche at 1:45 p.m. and dropped anchor at Teodo at 3 p.m. Her participation in the fighting for Mount Lovčen had ended. The old coastal defense ship during these three days had fired twelve 24 cm HE projectiles and eighty 15 cm HE projectiles in all.[72]

On 5 January, Oberst Portenschlag sent the *Kaiser Karl VI* the list of the targets to be bombarded by the armored cruiser. The methods of communication, fire control and observation were practically the same as in the case of the *Budapest* as described above. A petty officer from the armored cruiser was detached to the main gunnery central at High Vermac. It was computed that in order to reach the targets high on the mount with the 15 cm battery that ship needed to generate a list of seven degrees by flooding the trim cells so that the guns would have sufficient elevation.[73]

At 3 a.m. on 8 January, the *Kaiser Karl VI* began to raise steam, and at 6 a.m., she left Teodo and sailed to the Krtole Bay. At 7:42 a.m., the armored cruiser opened fire with her 24 cm guns, and her 15 cm battery joined at 8:08 a.m. Three groups of bushes served as auxiliary targets but these were barely visible with the low magnification telescopes of the gun sights. The Montenegrin batteries opened fire on the ship but all their shells missed the cruiser. The nearest one hit the water only 5 meters behind the stern. To avoid hits from the Montenegrin guns the *Kaiser Karl VI* weighed anchor at 9:09 a.m. and sailed to Otok that was outside of the range of the enemy guns. The ship was ready to open fire again with her 24 cm guns but the visibility deteriorated so that they could not see the targets. At 11:40 a.m., an order arrived to sail to the Kukuljina Bay.[74]

At 12:40 p.m., they received order from Oberst Portenschlag to open fire on target no. 70. This target was not visible but they could see the muzzle-flashes of the Montenegrin guns near it, so Linienschiffskapitän Herrmann, commander of the *Kaiser Karl VI,* decided to open fire on them. The 24 cm guns of the armored cruiser silenced these guns. The visibility soon deteriorated as low lying clouds appeared. Around 1 p.m., the whole Lovčen was enveloped in thick, dark rain clouds. At 4:25 p.m., the cruiser left the Kukuljina Bay and dropped anchor at Teodo at 4:50 p.m.. During the day the ship fired twenty-five 24 cm and twelve 15 cm projectiles.[75]

---

[72] HL I. VH carton 4503 "S.M.S. Budapest Res. Nr. 34. Gefechtsbericht".
[73] HL I. VH carton 4503 "S.M.S. Kaiser Karl VI Res. Nr. 20."
[74] *Ibid.*
[75] *Ibid.*

The *Kaiser Karl VI* dropped anchor in the Kukuljina Bay again, together with the *Budapest,* at 9:30 a.m. on 9 January. Target no. 70 was entirely hidden by low clouds so the armored cruiser's guns remained silent. Around 1 p.m. the wind blew away the clouds and the target became clearly visible but before opening fire an order arrived not to fire on target no. 70 because Austro-Hungarian troops had reached the area. Because no new order arrived, the cruiser weighed anchor at 3:30 p.m., and returned to Teodo.[76]

At 7:32 a.m. on 10 January, the *Kaiser Karl VI* dropped anchor near Perasto in the inner Bocche together with the *Budapest*. The armored cruiser opened fire at 11:00 a.m. She fired three rounds from her 15 cm guns and three rounds from her aft 24 cm turret. At 11:50 a.m., the riffling of the aft 24 cm gun suffered some damage, so this gun could not continue the bombardment. When Portenschlag's order arrived to cease fire, the *Kaiser Karl VI* weighed anchor and returned to Teodo where she dropped anchor at 3 p.m. The next morning, steam was raised in nine of her twelve boilers, and she was ready to bombard Montenegrin targets but no orders arrived. On Kontreadmiral Hansa's order the fires in the boilers were extinguished at 2:30 p.m.[77]

On 10 January, two days after the launch of the offensive, the top of Mount Lovčen was in Austro-Hungarian hands. By this time, the Montenegrins had lost almost all of their artillery. The Montenegrin Army Command ordered the Montenegrin troops to recapture the summit on the night of 10/11 January, but their attempt failed due to the exhaustion of the troops. Seeing the collapse of the defense of Mount Lovčen the Montenegrin political leadership requested an armistice on 11 January.[78]

The most active ship during this operation was the cruiser *Aspern,* under the command of Fregattenkapitän Emil Konek, that supported the advance of the right flank from the open sea and fired almost four hundred 12 cm HE and shrapnel projectiles. German reconnaissance planes helped her aim through radio communication.[79] The old torpedo-cruiser *Panther* fired four-hundred and forty-four rounds from her 7 cm and 4.7 cm guns.[80] The small, 400 ton destroyer *Huszár* could provide only "moral support" because she rolled heavily in the rough seas and was unable to use her guns.[81] These destroyers of British Yarrow design were notorious for their bad seakeeping abilities and tendency to roll even in moderate seas. In Force 6 wind a large part of their crews were seasick. On 11 January, Feldmarschalleutnant Trollmann sent a letter to Kontreadmiral Hansa in which he expressed his thanks for the participation of the units of the Fifth Division.[82]

---

76 HL I. VH carton 4503 "S.M.S. Kaiser Karl VI Res. Nr. 20."
77 *Ibid.*
78 *Ortner* 2019. p. 203.
79 HL I. VH carton 4503 "S.M.S. Aspern Res. Nr. 15. Gefechtsbericht".
80 HL I. VH carton 4503 "S.M.S. Panther Res. Nr. 14. Gefechtsbericht".
81 HL I. VH carton 4503 "K. u. k. V. Divisionskommando Res. Nr." (The number of the document is missing.) – This is Hansa's report on the action to the Marinekommando.
82 HL I. VH carton 4503 "K. u. k. XIX Korpskommando Op. Nr. 659/24."

Even if the collapse of Montenegro did not have any strategic impact on the overall military situation, the victory over a defense system previously considered impenetrable must be seen as a remarkable success. On the Adriatic theater, this was by far the most successful joint operation of the Army and the Navy. Other successful operations were on the Danube on the Serbian and on the Romanian front, respectively. For the Navy the conquest of Mount Lovčen had a major importance: the Cattaro naval base had become fully serviceable and free of enemy opposition at last. The threat of the Montenegrin batteries was eliminated, and the Allies could no longer be informed immediately about every movement of the naval vessels in the Bocche.

The Bombardment of Ortona by the Sankt Georg on 3 February 1916

In January 1916, a decision was made to deploy the armored cruiser *Sankt Georg* to Cattaro as earlier in this month the French armored cruisers *Jules Michelet, Edgar Quinet,* and *Victor Hugo* had been deployed to Brindisi. It was planned that the *Sankt Georg* and the cruiser *Helgoland,* which were en route from Pola to Cattaro, would turn to Ortona to bombard the railway line. The armored cruiser was docked in Pola between 18 and 26 January, and her underwater hull was cleaned. After the docking she was loaded with supply material for the Cattaro naval base including an aircraft and forty naval mines.[83]

The *Sankt Georg* and the *Helgoland,* escorted by the destroyer *Wildfang* and torpedo boats 83F, 84F, 87F, and 98M, left Pola at 6 p.m. on 2 February 1916. Originally, the armored cruiser *Kaiser Karl VI* and destroyer *Balaton* would have participated in the action but the repair works were not finished on them in time. At midnight, the ships increased their speed to 15 knots, but decreased it to 10 knots after 5 p.m. The Italian coast was spotted at 6:45 a.m. on 3 February. The weather was rainy and the visibility was poor. The *Wildfang* was sent to reconnoiter the port for enemy submarines. The cruiser *Helgoland* did not participate in the action, her task was providing protection from the open sea. The destroyer shelled the railway station and the railway cars at the station and reported that there were only fishing boats in the harbor. It turned out soon that this town was not Ortona, but San Vito, south of it. The railway stations of both towns were very similar, this and the poor visibility could be the reason of this mistake. Once the *Sankt Georg* was there she bombarded San Vito between 7:30 and 7:50 a.m. from a distance of 1,000 meters demolishing the railway station, the nearby warehouse, and a factory. The armored cruiser fired five 19 cm, twenty 15 cm and ninety-eight 7 cm HE projectiles.[84]

At 7:55 a.m. the *Sankt Georg*, the *Wildfang,* and the escorting torpedo boats turned north and reached Ortona at 8:22 a.m. The *Sankt Georg* opened fire and bombarded the

[83] *Sifferlinger* 2003. pp. 147–148.
[84] HL I. VH carton 4503 "K.u.k. Kreuzerflottilenkommando Res. Nr. 280".

railway station until 8:38 a.m. destroying the station building, some railway cars, the warehouse and the water tank. The armored cruiser spent eighteen 19 cm and twenty 15 cm HE projectiles. The *Wildfang* fired on pontoons in the port. The next target was the railway bridge over the Ariello River. This bridge was a massive brick construction with five arches and four piers. The *Sankt Georg* opened fire on the bridge at 9:10 a.m. from a distance of 1,500 meters. One pier was destroyed, two others were damaged, and one of the five arches collapsed.[85] The armored cruiser spent ten 24 cm and eight 19 cm HE projectiles until she ceased fire at 9:23 a.m. During the bombardment of the Ariello railway bridge one of the ammunition hoists of the 24 cm twin turret was lightly damaged.[86]

The *Sankt Georg,* the *Wildfang* and the escorting torpedo boats turned to the 35º course after 9:40 a.m., and increased their speed to 12 knots. At 9:54, they saw a dozen muzzle flashes on the Italian coast, which was now more than 5,000 meters behind them. A few projectiles hit the water 500–600 meters behind the *Sankt Georg*.[87] on board they thought they were under fire from an Italian field battery, but they were wrong. In fact, it was the armed train *(treno armato)* T. A. VI of the Italian Navy armed with 15 cm/40 naval guns, which was sent there when the word of the bombardment of San Vito and Ortona reached the headquarters. The Italian Navy had constructed twelve armed trains in 1915 to protect the ports and the coastline, T. A. VI was one of them.[88]

The torpedo boat 98M was sent back to Pola and the *Sankt Georg,* the *Wildfang* and the remaining three torpedo boats united with the *Helgoland* at 11:57 a.m. The journey to Cattaro was uneventful, the only action being the *Wildfang* sinking two drifting mines. At 0:30 a.m. on 4 February, the six vessels dropped anchor at Gjenovic, in the Gulf of Cattaro.[89]

Demonstration against the Italian Coasts on 29 August 1916

This was not a true shore bombardment action but it is worth mentioning as this was the last occasion when Austro-Hungarian armored cruisers left port for the Italian coasts. In the early morning of 2 August, the destroyers *Wildfang* and *Warasdiner* shelled Molfetta. After 9 a.m., the two destroyers and the cruiser *Aspern* clashed briefly with

[85] Mr. Sifferlinger published in his book a sketch of the damaged bridge which was attached to the original file in Vienna. *Sifferlinger* 2003. p. 151.

[86] HL I. VH carton 4503 "K.u.k. Kreuzerflottilenkommando Res. Nr. 280".

[87] *Ibid.*

[88] These trains had no armor, and they were armed with naval guns and manned by naval personnel. Some Italian literature state that the appearance of the armed train T. A. VI coerced the *Sankt George* to halt the shelling of the Italian coast. In fact, the Austro-Hungarian armored cruiser was already en route to Cattaro after finishing her task when the armed train fired on her.

[89] HL I. VH carton 4503 "K.u.k. Kreuzerflottilenkommando Res. Nr. 280".

French and Italian destroyers 25 nautical miles SW of Punta d'Ostro. The fight was indecisive and lasted some forty minutes.[90] This event inspired Vizeadmiral Paul Fiedler, commander of the Cruiser-flotilla, to set a trap for the enemy units. According to the plan, the armored cruisers *Sankt Georg* and *Kaiser Karl VI,* the cruisers *Novara* and *Helgoland,* the destroyers *Orjen, Balaton, Wildfang, Warasdiner* and *Turul,* as well as the torpedo boats 83F, 85F, 87F and 88F were to sail along the Italian coast near Monte Gargano, producing dense clouds of smoke, thus luring the enemy units in front of the torpedo tubes of the five submarines (U 4, U 11, U 15, U 16 and U 17) waiting between Vieste and Barletta. Linienschiffskapitän Erich Heyssler, the Chief of Staff of the Cruiser-flotilla, mentions another reason for the action: "Meanwhile, the Italians had set up radio stations on their coast to determine the position of our units at sea and attack them. Admiral Fiedler wanted to take advantage of this to set a trap for the enemy pursuers. The *Novara,* the *Helgoland* and the destroyers were sent out in the direction of Bari with the order to send several radio-telegrams while on 29 August we sailed with the *Sankt Georg* and the *Kaiser Karl VI,* keeping radio silence, against Monte Gargano to attack any enemy cruiser that might be hunting."[91]

It was only at noon on 28 August that the ships' crews learned that they would leave Cattaro in the evening for the Italian coast. Some of them speculated that this would be the answer to the Italian declaration of war on Germany, which had happened on the same day.[92] The ships began to raise steam after 5 p.m. and left Cattaro after 8 p.m. Vizeadmiral Fiedler was aboard his flagship, the *Sankt Georg.* As the flagship had problems with her compass, the *Kaiser Karl VI* took over the lead. At 3 a.m. on 29 August, a dense fog began to form. Reaching the Italian coast, the *Sankt George* took back the lead from the *Kaiser Karl VI.* After 6 a.m., the two armored cruisers were stopped due to the dense fog. They spent more than two hours motionless near the enemy coast. This was a very dangerous situation thus everyone aboard was nervous. At 9:17 a.m., the torpedo boat 87F reported a submarine, and at 9:22 the *Kaiser Karl VI* opened fire on a submarine. It turned out that the "enemy submarine" was the torpedo boat 87F which was mistaken for a submarine in the fog. Luckily, the guns of the *Kaiser Karl VI* missed the boat. After the incident, the ships turned back to Cattaro and dropped anchor at Gjenovic at 4:40 p.m.[93]

The action of 29 August was unsuccessful, mainly due to the weather. Only three Italian units, the cruiser *Nino Bixio* and two destroyers, had left Brindisi, and the Austro-Hungarian submarines had no chance to launch their torpedoes. The U 17 spotted a French submarine and launched a torpedo on her, but missed the target.

---

90 HL I. VH carton 4503 "K.u.k. Kreuzerflottillenkommando Res. Nr. 1910".
91 *Sifferlinger* 2003. p. 160.
92 *Ibid.* p. 164.
93 *Ibid.* pp. 164–166.

The Bombardment of the Batteries at Cortellazzo on 16 November 1917

The Eleventh Battle of Isonzo (18 August – 12 September 1917) was fought between the Italian and the Austro-Hungarian Army on the Italian front, mostly on the territory of today's Slovenia. The Italian Chief of Staff, Luigi Cadorna wanted to break through the Austro-Hungarian lines. The Italian offensive extended from Tolmein to the Adriatic. After bloody fighting and minor, temporary successes, the Italian offensive wore out. During the battle two British *Lord Clive*-class monitors deployed to the Adriatic, the *Earl of Peterborough* and the *Sir Thomas Picton,* as well as the Italian "monitors" *Faà di Bruno* and *Alfredo Cappellini*[94] shelled the front and the city of Trieste with their 30.5 cm and 38.1 cm guns. The British monitors fired from a position west of Grado while the Italian ones from the Primero Canal.

The Flottenkommando deployed two *Monarch*-class coastal defense ships, the *Wien* and the *Budapest* from Cattaro to Trieste to prevent any Italian landing attempts. Kontreadmiral Alfred von Koudelka, Bezirkskommandant of Triest, was not very happy when the two old ships arrived at night of 26 August. When his friend, Generaloberst Svetozar Boroević, commander of the Isonzo Army jokingly asked him by telephone about the two ships the next morning, Koudelka told him: "Two more problem children! Brave old ships but their guns are so worn out that their range is very short. When the enemy is firing, I have to withdraw them behind the Muggia Peninsula. And the *Wien* needs six hours to raise steam. But maybe their presence will deter the Italians and they will give up diversions between Duino and Umago."[95] Less than two days after the arrival of the two coastal defense ships, the Italians began launching large-scale air strikes on Trieste. During an air raid a bomb hit the water between the pier and the *Wien* and detonated below the surface. This explosion damaged the underwater part of the hull. In mid-September, after the Eleventh Battle of Isonzo was over, the *Wien* and the *Budapest* sailed to Pola.

On 24 October 1917, the Battle of Caporetto, also known as the Twelfth Battle of Isonzo, began which brought one of the greatest successes for the Central Powers. The Austro-Hungarian forces, reinforced with German units, were able to break into the Italian front and rout the Italian troops. The Central Powers advanced some 150 kilometers and pushed back the Italians behind the Piave River. The Battle of Caporetto was a real disaster for Italy, the defeat forcing the Italian Chief of Staff, Luigi Cadorna to retire. After the battle, Britain and France sent reinforcement to the Italians. These British

[94] In fact, these two units were self-propelled pontoons rather than true monitors. The *Bruno* was purpose-built while the *Capellini* was originally a floating crane. Each of them was armed with two 38.1 cm/40 guns, originally intended for the never completed *Caracciolo*-class fast battleships. Both units were named after captains who died at the Battle of Lissa of 1866.

[95] Koudelka 1987. p. 262.

and French divisions were deployed along the Mincio River. The Italians were able to establish a new defensive line along the Piave River and stabilize the front.

On 27 October, Kontreadmiral Koudelka sent three 110 ton torpedo boats from Trieste against the Italian shore battery of Sdobba. The Italian 15 cm guns in this battery were not able to score a single hit on the torpedo boats. Characteristic of the panic among Italian forces after the defeat on 24 October, the Italian gunners were so scared of the tiny 3.7 cm guns of the torpedo boats that they blew up their guns and fled. On 29 October, Koudelka played with the idea of seizing Grado with his troops. He sent a naval pioneer company to reconnoiter the situation at the island-town. The next day it was reported to him that the Italians had evacuated Grado during the night.[96]

The two British monitors mentioned above played an important role in the evacuation. The Italians blew up every material item that they could not carry away with them. A 15 cm naval battery was stationed in Grado, named after the French naval pilot Jean Roulier who had been shot down by the famous Austro-Hungarian naval pilot Gottfried von Banfield, the "Eagle of Trieste", over Trieste in 1916. The guns and ammunition of this battery, commanded by tenente di vascello Bruno Bodrigioni, were also blown up on the night of 29 October. In the first days of November 1917, the battery was reorganized and equipped with four 15 cm guns. The battery, now named after its commander (Batteria di Bodrigioni), was deployed to Cortellazzo, at the western side of the mouth of the Piave Vecchio dug in the sand dunes.[97] The Austro-Hungarian troops reached the eastern bank of the Piave Vecchio on 11 November, and held a position behind the dam some 400 meters from the Italian battery.

During the Battle of Caporetto, the two coastal defense ships *Wien* and *Budapest* returned to Trieste in the first days of November. On 16 November, Koudelka sent the two old ships against the Italian battery at Cortellazzo. The Kontreadmiral later justified his decision by saying that he wanted to show the Italians that their positions were vulnerable from the sea and to show the Army that the Navy was not always idle. As Koudelka decided on the operation on his own authority, without consulting the Army, Oberst Theodor von Körner, the Chief of Staff of the Isonzo Army (President of Austria from 1951 to 1957), later expressed his displeasure. Koudelka retorted that it was the Army that had warned him earlier that the Italians were tapping the telephone lines, and therefore did not want to inform the enemy of the ships' departure. He took exception to the suggestion that the ships were endangering the Austro-Hungarian troops, saying that a battleship's commander can tell the right bank of a river from the left.[98]

The *Budapest* and the *Wien* left the Muggia Bay at 3:30 a.m. on 16 November 1917. Their escort consisted of three 250 ton torpedo boats and eight older, small torpedo

[96] Koudelka 1987. pp. 264–265.
[97] *Scarabello* 1933. p. 256.
[98] Koudelka 1987. pp. 272–273.

boats used in pairs as minesweepers. The leading ship was the *Budapest*. The weather was nice, the sea was calm with the wind force varying between 2 and 3 on the Beaufort scale and the visibility was excellent. The squadron sailed near to the shore, on the route that had previously been searched for mines. They had passed the mouth of the Tagliamento River at 9:25 a.m., when they spotted the first Italian observation balloon in the direction of Cortellazzo. At 10:35 a.m., 10 kilometers from Cortellazzo the ships turned to port by 30 degrees and reduced their speed to the point that they were still just steerable. The two coastal defense ships opened fire with their 24 cm main batteries on the battery of Cortellazzo. The Bordigioni Battery returned the fire immediately, while a second observation balloon rose up near the first. Soon a third balloon appeared in the air in the direction of Zuccherina.[99]

When the distance dropped below 9,000 meters, the 15 cm guns of the two coastal defense ships opened fire too. According to the *Wien*'s commander's report, the fourth 24 cm salvo of the ship hit the Italian battery.[100] The Italian battery had not made a single hit on the ships during the morning. At 10:50 a.m., seven or eight Italian planes attacked the two ships. Some of their bombs exploded in the water near the vessels. At 11:20 a.m., two more Italian planes attacked the coastal defense ships while four others bombed the torpedo boats, but they scored not a single hit. The commander of the *Budapest* ordered to cease fire at 11:45 a.m., because he feared that they were endangering the own troops from that position.[101]

Flying boats of the Austro-Hungarian Navy also participated in the operation against Cortellazzo. The Italian planes shot down three of them. Two of the damaged flying boats landed near the torpedo boats, while the third landed near Caorle. The pilot of the flying boat that was first hit was found dead and the observer was severely wounded. The physician of the *Budapest* dressed the observer's injuries and the ship's commander ordered the Torpedo Boat 92 to take the dead body and the wounded back to Trieste. Later the torpedo boats towed all the three flying boats back to Trieste.[102]

When the word of the bombardment of Cortellazzo reached the naval base of Venice, the Italian Navy sent two old pre-dreadnoughts, the *Ammiraglio di Saint Bon* and the *Emanuele Filiberto* and five destroyers. Three torpedo-armed motorboats (MAS) under the command of capitano di corvetta Costanzo Ciano also left Venice. His son was Galeazzo Ciano, the Foreign Minister of Mussolini, while Costanzo Ciano was also serving as Minister in the second half of the 1920s. According to the recollection of Bordigioni, after ceasing fire the Austro-Hungarian ships retreated in disorder because they spotted the approaching Italian destroyers.[103] In fact, the Austro-Hungarian units

[99] HL I. VH carton 4504 "S.M.S. Budapest Res. Nr. 745/1917".
[100] HL I. VH carton 4504 "S.M.S. Wien Res. Nr. 832/1917".
[101] HL I. VH carton 4504 "S.M.S. Budapest Res. Nr. 745/1917".
[102] *Ibid.*
[103] *Scarabello* 1933. p. 287.

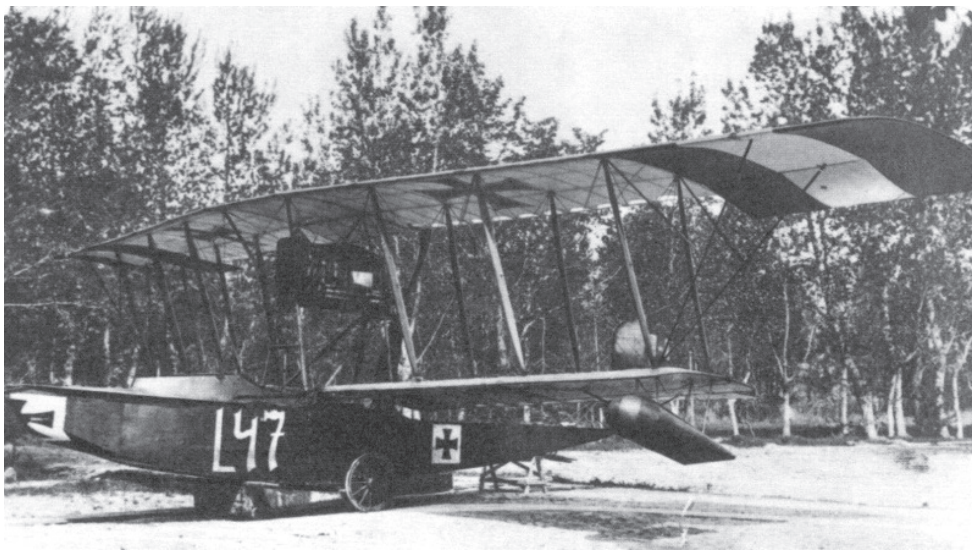

Illustration Nº3: A Lohner flying boat of the Austro-Hungarian Navy (Wikipedia Commons)

did not retreat and the cause of ceasing fire was not the appearance of the Italian ships, because they noticed the Italian destroyer much later.

At 1:30 p.m. that day, the Italian destroyers were reported approaching from Venice. At the same time, five ships were spotted on the western horizon. The Austro-Hungarian squadron turned in the direction of the approaching Italians and at the same time drew nearer to the battery of Cortellazzo. The *Budapest* ordered the minesweeping groups to release their cables in order to participate in the repelling of the Italian attack. An Austro-Hungarian flying boat dropped a written message in which informed the *Budapest* about two coming large units; these were the two Italian pre-dreadnoughts but they were still under the horizon. At 1:35 p.m., the two coastal defense ships opened fire on the Italian battery from a distance of 6,500 meters.[104]

The Italian destroyers soon turned back to Venice thanks to an erroneous or misinterpreted order from Venice.[105] At 2 p.m., the three MAS boats commanded by Ciano launched an attack on the two Austro-Hungarian coastal defense ships. This was an episode of peculiar interest because it was partly for this action that Ciano was later made a count (Conte di Cortellazzo and Buccari). His other feat was the "Beffa di Buccari" (Buccari Mockery) in February 1918 when three MAS boats commanded by Ciano attacked the small Croatian port Buccari (Bakar).[106] The Italian and the Austro-Hungarian

[104] HL I. VH carton 4504 "S.M.S. Budapest Res. Nr. 745/1917".
[105] *Scarabello* 1933. p. 395.
[106] This rather propagandistic raid on the night of 10/11 February 1918 was lead by a "dream team" of capitano di fregatta Costanzo Ciano, capitano di corvetta Luigi Rizzo, and the poet Gabriele D'Annunzio. They could reach their targets unnoticed and fired their torpedoes, although they scored no hits.

reports differ even in the number of the MAS boats: according to Ciano one of the boats turned back to Venice before reaching Cortellazzo due to an engine failure, and only the MAS 13 and 15 continued their way, while the reports of the *Wien* and the *Budapest* mention three attacking boats. The Italian report describes a truly bold attack: ignoring the hail of shells they approached the two coastal defense ships at 800–900 meters and launched all of their four torpedoes. The Austro-Hungarians were so panicked that they immediately interrupted the bombardment of Cortellazzo and fled to Trieste.[107] The Austro-Hungarian reports paint a bit different picture: the two ships opened fire with their 15 cm and 4.7 cm guns from a distance of 4,000 meters. When a 15 cm shell near-missed the first MAS vessel the boats turned away and gave up the attack. According to the *Wien*'s report, at that moment the boats were at a distance of 3,000–4,000 meters. However, even the commander of the *Wien* remarked that this was a bold action in daylight.[108] Contrary to the allegation of the Italian report, the Austro-Hungarian ships continued the bombardment of the Bordigioni Battery after the attack of Ciano's boats.

During the afternoon, partly due to the shorter distance, the 15 cm guns of the Italian battery scored a few hits on the two coastal defense ships. The *Budapest* was hit once on the underwater part of her main belt without any effect. The *Wien* was hit seven times but the Italian shells inflicted only minor damages. More problems were caused by some technical faults and the fact that the ships were not fully manned because parts of their crews had been sent to Grado. The two coastal defense ships ceased fire at 2:35 p.m. and turned back to Trieste. On the way back, the ships were attacked by Italian planes one last time but all of the bombs missed. The Austro-Hungarian squadron arrived at Trieste at 6:35 p.m. On board of the ships everyone was convinced that they had inflicted great damages to the Italian battery. This belief was corroborated by Fregattenleutnant Fedrigoni who flew with his flying boat over the batteries of Cortellazzo after the bombardment.[109] According to the Italians, the battery did not suffer severe damages and only a few gunners were lightly wounded. This is a good example of how difficult it was to evaluate the damage done to a land target, like a battery, from a ship or a plane.

The boats escaped successfully. Despite the lack of material success, the attack was heavily publicized by D'Annunzio and it helped to raise the Italian morale. On the other hand, the Italians largely overestimated the blow to Austria-Hungary's morale.

[107] *Scarabello* 1933. p. 395.

[108] HL I. VH carton 4504 "S.M.S. Wien Res. Nr. 832/1917".

[109] *Ibid.* and "S.M.S. Budapest Res. Nr. 745/1917".

The Sinking of the Wien

On 10 December 1917, after midnight, Kontreadmiral Koudelka was tipped out of bed by detonations of torpedoes. In the next moment the telephone rang and Gottfried von Banfield reported from the flying boat station that the two coastal defense ships had been attacked and one of them was sinking. By the time Koudelka arrived, the *Wien* was lying on the bottom of the Muggia Bay. The causalities amounted to three dead and twenty-nine missing. The torpedo intended for the *Budapest* missed its target, hit the seashore and exploded. Sailors on watch recounted that they saw a motor boat.[110]

The Italian MAS commanders at Venice had urged a night attack against the two Austro-Hungarian coastal defense ships since their arrival in Trieste, but the senior officers opposed the idea. After the bombardment of Cortellazzo, the leading officers of the Venice Naval Base changed their mind. They decided for a night attack on the two ships in the Muggia Bay, and sottotenente di vascello Luigi Rizzo was entrusted with the task. Rizzo had distinguished himself in 1916 during the defense of Grado and in May 1917 with the capture of two Austro-Hungarian naval pilots. Two MAS boats were selected for the action: the MAS 9 was commanded by Rizzo, the MAS 13 by Andrea Ferrarini. Two torpedo boats towed the two MAS boats from Venice to the Gulf of Trieste. After releasing the towing cables, the MAS boats continued their way using their silent electric motors. They spent two hours with cutting the seven steel cables that defended the harbor entrance. Oddly enough, no one discovered the two MAS boats during this period.

Reaching the two coastal defense ships at anchor, the two Italian boats launched their torpedoes at 2:30 a.m. on 10 December. Rizzo's MAS 9 hit the *Wien* while Ferrarini's MAS 13 missed the *Budapest*. The *Wien* was hit on the starboard side at the fore boiler room, between the conning tower and the funnel. The small coastal defense ship, which lacked any torpedo protection, sank in ten minutes (other sources state that in five minutes). A possible explanation for the rapid sinking of the *Wien* was that her watertight doors in the bulkheads were open despite the strict orders issued at the beginning of the war.[111] Meanwhile, the two MAS boats left the harbor with full throttle and reached the waiting torpedo boats unscratched.

Koudelka immediately ordered an investigation to find out how the MAS boats were able to slip into the harbor unnoticed. It soon turned out that the commanders of the two coastal defense ships had not executed Koudelka's written orders. The two ships were to have established lookout posts equipped with machine guns at the end of the breakwater as soon as they arrived in Trieste, but the commanders considered them unnecessary. Koudelka had also specified that an armed steam barge should be constantly

[110] Koudelka 1987. p. 273.
[111] *Ramoser* 1998. p. 441.

patrolling the harbor, but this order was also sabotaged, on the grounds of saving coal. Koudelka's foes tried to use the sinking of the *Wien* to remove him from his position of Bezirkskommandant of Trieste, but he succeeded in defending himself against these accusations. They needed a scapegoat, so Linienschiffskapiän Hermann von Marchetti, the commander of local coastal defense, was used as a pawn sacrifice, even though he had been on holiday at the time of the attack.[112] Marchetti, who was reactivated after the outbreak of the war, was forced to retire. After the Treaty of Brest-Litovsk, he was reactivated again and was appointed to harbor commander of Mariupol, which was occupied by the Austro-Hungarian Army. This position brought him even more bad luck: en route to Mariupol he was killed by Bolsheviks.

Luigi Rizzo established his fame with the sinking of the *Wien*. For this action he was decorated with the Gold Medal for Military Valor (Medaglia d'oro di valore militare) and was promoted to tenente di vascello. Exactly six months later he earned the greatest success of his career: on 10 June 1918, he torpedoed and sank the Austro-Hungarian dreadnought *Szent István* near Premuda Island. Later he was made a Count (Conte di Grado e Premuda). He was nicknamed the "Sinker" (Affondatore) or the "Pirate of Milazzo".

The wreck of the *Wien* lay at a depth of 18 meters. The Navy attempted to salvage her, but all work was suspended in June 1918 and postponed after the end of the war. In 1923, an Italian firm bought the wreck and began to demolish it two years later. A part of the stern with the ship's name was transferred to Venice and it was displayed there. The human remains found inside the wreck were buried in an ossuary in the Santa Anna Cemetery in Trieste. The partly demolished wreck still lies on the seafloor in the Muggia Bay.

The Bombardment of the Italian Batteries at Cortellazzo on 19 December 1917

The day after the sinking of the *Wien*, 11 December, the scout cruiser *Admiral Spaun,* the flagship of the 2nd Torpedo Flotilla commanded by Linienschiffskapitän Janko Vuković de Podkapelski, arrived in Trieste together with the destroyers *Triglav II, Lika II, Dukla, Uzsok, Scharfschütze, Turul,* and *Streiter.* On 17 December, the pre-dreadnought *Árpád* joined them. These ships, together with the *Budapest,* participated in the second raid on Cortellazzo, this time coordinated with the Army.

At the eastern bank of the Piave Vecchio, at the mouth of the river, the 41st Royal Hungarian Honvéd Division[113] had been facing the Italian batteries since 11 November. The division planned to cross the Piave, advance to the Sile Canal and occupy the bridgehead Cava Zuccherina on the morning of 19 December. The day before they

[112] Koudelka 1987. p. 273.
[113] About the history of the 41st Honvéd Division at the Italian front see *Balla* 2017.

held a meeting about the cooperation of the Navy and the 41st Honvéd Division at Koudelka's office in Trieste. The commander of the division, Feldmarschalleutnant Rezső Schamschula said that they would attack the next day anyway, even if the fleet could not participate due to bad weather. The same day, a battalion of the 41st Honvéd Division crossed the Piave. In the evening of 18 December, Vuković issued the detailed attack orders to the ships' commanders.[114]

The squadron assigned for the bombardment of Cortellazzo was composed of the cruiser *Admiral Spaun* as flagship, the pre-dreadnought *Árpád,* the coastal defense ship *Budapest*, the six destroyers mentioned above, and six 250 ton torpedo boats (84, 92, 94, 98, 99 and 100). Fifteen old torpedo boats joined the squadron, twelve of which were used in pairs as minesweepers. The departure was scheduled for 3:30 a.m. on 19 December. To help navigate in the dark, five lighthouses between Trieste and Caorle, which were otherwise darkened due to the war, were to be lit in succession between 3:15 and 7:00 a.m. The ships were planned to reach the position at 8:00 a.m., from where the larger units could open fire on the Italian batteries.[115]

On the morning of 19 December, everything went according to the plans, at least until 8:00 a.m. The larger units left the harbor at 3:30 a.m. and united with the escorting torpedo boats at 4:00 a.m. The sky was cloudy but otherwise the visibility was good until 7:00 a.m., when a dense fog began to descend. At 8:00 a.m. they reached the position

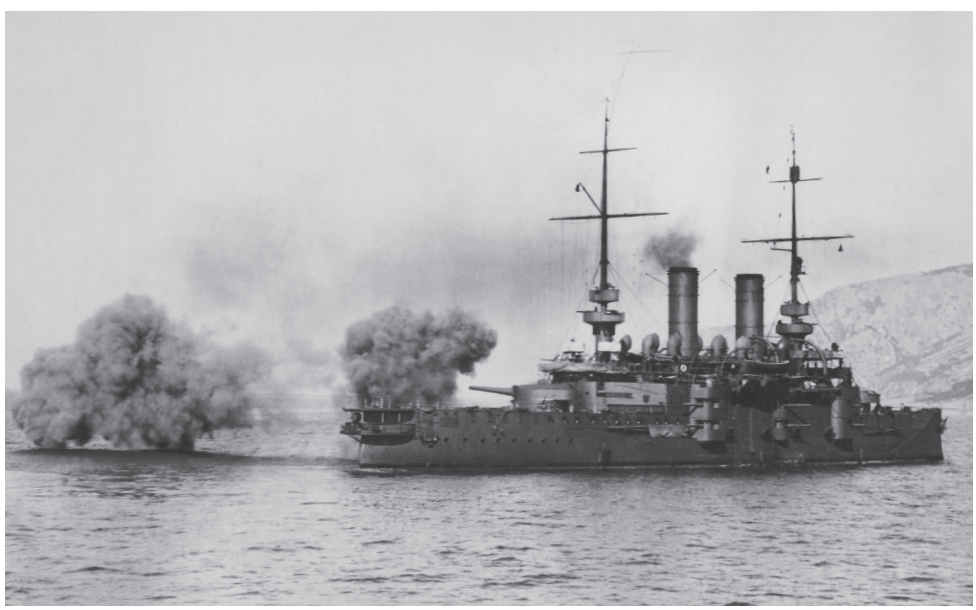

Illustration Nº4: The battleship Árpád fires her aft 24 cm gun (courtesy of László Kiss)

[114] HL I. VH carton 4504 "K.u.K. 2. Torpedoflottillenkommando zu Res. Nr. 1620/0".
[115] *Ibid.* – The lighthouses were Santa Teresa, Miramar, Grado, Tagliamento and Caorle.

which was 10 kilometers from Cortellazzo and turned course to 210°. Due to the fog, the *Árpád* and the *Budapest* could not open fire hence they wanted to sail closer to the batteries. This was delayed because the minesweeping groups found six naval mines and the two ships had to stop for a while. At 8:26 a.m., the *Admiral Spaun* opened fire with her 10 cm guns from a distance of 7,000 meters. Four minutes later the two heavy units opened fire with their 24 cm and 15 cm guns. The *Admiral Spaun* ceased fire at 8:45 a.m. because the deadline for bombarding Cortellazzo agreed with the 41st Honvéd Division the day before had expired. The *Árpád* and the *Budapest* continued to fire on the Italian positions at Cava Zuccherina, which they could do without endangering their own troops until 8:55 a.m. when they also ceased fire.[116]

At 8:45 a.m., the ships tried to contact the 41st Honvéd Division as agreed on the previous day, first with light signals, then with radio, but there was no response. As no one on the ships knew whether the troops had begun the crossing or not, the heavy units following the minesweeping groups turned in the direction of the open sea and after making a full circle turn, went back to their firing position at 9:26 a.m. Because they had no information about the position of friendly troops and the fog became even denser, Vuković called off the action and ordered a return to Trieste. The squadron formed a cruising formation and began to sail back to Trieste at 10 knots.[117] On 19 December, the 41st Honvéd Division's crossing of the Piave failed, and on 20 December the battalion, which had crossed the river on 18 December, was withdrawn.

Ten naval planes also participated in the action against the batteries of Cortellazzo. At 6:45 a.m., six bomber flying boats took off from Trieste, followed by four fighters at 7:45 a.m. One bomber had to land on sea due to engine failure and was towed back to Trieste by a torpedo boat. The remaining five bombers dropped two 150 kg and eight smaller bombs, as well as thirty gas bombs on the Italian batteries around 8 a.m. As no enemy planes had appeared, the arriving fighters fired the Italian positions with their machine guns between 8:40 and 9:15 a.m. The fighters landed at Trieste around 10 a.m. It was a black day for the returning bombers even though they did not encounter any enemy plane. One of them, the K 202 crashed near the Tagliamento lighthouse, killing the observer and severely wounding the pilot. Due to the fog, the remaining four flying boats landed near Grado around 10 a.m. One of them, the K 381 ran into a dam, killing the observer.[118]

Vuković gave the order to drop anchor near Baseleghe at 10:26 a.m., as the minesweeping groups could not continue their work due to the dense fog. The ships at anchor used their foghorns, which was criticized heavily by Koudelka, because their sounds lured Italian light units to them. Fortunately, the shore batteries at Caorle drove away

[116] HL I. VH carton 4504 "K.u.K. 2. Torpedoflottillenkommando zu Res. Nr. 1620/0".
[117] *Ibid.*
[118] HL I. VH carton 4504 "K.u.K. Seeflugstation Triest Res. Nr. 851".

four Italian torpedo boats. They reported to Koudelka by telephone that they could not see their own ships but they could hear them.[119] The ships weighed anchor at 11:53 a.m. and arrived in Trieste at 3:30 p.m.[120] On 21 December, the *Admiral Spaun,* the *Árpád* and the *Budapest* together with the destroyers returned to Pola. For the remainder of the war no Austro-Hungarian capital ships participated in shore bombardment actions.

* * *

Soon after the second bombardment of Cortellazzo, the number of the Austro-Hungarian capital ships in commission was greatly reduced. This began under Marinekommandant and Flottenkommandant Admiral Njegovan and continued under his successor, Kontreadmiral Miklós Horthy, who was appointed Flottenkommandant on 27 February 1918. In January 1918, the three *Habsburg*-class battleships were the first to be decommissioned. Later, in March the *Monarch* and the *Budapest* followed. In April 1918, the armored cruiser *Kaiser Karl VI* was decommissioned in Sebenico, the *Sankt Georg* in Cattaro. The principal reason for the decommissioning of the seven older capital ships was the effort for a better distribution of limited resources.

Lack of officers, sailors and shortage of fuel and other materials plagued the Navy, especially in 1918. After the Cattaro mutiny of February 1918, many sailors were arrested or dismissed and they did not succeed to replace them. The appointment of Miklós Horthy as Flottenkommandant, who had bypassed several officers higher in rank than himself, caused some turmoil in the officer corps. A good number of flag and senior officers were retired in the following months.[121] From April the Austro-Hungarian Navy possessed ten capital ships in active service, the four dreadnoughts and the three *Radetzky*s in Pola and from May the three *Erzherzog Karl*s in Cattaro. This number dropped to nine on 10 June 1918, when the dreadnought *Szent István* was torpedoed and sunk by an Italian MAS boat. Her sinking led to the early abortion of the last planned Austro-Hungarian fleet action, the "Operation Korfu".[122]

In April and May 1918, the three *Erzherzog Karl*s were deployed to Cattaro. In April, the command of the Kreuzerflottille moved from the *Sankt Georg* to the *Erzherzog Karl*. They never put to sea against the Italian coasts, mostly, as Linienschiffskapitän Heyssler, the commander of the Kreuzerflottille, later explained, "for lack of targets". On 28 May 1918, a British aircraft on reconnaissance mission spotted the

[119] Koudelka 1987. p. 274.
[120] HL I. VH carton 4504 "K.u.K. 2. Torpedoflottillenkommando zu Res. Nr. 1620/0".
[121] *Turbucz* 2022. pp. 162–165.
[122] The target of "Operation Korfu" was the Otranto Barrage, as in May 1917, however this time with not only light forces but supporting battleships as well. Seven battleships, the four dreadnoughts and the three *Erzherzog Karl*s, were to be employed to set a trap for the intercepting Allied cruisers and destroyers. The raid on the Otranto Barrage was scheduled for the dawn of 11 June 1918. See *Krámli* 2021. pp. 137–146.

three *Erzherzog Karl*s leaving the Bocche. This caused a smaller panic in Brindisi because they did not know that the battleships went out only for gunnery practice.[123]

Beside "Operation Korfu", there were plans for a closer cooperation between the Army and the Navy on the Piave front. The Navy had promised ships to support the Army's planned Piave offensive. The offensive was scheduled to 15 June 1918. The delegations of the Army and of the Flottenkommando were to discuss these plans at a conference scheduled for 10 June in the office of Vizeadmiral Alfred von Koudelka, the head of the Bezirkskommando of Trieste. To their surprise, instead of a delegation, only one naval officer, Linienschiffskapitän Hermann Jobst, arrived from Pola on 10 June. Jobst informed them of the sinking of the *Szent István* and of the decision that, due to changed circumstances, the fleet could not participate in the offensive of 15 June.[124] We have no information as to which ships the Navy would have offered for bombarding the Italian positions at the Piave River near the Adriatic coast. Possibly one of them was the coastal defense ship *Budapest* with her new howitzer.

Last but not least, it is worth mentioning the temporary "resurrection" of the *Budapest,* the veteran of the bombardments of Mount Lovčen and Cortellazzo. The *Budapest* was decommissioned in Pola on 11 March 1918. On 19 March, Vizeadmiral Franz von Keil, the "Admiral zur Disposition zur allerhöchste Oberbefehls" proposed to arm the old coastal defense ship with a Škoda 38 cm/17 heavy howitzer to bombard the batteries at Cortellazzo. The howitzer was to be installed in place of the fore 24 cm gun turret. Work to remove the turret and part of the barbette above the Oberdeck took place from 26 March to 4 June. The next day the howitzer fired three test rounds. The enormous recoiling force caused heavy rolling (up to 35 degrees). On 7 June, the *Budapest* was commissioned again, with a reduced crew. On 6 August, in the Fasana Channel, the howitzer reached a range of 13,000 meters but its accuracy on the small coastal defense ship was less than satisfactory. A new test was scheduled to 20 August but it was cancelled due to lack of ammunition. On 11 October, the 38 cm howitzer was removed from the ship. The *Budapest* was decommissioned again and she served as an accommodation ship for the remainder of the war.[125]

Conclusions

During the First World War, the Adriatic was a secondary theater. I think it is safe to say that it was a secondary theater within the secondary theater of the Mediterranean. The nature of these theaters is such, that even the most brilliant or miraculous victory in them has little impact on the general outcome of the war. All the more as the Adriatic

[123] *Sifferlinger* 2003. pp. 200–202.
[124] Koudelka 1987. p. 282.
[125] *Sieche* 1999. pp. 253–255.

really did not witness many brilliant or miraculous victories. The overwhelming naval superiority of the enemy seriously limited the possibilities of the Austro-Hungarian Navy from the outbreak of the war. While on land the Dual Monarchy could rely on the help of its great ally, due to geography, German assistance at sea was limited to sending submarines to the Adriatic. These factors, combined with the known vulnerability of the capital ships to the mines and torpedoes in these confined waters shaped the nature of the Adriatic naval war.

In the first months of the war, the French Mediterranean naval commander, Boué de Lapeyrère tried to provoke a battle with the Austro-Hungarian fleet. The cautious Commander of the Austro-Hungarian Navy, Admiral Anton Haus remained in the well protected naval base of Pola as he intended to keep his fleet intact until the almost certain Italian declaration of war. The successes of the Austro-Hungarian submarines against the large French units in December 1914 and April 1915 discouraged the French from pursuing the idea of a great naval battle in the Adriatic. The sinking of two Italian armored cruisers by German and Austro-Hungarian submarines had a similar effect on the already cautious commanders of the Italian Navy. By August 1915 at the latest, it turned out that the Adriatic would not be the scene of great naval battles. The naval war in the Adriatic was characterized more by submarine warfare and the hit-and-run actions of light surface units.

Beside the "fleet in being", the Austro-Hungarian Navy had two more options for using their capital ships in these circumstances: to send them to perform shore bombardment actions or to set a trap for a weaker enemy force deploying large armored units. The Navy did perform both during the war, but the majority of these missions involving capital ships were shore bombardment actions. Whether shore bombardment or "set the trap", these were risky missions. Luck, which has always been an important factor in the history of warfare, favored the Austro-Hungarian Navy until December 1917, while Italy had lost two armored cruisers less than two months after its entering the war. The sinking of the *Wien* signaled the beginning of a series of unfortunate events for the Navy. The last large-scale fleet action, the "Operation Korfu" of June 1918, failed prematurely thanks to a chance meeting: Italian MAS boats encountered two Austro-Hungarian dreadnoughts that were en route to the zone of action and torpedoed and sank one of them, the *Szent István*.

In the first phase of the war, during the period of Italian neutrality, there were no targets for the Navy other than the few in Montenegro: the only port of the kingdom, Antivari and the Lovčen batteries. The Italian declaration of war in May 1915 rendered the entire Italian Adriatic coastline a possible target. Haus and the Austro-Hungarian Navy acted swiftly; in little more than twelve hours after the declaration of war the entire fleet bombarded Ancona and other Italian cities. The fleet returned to Pola practically unscratched. Enthusiastic politicians and army leaders later urged Haus to repeat this action. Haus, who was cautious, refused such urgings. He knew full well, that

a similar action without the element of surprise would be riskier against a better prepared opponent. As he calculated the possible benefits and risks, he concluded that the risks would outweigh the benefits of shelling such targets, which would have little impact on the course of the war. The real problem was that there were no targets of sufficient value to justify the efforts and risks involved in attacking them. The two quotes below shed light on this dilemma.

The French liaison officer at the First Allied Fleet, capitaine de vaisseau Renè Daveluy, provided a perfect analysis of the situation at the end of August 1915: "From these facts one can draw the following conclusion: submarines prohibit large warships from keeping to the sea, each party scratched their heads to 'do something' but one has not found any other thing to do except small operations which have no real significance and are, above all, intended to give the illusion one is acting. But, as one cannot fire indefinitely on the same bridge, the same station, the same railways, the same lighthouses and the same semaphores, it seems clear that now both the Italians and the Austrians are at the end of their resources; after having wanted to do 'something' no one longer knows 'what to do'."[126]

Linienschiffskapitän Erich Heyssler, who was the Chief of Staff of the Cruiser-flotilla between 1914 and 1917, had similar thoughts: "The military situation in the Adriatic was such that it was not suitable for larger scale, promising actions. There were times in 1915 when our relative inactivity, compared to the performance of the Army, was weighing on our minds. We were always thinking 'we must do something; we have to perform something again'. […] Some of our attacks on the Italian coasts originated only from our desire 'to do something'. Real strategic success was therefore not associated with them."[127]

Lastly, let us examine the results and the effects of the shore bombardment missions in which capital ships participated. In terms of material success, the bombardments of the Lovčen batteries were undoubtedly more successful than the actions against the Italian coasts. The silencing of the French batteries and the driving out of the French detachment in October 1914, even if it did not end the threat of the Montenegrin batteries, was a definite success. The January 1916 conquest of Mount Lovčen completely eliminated the threat of the Montenegrin batteries and prevented the Allies from obtaining information about what was happening at the Cattaro naval base. In addition, this was one of the rare examples of successful cooperation between the Army and the Navy. As Italy was a much larger country than Montenegro with a much stronger army and navy, it is no wonder that the raids on the Italian coasts had substantially less impact on the Italian front. The hopes of May 1915 that a quick and successful fleet action against the Italian coasts would turn the Italian public against the war proved to be il-

[126] *Halpern* 1987. p. 147.
[127] *Sifferlinger* 2003. p. 142.

lusory. The damages done to the Italian railway infrastructure by the action of 24 May 1915 were smaller than the Navy hoped for, and they hindered the use of the eastern coastal railway line for only short time. Definitely, it was not this action that saved Trieste from Italian occupation but rather the far from perfect performance of the Italian Army. However, it had a good psychological effect on the Austro-Hungarian Navy and was a serious loss of face for the Regia Marina. The 1917 operations against the Piave front were less successful than those against the Italian cities in 1915 and 1916.

Future research may reveal more details of the problems in the cooperation between the Army and the Navy on the Italian front. The Austro-Hungarian Navy is often criticized for its wartime inactivity, but the fact is that it conducted more shore bombardment missions and sent its capital ships against the enemy more often than did its arch-enemy, the Italian Navy.

Appendix

Austro-Hungarian WW1 Naval and Army Officers' Ranks

Navy	**Army**
-	Feldmarschall
Großadmiral (from 1916)	Generaloberst (from 1915)
Admiral	General der Kavallerie General der Infanterie Feldzeugmeister
Vizeadmiral	Feldmarschalleutnant
Kontreadmiral	Generalmajor
Linienschiffskapitän	Oberst
Fregattenkapitän	Oberstleutnant
Korvettenkapitän	Major
Linienschiffsleutnant	Hauptmann
Fregattenleutnant	Oberleutnant
Korvettenleutnant	Leutnant

French and Italian WW1 Naval Officers' Ranks

French	**Italian**
-	ammiraglio
vice amiral	vice ammiraglio
contre amiral	contrammiraglio
capitaine de vaisseau	capitano di vascello

French	Italian
capitaine de frégate	capitano di fregata
capitaine de corvette	capitano di corvetta
lieutenant de vaisseau	tenente di vascello
enseigne de vaisseau de 1-ere class	sottotenente di vascello
enseigne de vaisseau de 2-eme class	guardiamarina

Abbreviations

HL I. VH — Hadtörténelmi Levéltár (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest), Első Világháborús Gyűjtemény (Military History Archives of the Military History Institute and Museum Budapest, WWI Collection)

KA MS/OK — Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Wien), Marinesektion/Operationskanzlei

SOA — Statni oblastni archive (Plzeň)

Bibliography

Balla 2017. — *Balla Tibor:* A Magyar királyi 41. Honvéd hadosztály a 10. isonzói csatában. *Honvédségi Szemle,* 145. (2017) No. 3. pp. 119–128.

Győri 1935. — *Győri Lajos:* A császári és királyi haditengerészet békében és háborúban. Debrecen, 1935.

Hajdú – Pollmann 2014. — *HajdÚ Tibor – Pollmann Ferenc:* A régi Magyarország utolsó háborúja. Budapest, 2014.

Halpern 1971. — *Halpern, Paul G.:* The Mediterranean Naval Situation. Cambridge, Massachusetts, 1971.

Halpern 1998. — *Halpern, Paul G.:* Anton Haus, Österreich-Ungarns Großadmiral. Graz, 1998.

Karg 1921. — *Karg György:* Hadihajóink részvétele a Lovčen bevételénél. *Hadtörténelmi Közlemények,* 20–22. (1919–1921) No. 1. pp. 126–136.

Koudelka 1987. — Denn Österreich lag einst am Meer. Das Leben des Admirals Alfred von Koudelka. Ed. *Lothar Baumgartner*. Graz, 1987.

Krámli 2016. — *Krámli Mihály:* A Skagerrak-misszió. Osztrák–magyar haditengerészeti jelentés az 1916. május 31. – június 1-jei skagerraki csata német tapasztalatairól. *Hadtörténelmi Közlemények,* 129. (2016) No. 4. pp. 1025–1054.

Krámli 2021. *Krámli, Mihály:* Austro-Hungarian Battleships and Battleship Designs, 1904–1914. Szeged, 2021.

Merényi-Metzger 2009. *Merényi-Metzger Gábor:* A ZENTA cirkáló személyzete 1914. augusztus 16-án. *Hadtörténelmi Közlemények,* 122. (2009) No. 3. pp. 677–714.

Ortner 2019. *Ortner, M. Christian:* The Storming of the Lovcen in the Context of Montenegro's Conquest in January 1916. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Ed. *György Domokos – Mihály Krámli – Kálmán Mészáros.* Budapest, 2019. pp. 199–203.

Pollmann 2003. *Pollmann Ferenc:* A békebontó felelőssége. Ausztria–Magyarország szerepe a világháború kirobbantásában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 116. (2003) No. 1. pp. 39–45.

Pollmann 2010. *Pollmann Ferenc:* A balkáni front. Magyarország az első világháborúban. Ed. *Romsics Ignác*. Budapest, 2010. pp. 42–57.

Rainer 2018. *Rainer Pál:* Hadbíróként egy osztrák–magyar csatahajón az olasz partok elleni támadásnál. *LDM Online,* No. 3. (2018/2.) pp. 1–20.

Ramoser 1998. *Ramoser, Christoph:* K. u. k. Schlachtschiffe in der Adria. Österreich-Ungarns Tegetthoff-Klasse. Wien, 1998.

Reiter 1948. *Reiter, Leo:* Die Entwicklung der k. u. k. Flotte und die Delegationen der Reichsrates. Ph. D. thesis. Wien, 1948.

Scarabello 1933. *Scarabello, Giovanni:* Il martirio di Venezia durante la Grande Guerra. Vol. 2. Venezia, 1933.

Scott 1919. *Scott, Percy:* Fifty Years in the Royal Navy. London, 1919.

Sieche 1999. *Sieche, Erwin F.:* Austria-Hungary's Monarch Class Coast Defense Ships. *Warship International,* XXXVI (1999) No. 3. pp. 220–260.

Sifferlinger 2003. *Sifferlinger, Nikolaus A.:* SANKT GEORG. Österreich-Ungarns letzter Panzerkreuzer im Dienste der k. u. k. Außenpolitik in Krieg und Frieden. Graz, Wien, 2003.

Sokol 1933. *Sokol, Hans Hugo:* Österreich-Ungarns Seekrieg, 1914–1918. 2 vols. Wien, 1933.

Sondhaus 1994. *Sondhaus, Lawrence:* The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918. West Lafayette, 1994.

Turbucz 2022. *Turbucz Dávid:* Horthy Miklós a haditengerésztiszt. Budapest, 2022.

Wagner 1961. *Wagner, Walter:* Die obersten Behörden der k. u. k. Kriegsmarine, 1856–1918. Wien, 1961.

Krámli Mihály

OSZTRÁK–MAGYAR NEHÉZ HADIHAJÓK PARTOK ELLENI TÁMADÁSAI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

(Rezümé)

Az Adria, a Földközi-tenger e melléktengere az első világháború tengeri hadszínterei között mellékhadszíntérnek számított – hamar nyilvánvalóvá vált, hogy nem lesz nagy csaták helyszíne. Az adriai-tengeri hadviselést a tengeralattjárók alkalmazása mellett leginkább a könnyű, gyors felszíni egységek bevetése jellemezte. A Monarchia, és 1915 májusától legfőbb ellenfele, Olaszország is óvatos politikát folytatott, nagy, páncélos egységeik jól védett flottabázisaikon töltötték a háború jelentős részét, a „fleet in being" stratégiáját valósítva meg ezzel. Mindez nem jelenti azt, hogy soha ne futottak volna ki – különösen osztrák–magyar részről. Ezen akciók nagyobb része az ellenséges partok ellen irányult.

Az olasz hadba lépésig az egyetlen potenciális célpont a kicsiny Montenegró volt. A fő problémát a cattarói flottabázis mellett tornyosuló Lovčen hegyre telepített montenegrói ütegek jelentették. Ezen ütegek lövését 1914. augusztus 9-én kezdte meg a Kaiser Karl VI páncélos cirkáló, majd néhány nap múlva a beérkező Monarch-osztályú partvédő páncélosok csatlakoztak hozzá. Miután októberben a franciák további lövegeket telepítettek a hegyre, a flottaparancsnokság Cattaróba küldte a jóval potensebb Radetzky csatahajót, amely két francia ágyút megsemmisített, mire a francia különítményt visszavonták.

Anton Haus tengernagy, a haditengerészet parancsnoka a háború kezdete óta arra készült, hogy az olasz hadüzenet esetén nagyszabású támadást intéz az olasz keleti partok ellen. Az 1915. május 23-ai hadüzenetet követően az egész flotta kifutott, és másnap hajnalban az olasz partokat lőtte. A flotta zöme Anconát ágyúzta, a Radetzky a Potenza folyó torkolata ellen intézett támadást, a Zrínyi Senigalliát lőtte, a Sankt Georg páncélos cirkáló pedig Riminit. A flotta sértetlenül tért vissza Polába. Június közepén a Sankt Georg ismét Rimini ellen intézett támadást.

A központi hatalmak 1915 végi, Szerbia feletti győzelme után 1916 januárjában a Monarchia megtámadta Montenegrót. Az egyik fontos cél a Lovčenen lévő montenegrói állások végleges felszámolása és a cattarói haditengerészeti bázisnak az ellenséges lövegek fenyegetésétől való megszabadítása volt. A montenegrói ütegek lövésében és a támadó osztrák–magyar csapatok támogatásában a Budapest partvédő páncélos és a Kaiser Karl VI páncélos cirkáló vett részt. 1916. január 10-én sikerült a Lovčent elfoglalni.

1916. február 3-án a Sankt Georg Ortonát ágyúzta. A délkeleti partok elleni utolsó akció, melyben nehéz egységek vettek részt, 1916. augusztus 29-én volt: a Sankt Georg és a Kaiser Karl VI demonstrációt hajtott végre az olasz partok előtt.

Az 1917. október–novemberi caporettói áttörést követően az olaszok a Piave folyó mentén tudták újra stabilizálni a frontot. A Piave torkolatába, Cortellazzóba telepített olasz ütegek ellen a haditengerészet két támadást hajtott végre. 1917. november 16-án a Triesztből kifutó Wien és Budapest partvédő páncélos lépett akcióba, ám december 10-én két olasz torpedóvető motorcsónak (MAS) hatolt be észrevétlenül a Trieszt melletti Muggia-öbölbe, és a Wien-t sikerült elsüllyeszteniük. 1917. december 19-én a Budapest és az Árpád intézett támadást Cortellazzo ellen, a köd miatt azonban ezt félbe kellett szakítani. A háború hátralévő részében az osztrák–magyar nehéz egységek nem hajtottak végre több partok elleni támadást.

Mihály Krámli

SHORE BOMBARDMENT ACTIONS OF AUSTRO-HUNGARIAN CAPITAL SHIPS DURING THE FIRST WORLD WAR

(Summary)

The Adriatic, a tributary of the Mediterranean, was a minor theatre of war in the naval theatres of the First World War – it soon became clear that it would not be the scene of major battles. Besides the use of submarines, naval warfare in the Adriatic was characterized by the deployment of light, fast surface units. The Monarchy and, from May 1915, its main adversary Italy, pursued a cautious policy, with their large armored units spending a good part of the war on their well-protected naval bases, thus implementing a 'fleet in being' strategy. All this does not mean that they were never put to sea – especially on the Austro-Hungarian side. Most of their actions were directed against enemy shores.

Until Italy entered the war, the only potential target was tiny Montenegro. The main problem was the Montenegrin batteries deployed on Mount Lovčen, near the Cattaro naval base. The armored cruiser *Kaiser Karl VI* began firing on 9 August 1914, and was joined a few days later by the incoming *Monarch*-class armored coastal defense crafts. After the French had deployed more guns on the hill in October, the fleet command sent the much more potent battleship *Radetzky* to Cattaro, which destroyed two French guns causing the French detachment to be withdrawn.

Since the beginning of the war, Admiral Anton Haus, commander of the Navy, had been preparing to launch a large-scale attack on the Italian east coast in the event of an Italian declaration of war, which happened on 23 May 1915. Following that, the entire fleet left harbor, and fired on the Italian coast at dawn the next day. The bulk of the fleet shelled Ancona, the *Radetzky* attacked the Potenza estuary, the *Zrínyi* shelled Senigallia and the armored cruiser *Sankt Georg* attacked Rimini. The fleet returned to Pola unscathed. In mid-June, *Sankt Georg* again attacked Rimini.

After the central powers' victory over Serbia at the end of 1915, the Monarchy invaded Montenegro in January 1916. One important objective was the permanent elimination of the Montenegrin positions on Mount Lovčen and the removal of the naval base at Cattaro from the threat of enemy artillery fire. The coastal defense ship *Budapest* and the armored cruiser *Kaiser Karl VI* participated in the firing of the Montenegrin batteries and in the support of the attacking Austro-Hungarian troops. On 10 January 1916, Mount Lovčen was successfully captured.

On 3 February 1916, the *Sankt Georg* shelled Ortona. The last action against the south-east coast, involving heavy units, was on 29 August 1916: *Sankt Georg* and *Kaiser Karl VI* carried out a demonstration off the Italian coast.

Following the breakthrough at Caporetto in October-November 1917, the Italians were able to re-stabilize the front along the Piave River. On 16 November 1917, the *Wien* and *Budapest* coastal defense ships went into action leaving Trieste, but on 10 December two Italian torpedo launchers (MAS) entered the Muggia Bay near Trieste undetected and managed to sink the *Wien*. On 19 December 1917, *Budapest* and *Árpád* launched an attack on Cortellazzo, but their action had to be interrupted due to fog. For the remainder of the war, Austro-Hungarian heavy units did not carry out any further attacks on the coast.

Mihály Krámli

KÜSTENANGRIFFE ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHER GROSSKAMPFSCHIFFE IM ERSTEN WELTKRIEG

(Resümee)

Die Adria, ein Seitenbecken des Mittelmeeres, galt als ein Nebenkriegsschauplatz der Seekriegsschauplätze des Ersten Weltkriegs – es wurde bald klar, dass sie nicht Schauplatz großer Schlachten sein würde. Neben dem Einsatz von U-Booten zeichnete sich die Seekriegsführung in der Adria durch den Einsatz von leichten und schnellen Überwassereinheiten aus. Die Monarchie und ab Mai 1915 auch ihr Hauptgegner Italien verfolgten eine vorsichtige Politik, indem sie mit ihren großen Panzerverbänden einen Großteil des Krieges auf ihren gut geschützten Marinestützpunkten verbrachten und so eine Strategie der „fleet in being" umsetzten. All dies bedeutete nicht, dass sie nie ausgelaufen wären – insbesondere auf österreichisch-ungarischer Seite. Der größere Teil dieser Aktionen richtete sich gegen die feindlichen Küsten.

Bis zum Eintritt Italiens in den Krieg war das einzige potenzielle Ziel das kleine Montenegro. Das Hauptproblem waren die montenegrinischen Batterien, die auf dem Berg Lovčen in der Nähe des Marinestützpunkts Cattaro stationiert waren. Der Panzerkreuzer Kaiser Karl VI. nahm am 9. August 1914 den Beschuss auf, und einige Tage später schlossen sich ihm die einlaufenden Küstenverteidiger der Monarch-Klasse an. Nachdem die Franzosen im Oktober weitere Geschütze auf dem Hügel aufgestellt hatten, schickte das Flottenkommando das weitaus stärkere Schlachtschiff Radetzky nach Cattaro, das zwei französische Geschütze zerstörte, bevor die französische Truppe abgezogen wurde.

Seit Kriegsbeginn hatte Admiral Anton Haus, der Befehlshaber der Marine, einen Großangriff auf die italienische Ostküste für den Fall einer italienischen Kriegserklärung vorbereitet. Nach der Kriegserklärung am 23. Mai 1915 stach die gesamte Flotte in See und beschoss im Morgengrauen des nächsten Tages die italienische Küste. Der Großteil der Flotte beschoss Ancona, die Radetzky griff die Mündung des Flusses Potenza an, die Zrínyi beschoss die Stadt Senigallia und der Panzerkreuzer Sankt Georg Rimini. Die Flotte kehrte unversehrt nach Pola zurück. Mitte Juni griff die Sankt Georg erneut Rimini an.

Nach dem Sieg der Mittelmächte über Serbien Ende 1915 griff die Monarchie im Januar 1916 Montenegro an. Ein wichtiges Ziel war die endgültige Ausschaltung der montenegrinischen Stellungen bei Lovčen und die Befreiung des Marinestützpunkts Cattaro von der Bedrohung durch feindliches Geschützfeuer. Der Küstenverteidiger Budapest und der Panzerkreuzer Kaiser Karl VI. beteiligten sich an der Beschießung der montenegrinischen Batterien und an der Unterstützung der angreifenden österreichisch-ungarischen Truppen. Am 10. Januar 1916 wurde Lovčen erfolgreich eingenommen.

Am 3. Februar 1916 beschoss die Sankt Georg die Stadt Ortona. Die letzte Aktion gegen die Südostküste, an der schwere Einheiten beteiligt waren, fand am 29. August 1916 statt: Die Sankt Georg und die Kaiser Karl VI. führten eine Demonstration vor der italienischen Küste durch.

Nach dem Durchbruch bei Caporetto im Oktober–November 1917 gelang es den Italienern, die Front entlang des Flusses Piave wieder zu stabilisieren. Die Marine führte zwei Angriffe gegen die in Cortellazzo an der Piave-Mündung stationierten italienischen Batterien durch. Am 16. November 1917 setzten sich die von Triest aus in See gestochenen Schlachtschiffe Wien und Budapest in Bewegung, doch am 10. Dezember drangen zwei italienische Torpedoboote (MAS) unbemerkt in die Muggia-Bucht bei Triest ein und konnten die Wien versenken. Am

19. Dezember 1917 starteten die Budapest und die Árpád einen Angriff auf Cortellazzo, der jedoch wegen Nebels abgebrochen werden musste. Für den Rest des Krieges führten die schweren österreichisch-ungarischen Einheiten keine weiteren Angriffe an der Küste durch.

Mihály Krámli

BOMBARDEMENTS CÔTIERS PAR DES BÂTIMENTS ESSENTIELS AUSTRO-HONGROIS DANS LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

(Résumé)

L'Adriatique, bras de la Méditerranée, passait pour un théâtre d'opérations secondaire parmi les théâtres maritimes de la Première Guerre mondiale. Il est vite devenu évident qu'elle ne serait pas le théâtre de batailles majeures. Outre l'utilisation de sous-marins, la guerre navale sur l'Adriatique se caractérisait par le déploiement d'unités de surface légères et rapides. La Monarchie et, à partir de mai 1915, sa principale adversaire, l'Italie, ont mené une politique prudente, leurs grandes unités blindées passant une grande partie de la guerre dans leurs bases navales bien protégées, mettant ainsi en œuvre la stratégie « fleet in being ». Cela ne signifie pas pour autant qu'elles ne sont jamais sorties, en particulier du côté austro-hongrois. La plupart de ces actions furent dirigées contre les côtes ennemies.

Jusqu'à l'entrée en guerre de l'Italie, la seule cible potentielle était le petit Monténégro. Le principal problème fut les batteries monténégrines déployées sur le mont Lovčen au-dessus de la base navale de Cattaro. Le croiseur blindé Kaiser Karl VI a commencé à bombarder ces batteries le 9 août 1914 avant d'être rejoint quelques jours plus tard par des navires de défense côtière de classe Monarch. Après que les Français aient déployé d'autres canons sur le mont en octobre, le commandement de la flotte a envoyé à Cattaro le cuirassé Radetzky, beaucoup plus puissant. Celui-ci a détruit deux canons français, ce qui a conduit au retrait du détachement français.

Dès le début de la guerre, l'amiral Anton Haus, commandant de la marine, envisageait de lancer une offensive contre les côtes est italiennes en cas de déclaration de guerre de l'Italie. Après la déclaration de guerre du 23 mai 1915, toute la flotte est sortie avant de tirer sur les côtes italiennes à l'aube du lendemain. Le gros de la flotte a bombardé Ancône, le Radetzky a lancé une attaque contre l'embouchure du fleuve Potenza, le Zrínyi et le croiseur blindé Sankt Georg ont respectivement bombardé Senigallia et Rimini. La flotte est rentrée indemne à Pola. À la mi-juin, le Sankt Georg a attaqué à nouveau Rimini.

Après la victoire des puissances centrales sur la Serbie à la fin de l'année 1915, la Monarchie a attaqué le Monténégro en janvier 1916 afin d'éliminer définitivement les positions monténégrines sur le Lovčen et la menace des tirs ennemis visant la base navale de Cattaro. Le cuirassé de défense côtière Budapest et le croiseur blindé Kaiser Karl VI ont participé au bombardement des batteries monténégrines et au soutien des troupes austro-hongroises assaillantes. Le 10 janvier 1916, Lovčen fut pris.

Le 3 février 1916, le Sankt Georg a bombardé Ortona. La dernière action contre la côte sud-est impliquant des unités lourdes a eu lieu le 29 août 1916 : le Sankt Georg et le Kaiser Karl VI ont effectué une démonstration au large des côtes italiennes.

Après la percée de Caporetto en octobre-novembre 1917, les Italiens ont réussi à restabiliser le front le long du fleuve Piave. La marine a mené deux attaques contre les batteries italiennes installées à Cortellazzo dans l'embouchure du Piave. Le 16 novembre 1917, les cuirassés de

défense côtière Wien et Budapest sortis du port de Trieste sont entrés en action, mais le 10 décembre, deux vedettes lance-torpilles italiennes (Mas) ont pénétré sans être détectées dans la baie de Muggia près de Trieste et réussi à faire couler le Wien. Le 19 décembre 1917, le Budapest et l'Arpád ont lancé une attaque contre Cortellazzo, mais celle-ci a dû être interrompue à cause du brouillard. Par la suite, les unités lourdes austro-hongroises n'ont plus bombardé les côtes durant la guerre.

Михай Крамли

БЕРЕГОВЫЕ БОМБАРДИРОВКИ АВСТРО-ВЕНГЕРСКИХ КРУПНЫХ ТЯЖЁЛЫХ БОЕВЫХ КОРАБЛЕЙ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

(Резюме)

Адриатика, это прибережье Средиземного моря, считалась второстепенным театром военных действий среди военно-морских театров Первой мировой войны – вскоре стало очевидным, что он не будет являться местом для крупных сражений. Помимо использования подводных лодок, морская война на Адриатике характеризовалась в основном введением легких и быстрых надводных частей. Монархия, а с мая 1915-ого года и её главный противник Италия, также вел осторожную политику, их крупные бронированные части проводили значительную часть войны на своих хорошо защищенных базах флота, реализуя этим самым стратегию «флот в действии». Все это не означает то, что они никогда не выходили бы в море – особенно с австро-венгерской стороны. Большинство этих акций было направлено против берегов противника.

До вступлении Италии в войну, единственной потенциальной целью была крошечная Черногория. Главную проблему означали черногорские батареи, установленные на возвышающейся горе Ловчен рядом с базой флота Каттаро. Бронированный крейсер «Кайзер Карл VI.» начал вести стрельбу по этим батареям 9-ого августа 1914-ого года, а через несколько дней к нему присоединились подошедшие броненосцы береговой охраны класса «Монарх». После того, как в октябре французы установили на горе дальнейшие орудия, командование флота направило в Каттаро гораздо более потентный боевой корабль «Радецки», который уничтожил два французских орудия на что французский отряд был отозван.

Командующий военно-морским флотом адмирал Антон Хаус с самого начала войны готовился к широкомасштабному наступлению на восточное побережье Италии в случае объявления Италией войны. Вслед за объявлением войны 23-его мая 1915–ого года весь флот вышел в море и на рассвете следующего дня обстрелял итальянское побережье. Основная часть флота обстреливала Анкону, «Радецки» атаковал устья реки Потенца, «Зрини» обстреливал Сенигаллию, а броненосный крейсер «Санкт Георг» обстрелял Римини. Флот вернулся в Полу невредимым. В середине июня «Санкт Георг» вновь атаковал Римини.

После победы центральных держав над Сербией в конце 1915-ого года Монархия в январе 1916-ого года напала на Черногорию. Одной из важных целей была окончательная ликвидация черногорских позиций на Ловчене и освобождение военно-морской базы Каттаро от угрозы вражеских орудий. Броненосец охраняющий берег «Будапешт» и броненосный крейсер «Кайзер Карл VI.» принимали участие в ведении огня по черно-

горским батареям и в поддержке наступающих австро-венгерских войск. 10-ого января 1916-ого года удалось взять Ловчен.

3-его февраля 1916-ого года «Санкт Георг» обстрелял Ортону. Последняя акция против юго-восточного побережья с участием тяжелых частей состоялась 29-ого августа 1916-ого года: у берегов Италии осуществили акцию броненосец «Санкт Георг» и крейсер «Кайзер Карл VI.»

После прорыва у Капоретто в октябре-ноябре 1917-ого года итальянцы смогли вновь стабилизировать фронт вдоль реки Пьяве. Военно-морской флот осуществил две атаки против итальянских батарей, установленных в Кортеллаццо, в устье Пьяве. 16-ого ноября 1917-ого года броненосцы береговой охраны «Вена» и «Будапешт», вышедшие из Триеста, вступили в бой, но 10-ого декабря два итальянских торпедных катера (Маш) незаметно проникли в залив Муджа у Триеста и сумели потопить «Вена». 19-ого декабря 1917-ого года «Будапешт» и «Арпад» начали атаку на Кортеллаццо, но ее пришлось прервать из-за тумана. В течение оставшейся части войны австро-венгерские тяжелые части боевых кораблей береговых атак больше не осуществляли.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

KEMÉNY KRISZTIÁN

A SZOLNOKI ÜTKÖZET

1849. MÁRCIUS 5.

HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM

KÖZLEMÉNY

MÉSZÁROS KÁLMÁN – TUZA CSILLA

KÁROLYI SÁNDOR KURUC GENERÁLIS BÉCS ALATTI PORTYÁI II.

1704. június 9.*

Károlyi Sándor 1704. június 9-ei, tudatosan I. Lipót születésnapjára időzített újabb portyájának részletes áttekintése után nem kell ugyan újraírnunk az események eddig ismert időrendjét,[1] de Károlyi hadvezéri szereplésének egy vitatott pontját, a június 13-ai koroncói csatából való elkésésének körülményeit sikerült új megvilágításba helyeznünk. Utóbbi kapcsán főként a késés katonai jelentőségét kell újraértékelnünk a Károlyi parancsnoksága alatt lévő csapat csekély létszámának ismeretében. Mindenekelőtt tekintsük át röviden a két nagyszabású portya között eltelt eseményeket Károlyi tevékenységére fókuszálva.

Károlyi mellőzése és újabb megbízatása (1704. április–május)

A fejedelem Károlyihoz küldött felmentő serege Andrássy István parancsnoksága alatt elégtelen létszámmal és túlságosan késve érkezett, az események menetét így nem sikerült megfordítani. A Dunántúl egésze császári kézre került, csak elszigetelt kuruc csapattöredékek maradhattak együtt, főként a Bakony rengetegeiben. Maga Károlyi április 10-éig még megpróbálta legalább a dunaföldvári átkelőt biztosítani, de végül az is elveszett. Csapatait át kellett adnia Andrássynak, aki Szeged ellen tett egy próbát, Károlyi pedig Kecskeméten várakozott. A Dunántúlon eközben Heister nem sietett a még itt-ott lézengő kuruc egységek felszámolására, ezt a feladatot az Eszék felől felnyomuló rácokra és Pálffy János bán jórészt horvátokból álló seregére bízta, ő maga pedig Komáromon át a Csallóközbe indult, hogy felszámolja az ottani kuruc állásokat. A Dunántúl visszafoglalására maga Rákóczi indult el Eger alól, és Károlyival április 22-én

---

* A közlemény I. részét lásd folyóiratunk előző számában (*Mészáros–Tuza* 2023.). Ezúton is köszönjük a Károlyi Kutatócsoport munkánkhoz nyújtott erkölcsi és szakmai támogatását.

1 Pontosan szerepel a régi összefoglaló munkákban és kézikönyvekben, így a történelmi kronológia vonatkozó (Nagy József Zsigmond által összeállított) fejezetében is: *Szalay* VI. k. 175. o.; *Horváth* 1872. VI. k. 346. o.; *Ratzenhofer* 1879. I/VI. k. 160. o.; *Thaly* 1892. 188–189. o.; *Rónai-Horváth* 1896. II. rész. 338. o.; *Acsády* 1898. 568. o. és MTK II. k. 533. o. Csupán egy szintézisben írták el a hónapot június helyett júliusra: *Acsády* 1904. II. k. 412. o.

a jászberényi táborban találkozott személyesen.[2] (A fejedelem nem éreztette nehezteléset tábornokával, de a hadbiztosok nem adtak Károlyi számára megfelelő ellátást, és az általános közhangulat is ellenséges volt vele szemben, s ez lelkiállapotát igen súlyosan érintette.) Néhány nappal később azt a feladatot kapta, hogy erősítést vigyen Bercsényihez, Heister ugyanis április végére teljesen kiszorította a kurucokat a Csallóközből és utánpótlást juttatott a kurucok által szorongatott Érsekújvárra, május első felében pedig előbb a Vágig, majd a Garamig szorította vissza Bercsényit.[3] Közben ugyan Károlyi is megérkezett a főgenerális mellé, de csekély számú seregével nem tudta megváltoztatni az erőviszonyokat, Bercsényivel való személyes ellentéte pedig együttműködésükre is súlyos árnyékot vetett. (Károlyi táborhelyeit és vonulásait csak igen hézagosan ismerjük ezekből a hetekből, mindössze annyit tudunk, hogy május 5-én Majténynál egyesült Bercsényivel, majd annak visszavonulása után valószínűleg Károlyi adta az utóvédet, és 11-én Mocsonok táján táborozott.)

A fejedelem eközben a tábornaggyá kinevezett Forgách Simonra bízta a Dunántúl visszahódítását, aki május 10-én Dunaföldvárnál vagy Imsósnál kelt át a Dunán 3-4000 főnyi lovassággal, és Székesfehérvár felé, majd onnan Veszprém irányába nyomult előre. Heister Nyitra megyében vette a kurucok újabb dunántúli betörésének hírét, ezért visszatért Komáromba, és seregének zömével Forgách és az időközben hozzá csatlakozott Esterházy Antal ellen indult. Utóbbi csapatait Csíkvártól visszaszorította és megverte (május 24.), majd Veszprémbe vonult, és május 31-én kegyetlenül feldúlta a püspöki várost.[4] Károlyi és Bercsényi így lélegzethez jutva, sikeresen visszahódították az előzőleg elveszett Vág-vidéki területeket, helyreállították az Érsekújvár körüli blokádot, május 28-án, Szomolány–Jablonca térségében pedig jelentős győzelmet arattak Adam Ritschan tábornok seregei fölött.[5] Az ekkor szerzett zsákmány elosztása miatt

[2] Károlyi később úgy emlékezett (Károlyi önéletr. I. k. 95. o.), hogy Kecskemétről Egerbe ment a fejedelemhez, de ezt kizárhatjuk. Bizonyára megcsalta az emlékezete, és a történések összemosódtak következő évi kudarcának (szinte kísértetiesen hasonló módon és pontosan ugyanazokon a napokon zajló) eseményeivel, amikor csakugyan az ismét Egerben tartózkodó Rákóczihoz ment. – Egy közvetett adat utal rá, hogy az Eger alól Jászberény felé tartó Rákóczi elé Károlyi is megindult. A Pest megyei felkelők kapitánya, Jánosi János ezt írja Nagykőrösről április 19-én Magó Mihály kecskeméti főbírónak: „Mivel Kegyelmes Urunk ő Nagysága Biríny fele nyomakodik az hadakkal, Méltóságos Generalis Károli Sándor Urammal ő Nagyságával magam is elmegyek Biríny felé…” Idézi ezzel a mondattagolással: *Hornyik* 1866. IV. k. 111. o. Bánkúti Imre teljes terjedelmében közli a levelet (*Bánkúti* 1992. 41–42. o. No. 86.), és tanulságos, hogy a források értelmezésénél milyen fontos a központozás, ő ugyanis máshová tette a vesszőt, s a szövegből így már Rákóczi és Károlyi együttes vonulására lehet következtetni, az irat fejregesztája is ennek megfelelően fogalmaz: „A fejedelem Károlyi Sándorral együtt Jászberény felé indult…” Sajnos, az nem derül ki Jánosi leveléből, hogy Károlyi ekkor hol tartózkodott: már Nagykőrösön vagy még Kecskeméten, esetleg máshol, de az egyértelmű, hogy a levélíró csatlakozni kívánt a fejedelem elé induló Károlyihoz. – A jászberényi találkozást maga Károlyi említi az 1704 végén Rákóczihoz benyújtott sérelmi emlékiratban, április 22-ei dátummal. RTü I. k. 120. o.

[3] Az eseményekre lásd részletesen *Sípos – Markó* 2016.

[4] *Mészáros* 2015. 46–55. o.

[5] A szomolányi győzelemre lásd *Markó* 2003. 37–62. o.

újabb nézeteltérés támadt Bercsényi és Károlyi között, de utóbbi hiába kérte a fejedelemtől felmentését. Forgách eközben egyre szorongatottabb helyzetbe került, és erősítést kért Heister ellen. E célból ismét Károlyit rendelték át a Dunántúlra.

A császári vadaskert felprédálása és Károlyi késése a koroncói csatából (1704. június 9–13.)

Nem tudjuk, hogy Bercsényi pontosan milyen utasítást adott Károlyi számára, valószínűleg többféle lehetőség számbavétele után rábízta, hogy az adott körülmények figyelembevételével Forgáchhoz csatlakozik-e, vagy ismét egy Bécs alatti diverzióval próbálja magára vonni Heister főseregét.[6] Károlyi valószínűleg június 7-én kelt át a Dunán,[7] vélhetően Somorjánál,[8] és úgy tűnik, Németjárfalun át[9] Lajtakörtvélyesre vonult. Körtvélyesről (8-án?) levélben tudósította Bercsényit egy császári postaszállítmány elfogásáról, valamint arról, hogy Bécs alá indul portyázni.[10] 9-én délután érkezett Schwechatra, nagy riadalmat okozva az éppen Lipót császár 65. születésnapját ünneplő császárvárosban. A délelőtt még nyugalomban telt el, a császár a külföldi követek gratulációit fogadta, dél körül azonban megismétlődtek a harmadfél hónappal korábbi események: menekültek lepték el Bécs utcáit, és hírül hozták a lázadók támadását, több falu felégetését és kirablását, a lakosok bántalmazását és legyilkolását.

A kurucok ezúttal a császári vadaskertbe *(Neugebäude)*[11] is betörtek, ahol ritka, értékes nagyvadakat mészároltak le. A hírlapi tudósítások szerint a nőstény oroszlán mellett

---

6 Bercsényi június 9-én arról tájékoztatta Károlyit, hogy Forgáchnak meghagyta: „legyen reflexiója" Károlyira, „ha casu quo [esetleg] arra tanált volna térni". RT II. k. 71. o. – Egy nappal korábban viszont Rákóczit arról tájékoztatta a főgenerális, hogy Károlyit azzal bocsátotta át a Dunán, „hogy Bécs elein megmustrálja magát, s ha lehet, Fisementül által az bécsi hidaknak felí küldött" másik portyázó csapattal „meglássák egymást". Eszerint a Duna bal (északi) partján is elindult egy kuruc egység Alsó-Ausztriába. Lásd Bercsényi június 8-ai levelét Nagyfödémesről a fejedelemhez. AR I/IV. k. 49. o. (No. 21.)

7 Ő maga is 7-ére emlékezett későbbi emlékiratában. RTü I. k. 122. o.

8 Thaly Kálmán szerint Ebeczky és Hatvani Szabó ezredei a seprősi révnél (Dunaremete mellett) keltek át, Károlyinak viszont „Somorja táján kell vala, a Lajtavonal közelbsége kedvéért, általköltöznie". *Thaly* 1892. 187. o. Markó Árpád ugyanakkor Károlyi átkelését is Seprőshöz teszi. *Markó* 2003. 70. o. – A kortársak közül Ottlyk György említi az átkelés helyét: szerinte az a somorjai réven történt. Ottlyk önéletr. 92. o.

9 Károlyi iratanyagában ebből az időszakból egyetlen levél nyújt némi támpontot a kurucok vonulására: Baczkó Mihály, Zichy Péter titkára június 8-án Németjárfaluból („Német Jándorff") írt panaszlevelet Károlyinak, miszerint ő szeretett volna hozzá csatlakozni és őt szolgálni, de a kurucok kifosztották, három lovát és fegyvereit elvitték, őt magát egy alsónadrágban hagyták, s most a pártfogásáért esedezik. MNL OL P 396. 1. Ser. I. No. 365.

10 Lásd erre Bercsényi már idézett június 9-ei levelét Károlyihoz. RT II. k. 71. o. A Bercsényihez továbbított postacsomagból nem sikerült nagy jelentőségű értesülésekhez jutni, ezzel kapcsolatban lásd Bercsényi 1704. június 8-án Nagyfödémesen megkezdett levelének 10-én, immár Tamásháza mellett írt utóiratát, valamint 12-én Nagyszarván kelt levelét a fejedelemhez. AR I/IV. k. 52. és 54. o. (No. 21–22.)

11 A II. Miksa által építtetett hatalmas kastélyépület Kaiserebersdorftól nyugatra található, és az itteni vadaskert különböző egzotikus állatokkal részben a schönbrunni állatkert elődjének tekinthető. Az itt lévő oszlopcsarnok rézfedése után a kortársak Rézkertnek is nevezték. *Font* 1989. 361. o.

az egyik tigrist és a török szultán ajándékaként 1700-ban érkezett két leopárdot (vagy inkább gepárdot) pusztították el,[12] a hím oroszlán azonban sebesülten elmenekült, és megmaradt a fehér sas és több más ragadozó madár is.[13] A *Theatrum Europaeum* című, alapvetően kortárs nyomtatványokat szemléző, de több évvel az események után összeállított történeti krónika a *Wienerisches Diarium* híradásának szó szerinti átvételén túl Károlyi Sándorról is megemlékezik: állítólag „Schwechatban tartózkodott és elegáns ruhában vacsorázott azzal a gúnyos szándékkal, hogy Őfelsége születésnapját ünnepli, és ezért egy kis örömtüzet is előkészített".[14]

A Bécsben élő magyar főurak közül ketten is tudósítottak az esetről. Mattyasovszky László kancellár június 11-én azt írta Nádasdy Ferencnek, hogy „az elmúlt hétfőn" (azaz 9-én) a Károlyi vezette kurucok „éppen Schwechetig penetráltak [hatoltak], holott is, minekutána egyfelől Schwechet vizén levő egynehány malmot felpraedálván fel is pörkölték volna, másfelől pedig az Maximilián császár kertjében levő ő felsége vadait meglövöldözték volna, beszállott Schwecheten levő pater capucinusokhoz említett Károlyi, oly levelet írván onnét mélt[óságos] id[ősbik] Pálffy Miklós úrnak, hogy valamint generál Ricsány corpusát [hadtestét] Isten segítségéből, úgy generál Heister uramét is megnyomták volna." (Ez utóbbi hír természetesen hamis volt, csupán a bécsiek ijesztését szolgálta volna.) Maga Pálffy Miklós is írt 11-én Nádasdynak: „Károlyi másfélezered magával Schwechetig eljütt; semmi olyas hostilitást [ellenségeskedést] el nem követett, hanem némelyek közölök Nájgebájig följüvén, az vadakat megölték, azon két pantherát is, a kikkel ő fölsége nyulászni szokott. Be nagy gorombaság!"[15]

Azt, hogy a vadaskert feldúlásánál Károlyi személyesen jelen volt-e, nem tudjuk. (Úgy véljük, ha Schwechaton, a kapucinusoknál lakomával és levélírással töltötte

[12] Az újsághír szerint ezeket „néhány évvel ezelőtt a legutóbbi török követség" hozta a „szultán más ajándékaival egyetemben a római császár Őfelségének", és ez a megjegyzés csak a karlócai békét követően, 1700 januárjában érkezett követségre vonatkozhat. Az Elcsi Ibrahim pasa vezette követség ünnepélyes fogadását részletesen bemutató korabeli nyomtatványban szerepelnek is a lóháton ülő, „vadászatra szánt leopárdok". *Szita – Seewann* 1999. 290. o. A forrásra Tóth Hajnalka hívta fel a figyelmünket, segítségéért ezúton mondunk köszönetet. – Későbbi leírások szerint az idomított ragadozókat (párducokat vagy esetleg gepárdokat?) gazdájuk mögött, a ló farán ülve vitték vadászni, és onnan támadtak a nyúlra, őzre vagy más zsákmányállatra, majd fegyelmezetten visszatértek helyükre, a ló hátára, s várták az újabb prédát. Minderre lásd *Sz. n.* 1867. 580. o. (A *Vadász- és Versenylap*ban megjelent írás I. Lipót kortárs életrajzának leírását vette alapul, és bár abban leopárdok szerepelnek, talán azért módosított a cikk írója gepárdra, mert azt írták róluk, hogy „akkorák voltak, mint a legnagyobb agár". Állítólag az idomíthatóság is inkább a gepárdokra jellemző.) Utóbb ezt az írást számos magyar lap még évtizedeken keresztül átvette, s részben vagy egészben, olykor kissé átdolgozva újraközölte. Előbb az eredeti cikk idézésével: *Fővárosi Lapok,* 1868. január 11. (8. sz.) 31–32. o. és *Vasárnapi Ujság,* 1868. január 19. (3. sz.) 30–31. o.; 1900-ban *Vay Sándor* három különböző lapban is megjelentette az írást „Régi udvari vadászatok" címmel: *Székely Lapok,* 1900. augusztus 25. (129. sz.) 1–2. o., *Magyar Polgár,* 1900. augusztus 25. (194. sz.) 1–2. o. [itt *D' Artagnan* írói álnéven!] és *Hód-Mező-Vásárhely,* 1900. augusztus 26. (68. sz.) oldalszámozás nélkül; végül ismét szerzőség és a korábbi megjelenések hivatkozása nélkül: *Budapesti Hirlap,* 1911. április 21. (94. sz.) 21. o.

[13] Lásd Függelék, 1. *Wienerisches Diarium,* No. 89.

[14] ThEu 76. és 303. o.

[15] Mindkét levelet idézi: *Szalay* VI. k. 175. o. 2. jegyz. és az ő nyomán *Horváth* VI. k. 346. o.

az idejét, akkor ő maga nem volt ott a Rézkertben.) Az időzítés minden bizonnyal tudatos volt,[16] Bercsényi is az ünnepi tűzijátékkal tréfálkozott: „Ma láttattak az tüzek, születése napja ma van az császárnak: beillik tűzimesterségnek az gálához!”[17] Estefelé járt már az idő, amikor a kurucok hírszerzőiktől kapott értesülés miatt sietve visszavonultak néhány mérföldnyire, azzal a fenyegetéssel, hogy még visszatérnek. Sajnos, a következő napok eseményeit nem dokumentálhatjuk pontosan,[18] de az egyik hírlapi tudósítás szerint még 12-én is bukkantak fel kurucok Schwechat környékén.[19]

A bécsi újsághírek 4000 főre becsülték a kuruc portyázók számát,[20] Pálffy Miklós idézett levelében másfélezret ír,[21] maga Károlyi viszont sérelmi emlékiratában mindössze 1070 főre teszi azt a csapatot, amellyel átkelt a Dunán.[22] Ahogyan a március végi portyázások idején, úgy most sem tudjuk, hogy sikerült-e a zsákmány egy részét a Csallóközbe átmenekíteni, mint ahogy azt sem, hogy csapatai milyen veszteségeket szenvedtek az akció során. (Úgy véljük, legfeljebb néhány tucatnyian lehettek azok, akiket a parasztok vertek agyon fosztogatás közben, illetve akik hátramaradva császári fogságba estek.) Maga Károlyi visszavonulása közben, 10-én vette Forgách Simon első levelét, hogy igyekezzen hozzá. Károlyi a felszólításnak eleget tett, s 12-én éjjel félmérföldnyire közelítette meg Forgách Győrszemerénél fekvő táborát, aki akkor már napok óta nézett farkasszemet Heister Gyirmótnál táborozó seregével. Károlyi a Rába nyugati (bal) partján, Rábapatonánál állt meg. Forgách azt kérte tőle, hogy még az éjjel keljen át a folyón, és hajnalban csatlakozzék hozzá, Károlyi azonban nem indult meg időben, és hajnalban csak azért nem érte készületlenül Forgáchot Heister támadása, mert Károlyit várva már az ő tábora is talpon volt.

A szabadságharc első nagy csatája Forgách körültekintő haditerve, alvezéreinek bátorsága és a jelentős erőfölényben lévő kuruc sereg kezdeti elszántsága ellenére is Heister győzelmével zárult. A reguláris császári hadsereg zárt hadrendjét nem sikerült megbontani, ágyú- és puskatüzének viszont a kuruc gyalogság csak ideig-óráig volt képes ellenállni. A jelentős erőfölényben lévő (18 000 főt számláló?) kuruc haderő így vereséget szenvedett a (mindössze 3600 fős?) császári seregtől, amely csupán tüzérségi erőben

[16] Thaly Kálmán már a portya előkészítése kapcsán úgy fogalmaz, hogy Bercsényi a császár születésnapjára időzítette az akciót. *Thaly* 1892. 188. o. Legújabban Czigány István is a tudatos időzítést hangsúlyozza. *Czigány* 2020. 461. o. és *Uő* 2021. 122. o.

[17] Bercsényi többször idézett levele Károlyihoz. Tamásháza, 1704. június 9. RT II. k. 71. o. (No. LV.) Idézi: *Thaly* 1892. 189. o.

[18] Kár, hogy nem került eddig elő Károlyi egyetlen tudósítása sem. Bercsényinek biztosan írt, aki a fejedelemhez is továbbította a levelét. Lásd a főgenerális már idézett június 8-ai levelének 10-ei utóiratát Rákóczihoz: „Károli Uram levele megmutatja, mit csinál; tegnap látszottak az tüzek is ott Prenkhirchen körül.” (Minden bizonnyal Prellenkirchen értendő, amely az első osztrák falu Lajtakörtvélyes felől.) AR I/IV. k. 51. o.

[19] Függelék, 2. *Der Post-tägliche Mercurius,* 1704. június 14-ei sz.

[20] Uo. 1704. június 11-ei sz.

[21] Lásd 15. jegyz.

[22] RTü I. k. 122. o.

múlta felül őket (a létszámok kérdésére alább még visszatérünk).[23] Forgách számított Károlyi csatlakozására, siettette is azt, s amennyire rekonstruálni lehet az eseményeket és a helyszíni adottságokat, Károlyinak ideje is lett volna a csatlakozásra. Hogy miért nem tette meg, arról a források hallgatnak, ő maga sem szól róla.[24]

A történészek Thaly Kálmán óta egyetértenek abban, hogy Károlyi óvatosságában, hadvezéri mentalitásában kell keresni az okokat. Markó Árpád és őt idézve Bánlaky József is úgy véli, hogy a reguláris hadviselést kerülő magatartása miatt késlekedése „érthető, de nem menthető".[25] Markó és követői Károlyi négyezer fős hadtestével számolnak,[26] és már e létszámadat kapcsán is úgy vélik, hogy jelentős segítség lehetett volna ez Forgách számára, de mindent egybevetve azt sem tartják valószínűtlennek, hogy ha 18 000 kuruc vereséget szenvedett 3600 császáritól, akkor „21-22 000 ember meghátrálása is elképzelhető".[27] Károlyi életrajzírója, Kovács Ágnes ehhez képest már túlságosan is optimistán fogalmaz, szerinte ugyanis ha Károlyi „idejében indul Forgách segítségére, minden bizonnyal fényes kuruc győzelem született volna", bár az is igaz, hogy ő csupán „majdnem kétszeres" kuruc túlerővel számolt ötszörös helyett.[28]

A létszámadatok ellenőrzése szinte lehetetlen. A császári seregről készült egykorú kimutatások bizonyára hitelesek, de talán csak a reguláris erők tekintetében, a dán segédcsapatokat még bizonyára igen, a rác alakulatokat azonban már nem feltétlenül vették számba. Heister csapatainak létszáma ez esetben 3600-nál valamivel több – néhány százfőnyi ráccal számolva is legalább 4000–4500 fő – lehetett. A bécsi angol követ szerint a csatában részt vevő császári sereg ennél is több, 7000 katonát számlált, és ő a császári tüzérség parancsnokának, Weiler ezredesnek a beszámolója alapján írta meg jelentéseit Londonba.[29] Forgách seregét a bécsi hírlap és a kései krónikás, Kolinovics Gábor nyomán tette Markó Árpád 17–18 000 főre.[30] Az ellenség létszámának felnagyítása általános jelenség volt a korban, Kolinovics pedig jóval az események után aligha lehetett pontos adatok birtokában, sőt könnyen lehet, hogy ő maga is a *Wienerisches Diarium* adatára támaszkodott. Az imént idézett Lord Stepney a hivatalos császári jelentések adatát közvetítve szintén 18 000-re teszi az „elégedetlenek" létszámát. Ha

[23] A csata máig legjobb összefoglalásának modern kiadását lásd *Markó* 2003. 63–93. o. Markó létszámadatait szinte minden későbbi szerző átveszi, ezek szerepelnek a legújabb hadtörténeti szintézisben is: *Czigány* 2020. 461. o.

[24] *Markó* 2003. 89–90. o.

[25] *Markó* 2003. 91. o. és *Bánlaky* 1941. XVIII. k. 145. o.

[26] Czigány István még ennél is többre taksálja a létszámot, szerinte ugyanis Károlyi „közel ötezer lovassal" kelt át a Dunán. *Czigány* 2021. 122. o.

[27] *Markó* 2003. 91. o.

[28] *Kovács* 1988. 64. o. A létszámok tekintetében vélhetően a történelmi kronológiát követi, ahol Nagy József Zsigmond a kurucok számát 18, a császáriakét pedig 10 000 főre tette eredetileg (MTK II. k. 533. o.), de utóbbit már a hibaigazítóban a Markó számításának megfelelő 3600-ra módosította (uo. 672. o.), és ez a javítás sokak figyelmét elkerülhette.

[29] Georg Stepney 1704. június 18-ai levelei Robert Harley és Charles Hedges miniszterekhez. AR II/I. k. 311. o. (No. 136.) és 317–318. o. (No. 137.)

[30] *Markó* 2003. 68. o.

azonban elfogadjuk, hogy e források mindegyike Heister jelentésének vélhetően túlzó számadatára megy vissza, akkor a kuruc haderő létszámát néhány ezerrel kevesebbre, mintegy 10-15 000 főre is tehetjük. Erőfölényük még így is jelentős lett volna: nem ötszörösen, hanem két-háromszorosan múlták volna felül a császáriakat.

Mindez persze a források mérlegelése alapján megfogalmazott feltételezés csupán, és ehhez kapcsolódva kell Károlyi csapatainak létszámával foglalkoznunk. Az ő seregét Markó Árpád körülbelül 4000 főre tette, de erre vonatkozóan nem adja meg forrását.[31] A szomolányi győzelem kivívásában részt vett Ottlyk György ezredes önéletírása szerint Károlyi „circiter háromezer emberrel" vált el tőlük a Nagyszombat melletti táborból, de túlságosan általános, az időpontokat sem részletező leírása nyomán nem következtethetünk arra, hogy ekkora erővel kelt át a Dunán is.[32] Bercsényi ugyan azt írja egyik levelében, hogy közel 4000 katonát küldött át Forgách megsegítésére,[33] ebbe a létszámba azonban Ebeczky István és Hatvani Szabó Máté 2000 főt számláló ezredei is beleértendők, akik közvetlenül Forgáchhoz csatlakoztak, és részt is vettek a koroncói csatában.[34] A különbség tehát Bercsényi közlése szerint nincs egészen 2000 fő, de még ez sem mind tartozhatott Károlyi alárendeltségébe, a főgenerális bizonyára más, kisebb csapattöredékeket is küldött át a Dunán. A 4000-es létszám ugyan a *Der Post-tägliche Mercurius* már idézett június 11-ei számában is szerepel a Schwechatig nyomuló ellenségre vonatkozóan,[35] ez azonban biztosan túlzó szám, Markó pedig egyébként sem említi a forrásai között. (Ő bizonyára Thaly Kálmán és Rónai-Horváth Jenő adataira támaszkodott, akik 6000-re tették a Dunántúlra küldött segélyhad teljes létszámát, és ebből vonták le az Ebeczkyvel és Hatvani Szabóval Forgáchhoz vezényelt 2000 főt,[36] csakhogy – mint láttuk – Bercsényi idézett leveleiből nem 4000 + 2000 fő, hanem 4000 − 2000 főnél is kisebb összlétszám vezethető le.) Pálffy Miklós 1500 fős becslését és Károlyi feltűnően pontos létszámadatát (1070 fő) pedig már szintén idéztük,[37] és ehhez a csata utáni helyzet kapcsán Károlyi annyit tesz hozzá, hogy nyolcszázadmagával maradt. Markó Árpád megállapítja, hogy önéletírásában az április elejétől őszig tartó eseményeket Károlyi egyszerűen átugrotta, mégis úgy fogalmaz, hogy ha a csata végére megérkezett volna, és személyes élménye lett volna a csatavesztés kapcsán, arról „feltétlenül megemlékezett volna".[38] Csakhogy ez önmagában is ellentmondás, hiszen önéletírásában a szomolányi és a szentgotthárdi győzelmekre sem tért

[31] *Markó* 2003. 65. o.
[32] Ottlyk önéletr. 91. o.
[33] „…hiában küldtem majd 4000 embert az javában az hadamnak oda". Bercsényi levele a fejedelemhez. Nagyszarva, 1704. június 12. AR I/IV. k. 53. o. (No. 22.)
[34] „Ebeczki István uramot is 2000 lóval költöztettem által". Bercsényi Rákóczihoz írt levelének utóirata. Nagyfödémes, 1704. június 8. Uo. 50. o. (No. 21.) Ugyanő másnap, Tamásházáról írja Károlyinak: „Ebeczkit maga és Szabó Máté hadával általköltöztettem". RT II. k. 70. o. (No. LV.)
[35] Lásd 20. jegyz.
[36] *Thaly* 1892. 187. o. és *Rónai-Horváth* 1896. II. k. 337–338. o.
[37] Lásd 15. jegyz.
[38] *Markó* 2003. 84. o.

ki, pedig azokról mint saját érdemeiről végképp nem lett volna oka hallgatni. Sérelmi emlékiratában viszont érezhetően homályban hagyta a részleteket, de írásának önérzetes hangneme és katonáiról talán célzatosan is közölt csekély létszámadatai (1070, illetve 800 fő) alapján egyértelművé tette, hogy a vereséghez neki magának nem volt, nem lehetett köze.

A császári hírlapok tudósításaival szemben Szalay László és Markó Árpád úgy vélték, hogy maga Károlyi a csata végére sem érkezett meg a helyszínre, és így a holttesteket fosztogató rácok megfutamításánál sem volt jelen. Legfeljebb „seregének egy kisebb részét, talán csak hírszerző osztagait küldte […] át a Rábán a csatatér felé", és ezek vehettek részt a fosztogatók üldözésében, ő maga azonban seregének zömével a folyó nyugati partján vonulhatott Árpás irányába.[39] Azt, hogy maga Károlyi vagy egyébként is csekély seregének csupán egy töredéke avatkozott-e be a harc utolsó fázisában, ma már nemigen dönthető el. A csata után a rácok megfutamítását a császári és a kuruc források is egybehangzóan említik. A szemtanú Kéry Ferenc szerint „Károlyi hada, az lüvéseket hallván, igen költözködött által az Rábán, az minthogy már innend is lévén: igetést-nyargalvást gyütt volna segítségekre az magyaroknak, de késő volt, nem érhetett reá", majd hozzáteszi, hogy a kuruc fősereg Pápa, Károlyi pedig Árpás felé menekült, illetve vonult vissza.[40] Markó úgy vélte, hogy Károlyi a Rába nyugati partján vonult délre, de ezt megtehette akár a Rába és a Marcal közötti térségben is. Mindenesetre így is értelmezhető Bercsényinek a csata estéjén írt tudósítása a fejedelemhez, miszerint a csatazaj hallatán Károlyi serege „azonnal ügetve-nyargalva ment, de már az németet tanálta az mi táborhelyünkön, és rác, német, elöljárójára Károli uramnak kiütött, kik is két rácot s egy németet fogtak", és tőlük értesültek a csata lefolyásáról. Az elfogott német katona azt is megmutatta, „hogy mennek az mieink föl az Rába mellett, – csak közel látszott az pora, és csendessen mentek, az német is csendessen nyomult utánnok". Bercsényi ezenkívül azt is említi, hogy Károlyi járt a csata egyik színhelyén, egy erdő közelében, ahol 60 kuruc gyalogos holttestét látta, a kuruc tábor poggyászáról és ágyúiról azonban nem tudott információt szerezni.[41]

Másnap pedig a következőket írta a főgenerális Károlyinak: „Kegyelmed rácok ellen való szerencséinek itt nagy az híre; csak az is nagy jó."[42] Mindezek alapján nem tartjuk bizonyítottnak Markó vélekedését, hogy Károlyi nem is járt a csatatér közelében. A Forgáchcsal való egyesülés halogatását pedig nem csupán a nyílt csatákat kerülő elvi megfontolással, hanem aktuális gyakorlati problémával, Károlyi seregének csekély számával, a Bécs alatti portyázásban való kimerüléssel és a zsákmány biztosításával is magyarázhatjuk. A zsákmány jelentős részét végül így is a patonai táborhelyen kellett hátrahagyni, és Károlyi 14-én Vönöckről („Venecz") írt levelet Török István ezredes-

[39] *Szalay* VI. k. 176. o. 1. jegyz. és *Markó* 2003. 83–84. o.
[40] Kéry Ferenc levele Pálffy Miklóshoz. Lánzsér, 1704. június 15. *Thaly* 1890. 456–457. o.
[41] Bercsényi levele a fejedelemhez. Nagyszarva, 1704. június 13. este. AR I/IV. k. 55. o. (No. 23.)
[42] Bercsényi levele Károlyihoz. Nagyszarva, 1704. június 14. RT II. k. 72. o. (No. LVII.)

nek „Egyed vagy Árpás” címzéssel, hogy gondoskodjék az elesettek elhantolásáról, tudósítsa az ellenség hollétéről és indítson vizsgálatot a Patonánál maradt nyereség ügyében, mert értesülése szerint „az rába- és tóköziek sok lovat, marhát és portékát prédáltanak és hordottanak el” belőle.[43] Károlyit tehát a csatából való elkésés miatt jóval kisebb felelősség terheli, mint eddig véltük, mert még ha helytállóak is Markó Árpád számításai arra vonatkozóan, hogy időben a helyszínre érhetett volna, seregének létszámában már bizonyosan tévedett, és a mindössze ezerfőnyi egység semmiképpen sem játszhatott volna döntő szerepet a csata végkimenetelét illetően.

Egy párducbőr nyomában

Végezetül érdemes foglalkoznunk a kurucok nem éppen dicső állatkerti öldöklésével szerzett „trófeák” egyikének a sorsára vonatkozó utalással. Már az egykorú hírlapok is tudni vélték, hogy a lenyúzott állatbőrökből takarókat készítettek – valójában inkább a kor magyar katonai viseletének jellegzetes kiegészítőjét, kacagányt (vállra vetett hátibőrt) varrhattak belőlük. A korban az egyszerű tisztek, altisztek leginkább farkasbőrből, az előkelőbb nemesek pedig párducbőrből készült kacagányt viseltek. A szakirodalom ritkábban tigrisbőrkacagányt is említ, amely állítólag már „fejedelmi privilégium” volt.[44] A zsákmány felosztásáról nincs adatunk, de a korabeli szokások ismeretében a legértékesebb darabok a hadvezérnek jutottak, akár a katonáktól kapott ajándékképpen, akár úgy, hogy kótyavetyén (közös árverezésen, többnyire jóval a valós érték alatt) megvásárolta. Mivel itt több ritka, értékes állatbőrről is szó van, kézenfekvő volna azt hinni, hogy Károlyi legalább egy-egy darabot Bercsényinek és Rákóczinak is juttatott belőlük, de erre vonatkozó forrást nem ismerünk, Károlyitól pedig egyáltalán nem maradt fenn beszámoló az akcióról. Van azonban egy halvány adatunk rá, hogy talán az egyik párducbőr Pekry Lőrinc generálishoz került. Pekry erdélyi főúr, Thököly Imre unokanővérének férje volt, és 1703 végén kuruc fogságba esve csatlakozott Rákóczihoz, aki azonban bizalmatlan volt vele szemben. Nem is Erdélybe küldte vissza, hanem Bercsényi mellé, akinek rokona volt. Pekry 1704 áprilisában – épp a már vázolt csallóközi harcokban – viszonylag jól helytállt,[45] majd május második és június első felében a Dunántúlon is megfordult,[46] arra azonban, hogy Károlyival találkozott volna, nincs adatunk. Sőt – amennyire a forrásokból kihámozható – az árulás vádja merült fel ellene,

[43] KO V. k. 79. o. (No. LXIII.) Károlyi poggyászát a Bécs alatt szerzett nyereséggel (vagy annak jelentős részével) együtt végül sikerült átjuttatni az Öreg-Dunán Bercsényi csallóközi táborába, lásd Bercsényi erre vonatkozó sorait Rákóczihoz írt levelében (Seprősi rév, 1704. június 20.). AR I/IV. k. 63. o. (No. 27.)

[44] *Ságvári* 2020. 61–62. o.

[45] *Sípos – Markó* 2016. 522–523. o.

[46] Május végén Esterházy Antallal kereste az egyesülést Csíkvár környékén, június 10. körüli császári híradások szerint pedig Székesfehérvárt ostromolta. Lásd erre *Mészáros* 2015. 50–52. o. és *Markó* 2003. 70. o.

de bizonyosan sikerült tisztáznia magát.[47] Rákóczi ezután Erdélybe küldte, ahol azonban folyamatos torzsalkodásba került a fejedelem által korábban kinevezett főparancsnokkal, Thoroczkay Istvánnal. Személyes bátorságát ugyanakkor sokszor megmutatta, több ízben meg is sebesült: 1704. augusztus 10-én például a rácok üldözése közben kapott lövést a karjába.

Az ügy kapcsán érdekes, a császári vadaskertben történt öldökléshez is kapcsolódó adatot tudhatunk meg Bánffy György gubernátor vejétől, Wesselényi Istvántól. 1704. augusztus 12-én ugyanis azt jegyezte fel naplójában, hogy levél érkezett Szebenbe Pekrytől, „melyben írja, hogy tegnapelőtt szerencsétlenül járt, mert a félkarját meglőtték az ellenkezésben, amint az ellenkező rácokat űzte volna". Sajnos, nem derül ki, hogy Pekry kinek írta ezt a levelet, talán a császári főparancsnok, Rabutin tábornagy által házi őrizetben tartott feleségének, és be kellett azt mutatni ellenőrzés céljából. Wesselényi szerint Rabutin azt válaszolta, „hogy meglátta egy rác a nyakában annak a párducnak a bőrét, akit a rézkertből küldött volt ki Károlyi uram, s látta, hogy csonka a fél füle a párducnak, s azt akarta kilőni a nyakából. Azért azt máskor vesse ki a nyakából."[48] A homályos szövegből még az se hámozható ki, hogy Rabutin ezt írásban válaszolta-e Pekry levelére, vagy csak Pekry levelének ismertetése kapcsán, a császárhű erdélyi urak előtt gúnyolódott a kurucok barbárságán és a Rézkertből származó párducbőrön. Az sem egyértelmű, hogy Pekry csakugyan kapott-e párducbőrt Károlyitól, vagy ez is csupán Rabutin ironizáló csipkelődése volt. Arról mindenesetre Szebenben is tudtak, hogy Pekry korábban párducbőrt akart szerezni. Nem sokkal előbb ugyanis Wesselényi feljegyezte naplójában, hogy Pekry feleségéhez írt egyik levelét Rabutin leküldte az erdélyi magyar uraknak mintegy szórakoztatásul, mert abban Pekry több erdélyi főúr (például a kivégzésre váró Bethlen Miklós főkancellár) sorsán élcelődött, nyilván szándékosan, tudva, hogy a nejéhez írt levelet mások is elolvassák majd. Sok egyéb mellett azt írta, hogy az asszony „párducbőrt már ne vegyen számára, mert Thököly fejedelem ígírt, hogy küld", sőt maga Thököly is elindult már a Portáról Erdély felé.[49] Ez a tudósítás sem egyértelmű, könnyen lehet, hogy Pekry ismét csak a szebenieket akarta bosszantani a Thököly érkezéséről szóló (egyébként hamis) hírekkel, de hogy korábban párducbőrre volt szüksége, azt biztosra vehetjük. Lehetséges, hogy Rabutin csupán erre reflektálva gúnyolódott rajta: nem kapott ő Thökölytől sem párducbőrt, legfeljebb

[47] Lásd erre vonatkozóan Bercsényi 1704. május 26-án, június 1-jén, 3-án és 8-án kelt leveleit Rákóczihoz. AR I/IV. k. 42., 46., 49. o. (No. 17., 19–21.) Az idézett levélrészletek alapján pedig bizonyos, hogy már Bercsényi 1704. május 25-én Károlyihoz írt levelének utóiratában is erről az ügyről van szó (RT II. k. 68. o.), a levelet közreadó Thaly azonban a név nélkül, Bercsényi rokonaként említett gyanúsítottat Forgáchcsal vélte azonosítani, és az ő nevét toldotta be zárójelben. (A rokonsági adaton túl, amely éppúgy igaz Forgáchra, mint Pekryre, Thalyt bizonyosan a koroncói csatavesztés miatt Forgách árulásáról is szárnyra kapott vádak tévesztették meg, azt vetítette vissza hetekkel korábbra.)

[48] Wesselényi-napló I. k. 190. o. Az adatot idézi *Ságvári* 2020. 62. o., de hibásan 1705-re datálja, és félreértésből a rác vitéz nyakába teszi a félfülű párduc bőrét, Pekryt pedig nem is említi az eset kapcsán.

[49] Wesselényi-napló I. k. 186. o. (1704. augusztus 9-ei bejegyzés.)

Károlyitól, s az is szépséghibás (egyik fülére csonka) volt! (Ismét csak ellenőrzésre váró kérdés, hogy a vadaskert párducai közül valamelyiknek már eleve is sérült volt az egyik füle, vagy a leölése és szakszerűtlen megnyúzása folytán keletkezett esztétikai hiba vált Rabutin csúfolódásának célpontjává.)

Bárhogyan történt is: akár kapott Pekry Károlyitól párducbőrt a bécsi zsákmányból, akár nem, a korabeli újsághírek nyomán az erdélyiek is értesültek a június 9-ei portyázásról. A Rézkert pedig az erdélyi főemberek körében is jól ismert látványosság volt: aki Bécsben járt, igyekezett szerét ejteni, hogy megtekinthesse az ott őrzött ritka állatokat. 1691. október 12-én, majd 1699. október 15-én például Czegei Wass György, 1698. május 5-én pedig Apor István gróf is megnézte a Rézkert oroszlánjait és más egzotikus vadjait.[50] Apafi nagyhatalmú főgenerálisának, Teleki Mihálynak az egyik fia, Pál európai peregrinációja során Bécsben elmulasztotta megtekinteni a Rézkertet, és már Berlinben vette Pápai Páriz Ferenc professzor levelét, amelyben arra inti, hogy a birodalmi főemberek ajánlásaival jöjjön majd Bécsbe, „az hol a Rez kertet is, melly elmúlt volt etc., meg kell látni".[51] Teleki utóbb megnyugtatta Pápait, hogy mulasztását pótolta, de a részleteket nem ismerjük.[52] Mindenesetre az említett erdélyi urak bizonyára a nyugat-európai közvéleményhez hasonlóan vegyes érzelmekkel fogadták a „kuruc virtus" megnyilvánulását. Egyrészt a császárváros közvetlen közelében, úgymond, „őfelsége magánszférájába" behatolni valóban bravúros tettnek számított, az esztelen öldöklés, az értékek pusztítása azonban már a háború olyan borzalmait idézte fel, amilyeneket az erdélyiek és a magyarországiak is nap mint nap megtapasztalhattak az immár több mint egy éve tartó szabadságharc során, és ebben a kölcsönösség elve, az akció megtorló jellege sem nyújthatott vigasztalást a pusztítások elszenvedőinek.

[50] Czegei Wass egészen élményszerű beszámolót írt naplójában első, 1691. évi látogatásáról: „12. [Octobris] ebéd után mentünk Klokner urammal az Rézkerthez, holott láttam három oroszlányt, két tigrist, egy hiúzt, hat medvét és egy madarat, melyet kasatinnak [így!] neveze az német; nagyobb és vastagabb sokkal az darunál, fekete az tolla és az lába is, három újja lába [értsd: három lábujja] van, feje majd olyan és orra, mint az pujkának, csak az taréja nem olyan, szárnya nincsen, de felettébb jó futónak mondják." (Az utolsóként leírt madarat a napló közreadója sisakos kazuárként azonosította.) 1699-ben már csak rövidebben említi itteni kirándulását: „15 [Octobris] voltam az Rézkertben az oroszlányok és egyébféle vadak látni." Czegei Wass-naplók 133. és 309. o. – Apor István 1697/98. évi bécsi útjáról vezetett naplójában szintén csak rövid említést olvashatunk: „Voltam az oroszlányoknál az rézkertben". Apor-napló 154. o.

[51] Pápai Páriz Ferenc levele Teleki Pálhoz. Nagyenyed, 1696. május 23. *Font* 1989. 101. o. (No. 77.)

[52] Pápai Páriz ugyancsak Nagyenyedről, 1696. szeptember 1-jén nyugtázta Teleki Pál Drezdából írt levelének vételét, és ebben a következőket írta: „Igen akarom, hogy Kgd a Réz kert elmulatását suppleálta *[pótolta]*, de az ugyan csak nem menti meg a Kegyelmetek az aránt való errorát *[hibáját]*." Uo. 120. o. (No. 101.)

Függelék

I. Lipót császár és király 65. születésnapja és Károlyi újabb Bécs alatti portyája a német híradásokban (1704. június 9.)

1.
A *Wienerisches Diarium* 1704. évi 89–90. számában megjelent tudósítások

Num. 89.
Wienn vom 7. biß 11. Junii 1704

Montag den 9. dito. Heute wurde Ihrer Kays[erlichen] Maj[estät] unseres Allergnädigsten Herrns Geburts-Tag, als an welchem Dieselbe das 65. Jahr in höchsterwünschter Gesundheit zuruck gelegt in schönster Galla begangen, weswegen dann auch alle anwesende, sowohl inheimlich- als außländische hohe Ministri die gewöhnliche Glückwünschungs-Complimenten abgelegt haben.

Eben an diesem allerhöchstgedachten Geburts-Tag entstunde abermahlen in hiesiger Nachbarschafft ein Allarm, da die Rebellen in äussersten Vermessenheit sich unterstanden unter Anführung des Caroli biß auff die Schwächet nahe dieser Stadt herauff zu streiffen, etliche Oerther außgeraubt, angezündt, und unterschiedliche Leuth verwundt und niedergemacht, vieles Vieh davon getrieben, wie auch gar auff dem so genandten Neugebäu die bekandte seltne und kostbahre Thiere, so daselbst in einem besondern Hauß verwahrlich auffgehalten, und denen Reisenden zur Rarität sonsten gezeiget worden, boßhaffter Weise umgebracht, hernach die Häut ihnen abgezogen, und sie mit sich hinweggeführt; worunter nechst dem trefflichen Tiger und der Löwin sonderlich zwey schöne Leoparden, welche bey letzter Türckischen Groß-Gesandtschafft vor etlichen Jahren von dem Groß-Sultan unter andern

89. szám
Bécs, 1704. június 7–11.

Hétfő, 9-én. Ma volt Ő császári Felségének, Legkegyelmesebb Urunknak a születésnapja, amelyen Őfelsége a 65. életévét töltötte be a legkívánatosabb egészségben, a legszebb díszünnepséggel ülték meg, amelynek alkalmából minden jelenlévő, úgy a belföldi, mint a külföldi magas rangú tisztségviselők kifejezték szokásos jókívánságaikat.

Éppen eme dicsőséges születésnapon a közvetlen közelben megint riadó volt, mivel a lázadók rendkívüli elbizakodottságukban Károlyi *(Caroli)* vezetése alatt Schwechatig *(Schwächet)* merészkedtek, hogy eme város [Bécs] közelében portyázzanak, néhány helységet kiraboltak, felgyújtottak, mindenféle embert megsebesítettek és lemészároltak, sok állatot elhajtottak. Ugyanígy az úgynevezett Neugebäude-ban a jól ismert, ritka és értékes állatokat, amelyeket egy külön házban őriztek ott, és amelyeket a látogatóknak ritkaságképpen mutogattak, gonosz módon megölték, azután lenyúzták és magukkal vitték a bőrüket. Köztük, a pompás tigrisen és a nőstény oroszlánon kívül, különösen két szép leopárd elvesztése sajnálatos, amelyeket néhány évvel ezelőtt a legutóbbi török nagykövetség

hohen Praesenten an Ihre Römische Kayserliche Majestät überschickt worden, sehr bedauret werden; Der Löw aber, so zwar einen Schuß bekommen, ist nebst dem weissen Adler und andern Geflügel, so sich selbst salvirt, noch am Leben. Endlich gegen Abend, nachdem besagte Rebellen auff solche Weise ihren Muthwillen genugsam außgeübet, haben sie sich auff gewisse von jemand ihrer Nation selbst an sie ergangene treue Verwarnung, auch erhaltene Nachricht, daß etlich 1000. von Mann anderweith her gegen sie in Anmarsch wären, sich auff etliche Meil zurück- und nach ihrem alten Lager gezogen, jedoch mit Bedrohung, daß sie mit einer noch grössern Macht sich bald wieder in dieser Gegend wolten sehen lassen. Es seynd bey ihrem Abzug Abends etliche Mordtbrenner von ihem [sic!] Hauffen hier in den Vorstädten ergriffen, auch auff dem Feld und in denen Dörffern hin und wieder Todte so von ihnen gewesen, gefunden worden, so die Bauern niedergemacht, und mithin zugleich verschiedene Pferdte von ihnen erbeutet haben.

alkalmával küldött a nagy szultán más értékes ajándékokkal együtt a római császár Őfelségének. A hím oroszlán azonban, habár érte egy lövés, a fehér sassal és más szárnyasokkal együtt megmenekült, és még életben van. Végre estefelé, miután a mondott lázadók ily módon eléggé megmutatták bátorságukat, a saját nemzetükhöz tartozó [személy] megbízható figyelmeztetésére és a kapott hírre, hogy néhány ezer ember vonul feléjük a másik oldalról, néhány mérföldre visszahúzódtak korábbi táboruk felé, de azzal fenyegetőztek, hogy nemsokára még nagyobb erővel kívánnak erre a környékre visszatérni. Visszavonulásuk közben, estefelé a külvárosokban elfogtak néhány gyújtogatót a bandájukból, és a mezőn és a falvakban is találtak közülük való halottakat, akiket a parasztok mészároltak le, és egyúttal még különböző lovakat is zsákmányoltak tőlük.

2.
A *Der Post-tägliche Mercurius* 1704. június 11-ei és 14-ei számában megjelent híradások

Mittwoch, den 11. Junii.
Auß Wienn

Den 9. Junii ist bey Hof Ihro Römis[cher] Kayserl[icher] Majestät Geburts-Fest in solenner Galla celebrirt worden. Hingegen ist gegen Mittags unversehens ein grosser Allarm in- und vor der Stadt entstanden, sintemahlen von dem Land das arme Volck mit grosser Praecipitanz herein gefleht, und von Anruckung eines starcken Rebellischen Corpo Kundtschafften eingeloffen, man hat

Szerda, június 11.
Bécsből

Június 9-én fényes ünnepséggel ünnepelték meg az udvarban Őfelsége, a római császár születésnapját. Viszont dél körül váratlanul nagy riadalom keletkezett a bel- és külvárosban, mert a szegény nép vidékről nagy sietséggel idemenekült, és híreket hoztak egy erős lázadó csapat előrenyomulásáról. Hogy minderről minél hamarabb pontos in-

alsobalden sich von disen genauen zu informiren den allhiesigen H[err]n Wachtm[eister] Leutenant hinauß commandirt, und dem Feind zu recognoscirn außgeschickt, welcher dann auch mit einigen Pferden vor die Linien hinab gegangen und würcklich Vor-Trouppen von Feind angetroffen, welche auch mit denen Unserigen etwas chargirt und verfolgt worden; als man aber in den Gebusch einen Hinterhalt vermerckt, hat sich obbemeldter Herr Wachtmeister-Leutenant widerumb gegen denen Vorstätten zuruck gezogen, indessen aber den Marsch der Rebellen gegen die Schwächet in zwey Colonien wahrgenommen, und ihre Zahl auff 4000. Mann geschätzet. Sie haben sich unterhalb erwehnten Marck-Flecken auff einen breiten Feld gelagert, und Ihre Vorwachten gegen den Neugebäu außgesetzt, man hat alsobald auff solche Nachrichten in allen Vorstätten Allarm schlagen, und die Burger zum Gewehr gehen lassen, auch unverzüglich einige Mannschafft auß der Stadt die Linien zu besetzen detachirt, an denen dann die Bereitschafften postirt, und alle fernere Anstalten zu Gegenwöhr eines Feindlichen Versuchs gemacht worden. Unterdessen haben die Feindlichen Partheyen die Keckheit gehabt, gegen das Neugebäu einzufallen, und die alldort auffgehaltene und lange Jahr schon erzogene wilde Thier sämbtlich nicht anders als brutale Bestien (da doch die Türcken anno 1683. denenselben geschont) zu ermorden. Umb 10. und 11. Uhr Nachst hat man zwey grosse Feuer ungefahr 3 Stund von hier gesehen, hingegen ist mit

formációkat szerezzenek, kiküldték a helyi főstrázsamestert,[53] és megparancsolták neki, hogy derítse fel az ellenséget, aki azután néhány lovassal ki is ment a sáncok elé, és tényleg rátalált az ellenség előőrseire, akik azután rövid ideig csatároztak a mieinkkel, [majd a mieink] üldözték őket, de amikor észrevették, hogy [a lázadók] lesben állnak a bozótosban, a fent említett főstrázsamester úr ismét visszahúzódott a külvárosokba. Eközben azonban észrevették, hogy a lázadók két menetoszlopban Schwechat *(Schwächet)* felé vonultak, és számukat 4000 emberre becsülték. Az említett mezőváros alatt, egy tágas síkon letáboroztak, és a Neugebäude felé őrségeket állítottak. Ezekre a hírekre minden elővárosban azonnal riadót fújtak, és a polgárok fegyvert ragadtak, haladéktalanul kirendeltek néhány csapatot is a városon kívüli vonalak megszállására, ahol azután készenlétben álltak, és minden további intézkedést megtettek egy ellenséges próbálkozás kivédésére. Eközben az ellenséges portyázók olyan arcátlanságra vetemedtek, hogy megtámadják a Neugebäude-t, és az összes ott őrzött és már hosszú évek óta nevelt vadállatot (amelyeket 1683-ban még maguk a törökök is megkíméltek) nem másként, mint brutális fenevadak módjára megöljék. Este 10 és 11 óra körül két nagy tüzet is láttak, körülbelül 3 órányira innen, viszont minden szükséges intézkedést megtettek, és a város

[53] A *Wachtmeister Leutnant* az ezredtörzsnél szolgáló segédtiszt megnevezése volt, amelyet utóbb a Regiments-Adjutant név váltott fel. Itt azonban nem egy ezred tisztjéről, hanem helyőrségi beosztásról van szó.

Verfügung aller nothwendigen Anstalten fortgefahren worden, und vor der Stadt alle Innwohner, in der Stadt aber die völlige Guarnison und etwas von der Burgerschafft in armis gestanden.

Sambstag, den 14. Junii.
Auß Wienn

Die Rebellen, welche diser Tagen in dem Land herumb vagirt, auch verschidene Dorffschafften in Brand gesteckt haben, seynd vorgerstern widerumb der Gegend Schwechat zu sehen kommen, darauff sich unsere alldort postirende Vor-Wachten zuruck gezogen; unterdessen hat man diser Tagen in dem Bratter starck Schantzen lassen, auch einige Stuck dahin geführt, umb den Feind das Ubersetzen zu verwehren, das Commando in unsern umb die Vorstädt gezogenen Linien führen Ihro Excellentz Herr General von Gronßfeld, welcher aller Löbl[ichen] annoch nothwendige Anstalten daselbsten verfüget, und bey Feinds-Gefahr eine starcke Mannschafft an der Hand haben wird, Ihro Majestät der Römische König seynd dieser Tagen selbsten in höchster Persohn diselbe zu recognoscirn daraussen gewest zu unaußsprechlicher Consolation deß Volcks ein und anderes veranstaltet; Es kommen nach und nach von denen auß Ober-Oesterreich herabcommandirten Völckern, einige Trouppen mit denen und etwan noch einige vermuthlich erfolgenden Auffbott man ein starckes

előtt minden lakos, a városban pedig a teljes helyőrség és a polgárság egy része fegyverben állt.

Szombat, június 14.
Bécsből

A lázadókat, akik ezekben a napokban a vidéken kóboroltak és különböző falvakat is felgyújtottak, tegnapelőtt megint Schwechat környékén látták járni,[54] ezért az ott állomásozó előőrseink visszavonultak; eközben ezekben a napokban a Práterben erős sáncolásba fogtak, és néhány ágyút is vittek oda, hogy az ellenség átkelését elhárítsák. A külvárosok körül felhúzott vonalainkon von Gronßfeld generális úr Őexcellenciája parancsnokol,[55] aki ott minden dicséretreméltó és még szükséges intézkedéseket foganatosított, és az ellenséges veszély esetén erős csapat áll majd rendelkezésére. Őfelsége, a római király saját legmagasabb személyében is kint volt a napokban mindezt megtekinteni, és a nép kimondhatatlan megkönnyebbülésére rendelkezett is egyről-másról. A Felső-Ausztriából idevezényelt hadinépekből egymás után érkeznek, velük együtt néhány csapat, és még páran a vélhetően bekövetkező felkelésre[56] egy erős hadtestet akarnak

[54] Mivel a június 14-ei szám első híradásáról van szó, ez június 12-ére vonatkoztatható. Kuruc részről nem ismerünk pontosabb forrásokat, amelyek a 9-ét követő napokról részletesen eligazítanának.

[55] Johann Franz Gronsfeld von Bronckhorst gróf (1640–1719), lovassági tábornok, akit ekkortájt (augusztus 1-jével) léptettek elő tábornaggyá, talán itt említett új feladatkörével összefüggésben. *Schmidt-Brentano* 2006. 37. o.

[56] Itt a magyar nemesi felkeléshez és a vármegyei parasztkatonasághoz hasonló tartományi haderő mozgósításáról van szó.

Corpo zu formiren gesinnet; umb die Feind mit ernstlichen Gewalt zuruckzutreiben, und den Herrn General Heister succuriren; Es ist der Ungarn dermahlen mit gegenwärtigen kecken Enterprisen obhabendes Dessein (dahero sie auch über die March zu brechen gesinnet seyn), allenthalben dise Kayserl[iche] Residentz-Stadt zu umbringen, und den Kayserlichen Hof zu dero Willen und excessiven Begehren zu zwingen.

felállítani, hogy az ellenséget komoly erővel visszaszorítsák, és Heister generális urat megsegítsék. Ezúttal a magyarok jelenlegi pimasz vállalkozásának az a célja (ráadásul a Morvamezőn keresztül is át akarnak törni), hogy a császári székvárost mindenünnen körülzárják, és a császári udvart kényük-kedvük szerint kényszerítsék.

Bibliográfia és rövidítések

Acsády 1898. — *Acsády Ignác:* Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711). (A magyar nemzet története VII.) Budapest, 1898.

Acsády 1904. — *Acsády Ignác:* A magyar birodalom története. A kútfők alapján a művelt közönség számára. II. k. Budapest, 1904.

Apor-napló — *Gróf Apor István* naplója bécsi útjáról. Bevezetéssel közli *Biró Vencel*. *Erdélyi Múzeum,* 35. (1930) 139–154. o.

AR I/IV. k. — Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közli *Thaly Kálmán*. I. k. 1704–1705. (Archivum Rákóczianum. Első osztály: had- és belügy, IV. k.) Budapest, 1875.

AR II/I. k. — Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferencz korára. Angol levéltárakból közli *Simonyi Ernő*. I. k. [1703–1705.] (Archivum Rákóczianum. II. osztály: Diplomatia, I. k.) Pest, 1871.

Bánkúti 1992. — Iratok a Rákóczi szabadságharcból. Kecskemét város és körzete. I. k. Összeáll. és jegyz. *Bánkúti Imre*. Kecskemét, 1992.

Bánlaky 1941. — *Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. Tizennyolcadik rész. II. Rákóczi Ferenc nemzeti fölkelése. 1701–1714. Budapest, 1941.

Czegei Wass-naplók — Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. k. Czegei Vass[57] György és Vass László naplói, 1659–1739. Közli *Nagy Gyula*. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXXV.) Budapest, 1896.

[57] Bár a napló kiadásában így, V-vel szerepel, a családnév későbbi állandósulása miatt a rövidítésben W-t alkalmaztunk.

Czigány 2020. *Czigány István:* Rendi felkelés Magyarországon. A Rákóczi-szabadságharc. In: Magyarország hadtörténete. II. k. Az oszmán hódítás kora, 1526–1718. Szerk. *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2020. 447–484. o.

Czigány 2021. *Czigány István:* Kisháború, diverzió, portya. A lovasság szerepe a Rákóczi-szabadságharcban. In: „Az ifjak tanítása oly nagy jó." Tanulmányok Kovács Ágnes tiszteletére. Szerk. *Fogarassy Zoltán – Mészáros Kálmán – Török Péter.* Debrecen, 2021. 113–132. o.

Font 1989. Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok, 1695–1700. Összeállította és az utószót írta *Font Zsuzsa*. (Fontes rerum scholasticarum III.) Szeged, 1989.

Hornyik 1866. *Hornyik János:* Kecskemét város története oklevéltárral. IV. k. Kecskemét, 1866.

Horváth 1872. *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. Az új dolgozat második, bővített kiadása. VI. k. Pest, 1872.

Károlyi önéletr. *Gróf Károlyi Sándor* önéletírása és naplójegyzetei. Kiadta *Szalay László*. [*Thaly Kálmán* előszavával.] I–II. k. (Magyar Történelmi Emlékek IV–V.) Pest, 1865.

KO V. k. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. S. a. r. *Géresi Kálmán*. Budapest, 1897.

Kovács 1988. *Kovács Ágnes:* Károlyi Sándor. (Magyar História. Életrajzok.) Budapest, 1988.

Markó 2003. *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) S. a. r., [bev., kieg. jegyz., bibliográfia és mutatók] *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2003.

Mészáros 2015. *Mészáros Kálmán:* Veszprém végzetes napja. 1704. május 31. In: Széchényi Pál emlékezete. Adalékok az életúthoz és a nagycenki múmia vizsgálatának eredményei. 2., bőv. kiad. Szerk. *Kristóf Lilla Alida – Tóth Vilmos*. Győr, 2015. 44–69. o.

Mészáros – Tuza 2023. *Mészáros Kálmán – Tuza Csilla:* Károlyi Sándor kuruc generális Bécs alatti portyái I. 1704. március 21–22. *Hadtörténelmi Közlemények,* 136. (2023) 2. sz. 303–343. o.

MNL OL P 396. 1. Ser. I. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Károlyi család nemzetségi levéltára. Acta publica. 1. Acta Rákócziana. Series I.: Missiles diversorum ad Alexandrum Károlyi.

MTK II. k. Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. *Benda Kálmán*. II. k. 1526–1848. 2. kiad. Budapest, 1983.

Ottlyk önéletr.	Felső-ozoróczi és kohanóczi *Ottlyk György* önéletírása. 1663–1711. In: Történelmi naplók. 1663–1719. Közli *Thaly Kálmán*. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXVII.) Budapest, 1875. 1–120. o.
Ratzenhofer 1879.	*Ratzenhofer, Gustav:* Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1704. (Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Herausgegeben von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs. Verlag des K. K. Generalstabes. Ser. I. Bd. VI.) Wien, 1879.
Rónai Horváth 1896.	*Rónai Horváth Jenő:* Magyar Hadi Krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. Második rész: A mohácsi vésztől a legújabb korig. Budapest, 1896. (A *Hadtörténelmi Közlemények* melléklete.)
RT II. k.	Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz. 1703–1711. A gr. Károlyi-nemzetség levéltárában levő eredetiek után közli *Thaly Kálmán*. (Rákóczi Tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések… II. k.) Pest, 1868.
RTü	Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I–II. k. A kötet[ek] anyagát felkutatta, vál., szerk., az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes*. Jegyz. és mutatók *Bánkúti Imre*. (Magyar Századok.) Budapest, 1973. és 2. kiad. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.) Budapest, 2004. (NB. a pontosabb szöveggondozás miatt az első kiadást idézzük!)
Ságvári 2020.	*Ságvári György:* Köntös és mundér – viseleti rend a kuruc seregben. In: Rákóczi Emlékkönyv. Szerk. *Bódvai András*. Budapest, 2020. (2. kiad. 2021.) 57–77. o.
Schmidt-Brentano 2006.	*Schmidt-Brentano, Antonio:* Kaiserliche und k.k. Generale. (1618–1815) [Wien,] 2006. Elektronikus segédletként elérhető az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv) honlapján: https://www.oesta.gv.at/benutzung/forschungshinweise/hinweise-fur-forschungsarbit-in-den-bestaenden-des-oesterreichischen-staatsarchivs.html (A letöltés időpontja: 2023. május 15.)
Sípos – Markó 2016.	*Sípos Ferenc:* Felvidéki hadi események 1704 tavaszán. Kiadatlan részlet Markó Árpád monográfiájából. *Hadtörténelmi Közlemények,* 129. (2016) 2. sz. 506–531. o.

Szalay VI. k.	*Szalay László:* Magyarország története. VI. k. A karloviczi békekötéstől a szatmári békéig, 1700–1711. Pest, 1859[1]/1866[2]. (NB. a mű 1707-tel megszakad!)
Sz. n. 1867.	*[Szerző nélkül:]* Udvari vadászatok I. Lipót alatt. *Vadász- és Versenylap,* 11. (1867) 578–580. o.
Szita – Seewann 1999.	*Szita László – Seewann, Gerhard:* A karlócai béke és Európa – Dokumentumok a karlócai béke történetéhez, 1698–1699. Pécs, 1999.
Thaly 1890.	*Thaly Kálmán:* Egykorú jelentések a koronczai csatáról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 3. (1890) 445–458. o.
Thaly 1892.	*Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835. III. k. Budapest, 1892.
ThEu	Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. / Die Kronik des Rákóczi-Freiheitskampfes im Kulturkreis Europas. Vál., bev. tan., jegyz. és mutatók *Kincses Katalin Mária*. Ford. *Tuza Csilla*. (Rákóczi Források.) Budapest, 2013.
Wesselényi-napló I. k.	*Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. k. 1703–1705. Közzéteszi *Magyari András*. Bukarest, 1983.

Kálmán Mészáros – Csilla Tuza

THE RAIDS OF KURUC GENERAL SÁNDOR KÁROLYI UNDER VIENNA. PART II.
9 June 1704

(Summary)

The most important of the raids of the Kuruc general Sándor Károlyi in Lower Austria was undoubtedly the one on 9 June 1704, which was not only of European fame because his troops raided the imperial hunting park (Neugebäude), but also because the action was deliberately timed to coincide with the 65th birthday of Emperor Leopold I. The killing of exotic wild animals (lions, tigers and panthers or cheetahs) was not only a reprisal and show of force by the rebels in the immediate vicinity of the imperial city, causing damage to the personal property of the monarch, but the expensive animal hides could be used to make the characteristic piece worn over the shoulder by the Hungarian (Kuruc) military of the time.

The size of the forces involved in the operation is uncertain. Earlier literature put the number of Károlyi's troops at 4,000, but Károlyi himself mentions only 1,070 men in his memoir of grievances to Prince Rákóczi. A royalist Hungarian lord, Miklós Pálffy, put the number of raiders at only 1,500, although he must have been encountered exaggerated rumours in Vienna. The small number of troops also sheds new light on a controversial point of Károlyi's military leadership, the circumstances of his being late from the Battle of Koroncó on 13 June, as this makes the military significance of the delay negligible. At Koroncó, the imperial forces led

by General Siegbert Heister may have been a few thousand more than the 3,600 men so far accepted (the 3,600 troops probably did not include the irregular Croatian-Rascian army), and the Kuruc army under the command of General Simon Forgách probably numbered less than 18,000. Károlyi arrived on the battlefield after the defeat of the battle, where, contrary to the opinion of László Szalay and Árpád Markó, we believe he was able to drive back the marauding Rascians.

In the appendix to this second part of our publication, you will again find the relevant reports from the two contemporary Viennese newspapers, the *Wienerisches Diarium* and *Der Post-tägliche Mercurius,* with original German text and Hungarian translations.

Kálmán Mészáros – Csilla Tuza

DIE STREIFZÜGE VON KURUZENGENERAL SÁNDOR KÁROLYI VOR WIEN. TEIL 2
9. Juni 1704

(Resümee)

Von allen Streifzügen des Kuruzengenerals Sándor Károlyi in Niederösterreich war der vom 9. Juni 1704 zweifellos der bedeutendste. Dieser war nicht nur deshalb von europäischer Bedeutung, weil die Kuruzen dabei den kaiserlichen Jagdpark (Neugebäude) zerstört hatten, sondern auch, weil die Aktion bewusst auf den 65. Geburtstag von Kaiser Leopold I. gelegt worden war. Die Tötung exotischer Wildtiere (Löwen, Tiger und Panther bzw. Geparden) war nicht nur eine Vergeltung und Machtdemonstration der Aufständischen in unmittelbarer Nähe der Kaiserstadt, bei der das persönliche Eigentum des Kaisers beschädigt wurde. Die teuren Tierfelle wurden auch zur Herstellung der für die damalige ungarische (Kuruzen-) Militärtracht typischen Fellumhänge verwendet.

Die Größe der an der Operation beteiligten Truppen ist ungewiss. In der älteren Literatur wird die Zahl von Károlyis Truppen mit 4000 angegeben, aber Károlyi selbst erwähnt in seiner Gravamennote an Fürst Rákóczi nur 1070. Ein königstreuer ungarischer Adeliger, Miklós Pálffy, bezifferte die Zahl der Plünderer ebenfalls auf nur 1500, obwohl er in Wien mit übertriebenen Gerüchten konfrontiert worden sein muss. Die geringe Truppenstärke wirft auch ein neues Licht auf einen umstrittenen Punkt der Rolle von Károlyi als Feldherr, nämlich die Umstände seiner Verspätung in der Schlacht von Koroncó am 13. Juni, da die militärische Bedeutung der Verspätung vernachlässigbar wurde. In Koroncó waren die kaiserlichen Truppen unter der Führung von Feldmarschall Siegbert Heister möglicherweise um einige Tausend Mann stärker als die bisher angenommenen 3600 Mann (in die 3600 Mann wurden die irregulären kroatisch-raizischen Truppen wahrscheinlich nicht mit einberechnet), und das Kuruzenheer unter dem Kommando von Feldmarschall Simon Forgách zählte wahrscheinlich weniger als 18 000 Mann. Károlyi traf nach der Niederlage in der Schlacht auf dem Schlachtfeld ein, wo er unserer Meinung nach – entgegen der Auffassung von László Szalay und Árpád Markó – die dort plündernden Raizen in die Flucht schlagen konnte.

Im Anhang zu diesem zweiten Teil unserer Publikation finden sich wieder einschlägige Berichte aus zwei zeitgenössischen Wiener Zeitungen – *Wienerisches Diarium* und *Der Post-tägliche Mercurius* – mit deutschem Originaltext und ungarischen Übersetzungen.

Kálmán Mészáros – Csilla Tuza

LES INCURSIONS DU GÉNÉRAL KURUC SÁNDOR KÁROLYI EN AVAL DE VIENNE II 9 juin 1704

(Résumé)

De toutes les incursions du général kuruc Sándor Károlyi en Basse-Autriche, celle du 9 juin 1704 fut sans aucun doute la plus importante. Elle était célèbre en Europe non seulement parce que les Kurucs ont saccagé le parc zoologique impérial (Neugebäude), mais aussi parce que l'action a été délibérément programmée à la date du 65e anniversaire de l'empereur Léopold Ier. L'abattage d'animaux sauvages exotiques (lions, tigres, panthères ou guépards) n'était pas seulement une mesure de représailles et une démonstration de force des rebelles dans les environs immédiats de la ville impériale, causant des dommages aux biens personnels de l'empereur, mais les coûteuses peaux d'animaux furent également utilisées pour confectionner des manteaux de peau de fauve, élément de la tenue militaire hongroise (kuruc) de l'époque.

L'effectif des troupes impliquées dans l'opération n'est pas déterminé avec certitude. La littérature antérieure évalue le nombre de soldats de Károlyi à 4000, mais Károlyi lui-même ne mentionne que 1070 dans son mémorandum sur les griefs adressé au prince Rákóczi. Miklós Pálffy, un aristocrate hongrois royaliste a estimé le nombre de soldats en incursion à 1500 seulement, bien qu'il ait dû être confronté à des rumeurs exagérées à Vienne. La faiblesse de cet effectif apporte également un nouvel éclairage sur un point controversé du rôle du chef militaire Károlyi, à savoir sur les circonstances de son retard dans la bataille de Koroncó du 13 juin, car ce retard n'a plus d'importance militaire au vu des chiffres. À Koroncó, l'effectif des forces impériales dirigées par le général Siegbert Heister devait être supérieur de quelques milliers à 3600 hommes admis jusqu'à présent (les 3600 n'incluaient probablement pas les troupes irrégulières serbo-croates). Par ailleurs, l'effectif de l'armée kuruc sous le commandement du maréchal Simon Forgách devait être inférieur à 18 000. Károlyi est arrivé sur le champ de bataille après la défaite où il est parvenu à mettre en déroute les Serbes en train de piller, en tout cas c'est ce que nous pensons contrairement à l'avis de László Szalay et d'Árpád Markó.

Dans l'annexe de cette deuxième partie de notre publication, nous présentons à nouveau les rapports pertinents de deux journaux viennois d'époque, le *Wienerisches Diarium* et le *Der Post-tägliche Mercurius* avec le texte original allemand et sa traduction hongroise.

Калман Месарош – Чилла Туза

ВОЕННЫЕ НАБЕГИ КУРУЦСКОГО ГЕНЕРАЛА ШАНДОРА КАРОЙИ ПОД ВЕНОЙ II. 9-ОЕ ИЮНЯ 1704 ГОДА

(Резюме)

Среди военных набегов куруцского генерала Шандора Каройи в Нижней Австрии 9-ое июня 1704-ого года, несомненно, было самым важным, который получил европейскую известность не только потому, что куруцы на этот раз разграбили имперский охотничий парк *(Neugebäude)*, но также и потому, что их акция была сознательно приурочена

к 65-илетию императора Леопольда I. Убийство экзотических диких животных (львов, тигров и пантер или леопардов) было не только карательным и щеголяющим силу удалью повстанцев в непосредственной близости от имперского города, наносившим вред личному имуществу государя, но и из дорогих шкур животных также можно было использовать для изготовления т.н. какаганов, одежд, типичных для венгерской (куруц) военной формы того времени.

Величина команд, участвующих в акции, неизвестна. В предыдущей спецлитературе численность войск Каройи составляло 4000 человек, но сам Каройи упоминает только 1070 человек в своей жалобной памятной записке, поданной князью Ракоци. Венгерский вельмож принадлежащий к правительству Миклош Палфи также оценил число налетчиков всего в 1500 человек, несмотря на то, что он вероятно столкнулся с преувеличенными историями ужасов в Вене. Незначительная численность личного состава проливает новый свет на спорный вопрос о роли Каройи как военначальника, а также на обстоятельства его опоздания в битве при Коронцо 13-ого июня, поскольку военное значение опоздания, таким образом, стало незначительным. При Коронцо имперские войска под предводительством фельдмаршала Зигберта Хейстера могли бы быть на несколько тысяч больше, чем принятые до сих пор 3600 человек (в 3600 человек вероятно не входят нерегулярные хорватско-рацкие военные силы), а куруцская армия под командованием маршала Шимон Форгач, повидимости, не достигла 18 000 человек. Каройи прибыл на фронт после поражения в бою, где, вопреки мнениям Ласло Салаи и Арпад Марко, предполагаем, что он мог заставить бежать мародеров.

В приложении ко второй части нашей публикации можно вновь прочесть в относящихся к этому репортажах двух современных венских газет, *Wienerisches Diarium* и *Der Post-tägliche Mercurius,* с оригинальным немецким текстом, а также и в переводе на венгерский.

BIBLIOGRÁFIA

MOHÁCSI ZOLTÁN

A 2021. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A bibliográfia beosztása

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK
Bibliográfiák, közgyűjtemények 1–6
A hadtörténelem határterületei 7–68

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI
A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet 69–75
A hadművészet és a fegyveres erők története 76–174
Csapattörténetek 175–188
A katonaság kiképzésének története és a haderő résztvevői 189–205
Hagyományápolás, emlékezetkultúra 206–230
Haditechnika 231–328
Katonai jog, holokauszt, veszteség, hadifogság 329–355
Helytörténet 356–366
Életrajzok, visszaemlékezések, naplók 367–429

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM
A kezdetektől a 15. század végéig 430–453
16–17. század 454–471
18. század 472–482
1848–1849 483–499
1850–1913 500–502
1914–1918 503–517
1919–1938 518–564
1939–1945 565–607
1946–1989 608–616
1990–2021 617–620

IV. NÉVMUTATÓ

V. HELY- ÉS TÁRGYMUTATÓ

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. *Feith László:* Úszó történelem. Hadihajó – elevátorhajó – múzeumhajó. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 5. sz. 24–29. o.
2. *Hegedűs Annamária – Mohácsi Zoltán:* A 2019. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 3. sz. 673–726. o.
3. *Hidvégi András:* Első világháborús múzeumpedagógiai foglalkozások, tárlatok és programok a Hadtörténeti Múzeumban, 2014–2020. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 79–90. o.
4. *Kárpáti Endre:* A NATO Atlanti fala. Hármat egy csapásra – érdemes megnézni! *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 52–57. o.
5. *Máté Gábor:* RepTárba vele! A HM EI Zrt. drónjai Szolnokon. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 9. sz. 40–41. o.
6. *Mészáros József:* Tankban utazik. Harcjármű-gyűjtemény Tapolcán. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 1. sz. 30–33. o.

A hadtörténelem határterületei

7. 20 éves a Tiszta Égbolt Bajtársi Egyesület. A könyv tartalmának összeállításában közreműködtek: *Bali József – Csomós Lajos – Dudar András – Pantyi György – Szegedi Lajos – Takácsné Balogh Mária – Tóth Sándor Gábor.* Budapest, Zrínyi Kiadó–Tiszta Égbolt Bajtársi Egyesület, 2021. 239 o.
8. *Ádám Balázs:* A II. világháború nyomainak terepi kutatása Heréden és környékén. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 3. sz. 639–672. o.
9. *Bán Mór:* Isten katonái, 1456. Debrecen, Gold Book, 2021. 274 o.
10. *Batalka Krisztina:* Oktatás és oktatásszervezés a Műegyetemen az első világháború idején. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 7–23. o.
11. *Benczúr Csaba:* Hírös ötvenhat. Dokumentumregény. Kecskemét, BT-Press Könyv- és Lapkiadó Bt., 2021. 238 o.
12. *Borhy László:* Római kori légiók és régészeti hagyatékuk Briegtióban. In: „Híres Komárom be van véve". Komárom és környéke hadtörténete a római hódítástól Trianonig. Tudományos történeti és örökségvédelmi konferencia, Vajdahunyadvár, 2020. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, Line Design, 2021. 9–28. o.
13. *Borvendég Zsuzsanna:* Trianon megítélése a kommunizmus évtizedeiben. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 229–254. o.
14. *Czeferner Dóra:* Bezárkózás kontra kifelé történő nyitás. Az osztrák–magyar progresszív nőmozgalom útkeresése az első világháborúban. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 36–48. o.
15. *Csorba György:* Dobosok, trombiták és katonazenekarok alkalmazása az 1848–1849-es szabadságharc harcmezőin. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 383–415. o.

16. *Delbo, Charlotte:* Auschwitz és utána. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2021. 457 o.
17. A déli harangszó Magyarországon és a nagyvilágban / Tragerea clopotelor la prânz în Ungaria şi în lume. Szerk. *Visy Zsolt*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 108 o.
18. *Donáth Péter:* Imre Sándor a háború, a pedagógia és az iskola kapcsolatáról 1914–1918-ban. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 49–64. o.
19. Az (ellen)forradalom katonái. „Piavétól a Donig, a Dontól a Dunáig" – Magyarország katonai története, 1918–1945. A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum állandó kiállítása. / Soldiers in a Time of Revolution and Counter-Revolution. „From the Piave to the Don, from the Don to the Danube" – The Military History of Hungary, 1918–1945. Permament exhibition of the Military History Institute and Museum, Hungarian Ministry of Defense. Szerk. *Sallay Gergely – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 80 o.
20. *Hame'iyriy, 'Abiygdwr:* A pokol legmélyén. Egy héber tiszt feljegyzései az orosz hadifogságban. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő Kiadó, 2021. 546 o.
21. *Heltai Gyöngyi:* A budapesti színészek és budapesti színigazgatók önálló érdekvédelmi szövetségeinek megalakulása, 1917–1919. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 65–78. o.
22. *Hermann Róbert:* Trianon 1848–1849-es előzményei. In: „Tiportatunk, de el nem veszünk." Trianon 100. tanulmánykötet. Szerk. *Ujváry Gábor.* Budapest, Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet–VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2021. 11–22. o.
23. *Hinterstoisser, Hermann:* Die Kokarde. *Pallasch,* 25. (2021) 76. sz. 91–106. o.
24. *Kaba Eszter:* „Szibéria különleges hely." Útirajzok a hadifogságból. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 113–126. o.
25. *Katona Csaba:* Az erőszak traumája. A háborús erőszak utóhatásai. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 127–141. o.
26. *Kincses Katalin Mária:* A Rákóczi-kultusz első szobrai. Budapest, Gondolat Kiadó, 2021. 376 o.
27. *Kincses Katalin Mária:* „A száműzött Rákóczi"-botrány az első világháború első felében. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 142–158. o.
28. *Mackiewicz, Józef:* „Bevesszük Varsót!" Fordította: *Pálfalvi Lajos*. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2021. 412 o.
29. Miklós Zrínyi and His Works on Military Science. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: *Kulcsár Péter.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 226 o.
30. *Molnár Eszter Edina:* Budapest, 1914. július 25. Érzelemtörténeti jegyzet. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 168–183. o.
31. *Molnár Ferenc:* A Nagy Háború. Haditudósítások. 1. kötet. 1914. november – 1916. június. Budapest, Athenaeum, 2021. 428 o.
32. *Nagy Anikó, S.:* Csokoládékatona. A Nagy Háború édes pillanatai. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 198–210. o.

33. *Nagy Tibor:* Vérrel szerzett jelvények. *Honvéd Altiszti Folyóirat,* 33. (2021) 6. sz. 20–22. o.
34. *Nagy-L. István:* A pápai vár a kutatási eredmények tükrében. In: Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 67–90. o.
35. *Négyesi Lajos:* Kell-e nekünk Zrínyi Miklós emléke? Ohmann Béla székesfehérvári Zrínyi szobra. *Hadtudomány,* 31. (2021) 4. sz. 135–152. o.
36. *Négyesi Lajos – Németh András – Padányi József – Szabó András:* Zrínyi-Újvár kutatása a hadirégészet eszközeivel. 2. rész. *Haditechnika,* 55. (2021) 1. sz. 67–70. o.
37. *Németh Balázs:* A mohácsi csata kiskaliberű kézi lőfegyvereinek kérdéséhez I–II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 167–227. o., 3. sz. 579–611. o.
38. *Papp Júlia:* Az 1526. évi mohácsi csata helyszínének emlékezete. *Történelmi Szemle,* 63. (2021) 3. sz. 383–425. o.
39. *Polgár Balázs:* Aki keres, talál. Egy B–24-es maradványait rejtette a föld. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 7. sz. 34–37. o.
40. *Polgár Balázs – Kulcsár Viktor – Garai Georgina:* Második világháborús temetési helyek kutatása a Vas megyei Bozsoknál. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 481–490. o.
41. *Polgár Balázs:* A Nagy Háború öröksége – régészeti perspektívák. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 184–197. o.
42. *Prohászka László:* A Nagy Háború kitüntetései. „Hadiszalagon, kardokkal." *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 62–66. o.
43. *Prohászka László:* Sisak és kard. Magyar művészek első világháborúval kapcsolatos alkotásai. Budapest, Kalota Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, 2021. 416, 24 o.
44. *Róbert Péter:* 48-as honvédek a Soroksári úton. *Honvéd Altiszti Folyóirat,* 33. (2021) 1. sz. 18–19. o.
45. *Rossi, Egidio – Pisani, Marco – Brambilla, Andrea – Osio, Ariberto:* Gas Warfare in the First World War. Gas Masks and Gas Defence Equipment of the Armies of the German Empire, Austria–Hungary and Italy. Wien, Verlag Militaria, 2021. 497 o.
46. *Rossi, Egidio – Pisani, Marco – Brambilla, Andrea – Osio, Ariberto:* Gasschutz und Gasmasken bei den Armeen im Deutschen Reich, in Österreich–Ungarn und Italien. Vienna, Verlag Militaria, 2021. 496 o.
47. *Sáfár József:* Az ellenség harctéri lehallgatásának kezdeti időszaka. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 211–216. o.
48. *Ságvári György:* Huszárdivat. Huszár uniformis. *Rubicon,* 32. (2021) 3. sz. 66–79. o.
49. *Sallay Gergely Pál:* Ágyúból érmet. Hadizsákmányok második élete. *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 63–66. o.
50. *Sallay Gergely Pál:* Kevéssé ismert jelvények az első világháborús hadijótékonyság területéről. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 217–235. o.
51. *Starritt, Alexander:* Mi, németek. Fordította: *Konok Péter.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2021. 225 o.
52. *Szabó Róbert:* Hadiérettségi, hadibizonyítvány. Az első világháborús katona-tanulók iskolai kedvezményei. *Történelmi Szemle,* 63. (2021) 1. sz. 119–136. o.

53. *Szalai Béla:* Augustin Hirschvogel metszetei az 1549. évi hadjáratról. *Magyar Könyvszemle,* 137. (2021) 2. sz. 266–271. o.
54. *Szalai Béla:* A tizenötéves háború metszeteken. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2021. 359 o.
55. *Száraz Csilla:* Régészeti kutatások Kanizsa várának területén: múlt, jelen, jövő. In: Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 109–145. o.
56. *Szuromi Kristóf:* IV. Károly és Zita szófiai és konstantinápolyi útja a sajtó tükrében. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 236–250. o.
57. *Szűcs László:* A gyűrű hazatért. Pont került egy közel 80 éves történet végére. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 1. sz. 40–45. o.
58. *Tallián Mariann:* A szegények fejedelme. II. Rákóczi Ferenc. *Cserkuti Dávid* rajzaival. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 235 o.
59. *Toperczer István:* Égből kapott negyedszázad. / Quarter-Century out of the 'Blue'. Fordította: *Hortobágyi Ildikó*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 191 o.
60. *Tóth Orsolya:* A tábori nyomda működése a Krasznaja Rjecska-i hadifogolytáborban, 1919–1920. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 251–272. o.
61. *Tőrös István:* Légifotózás magyar módra. 28 évvel ezelőtt kezdődött. *Aranysas,* 21. (2021) 1. sz. 60–64. o.
62. *Töttős Gábor:* Dachaui magyar katonakarácsony 1945-ben. *Honvéd Altiszti Folyóirat,* 33. (2021) 6. sz. 26–28. o.
63. *Trautmann Balázs:* Kézigránát és borotvapenge. Nehéz a dolga a katonának… *Regiment,* 16. (2021) 2. sz. 40–45. o.
64. Trianon és a revízió. A népi írók tanulmányai, cikkei és feljegyzései, 1920–1944. Szerk. *Péterfi Gábor*. Budapest, Osiris Kiadó, 2021. 308 o.
65. *Varga Csaba Béla:* Ne habozzunk, menjünk! Sajnos a dzsungelben nem volt hűtőszekrény. *Regiment,* 16. (2021) 2. sz. 56–61. o.
66. *Varga Csaba Béla:* G.I. Joe és a lányok. Viharos viszonyok a világháborúban. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 52–57. o.
67. *Veres Emese Gyöngyvér:* Adatok a brassói ezredek történetéhez a helyi sajtó tükrében. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 287–303. o.
68. *Vizi László Tamás:* Trianon, rendszerváltozás, nemzetpolitika, nemzeti összetartozás, 1990–2010. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 255–285. o.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

69. „Híres Komárom be van véve". Komárom és környéke hadtörténete a római hódítástól Trianonig. Tudományos történeti és örökségvédelmi konferencia, Vajdahunyadvár, 2020. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, Line Design, 2021. 151 o.

70. *Illik Péter:* A 15 éves háború a középiskolai tankönyvekben, avagy „Kanizsa elveszett". In: Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 245–265. o.
71. Jakkó László hadtudományi munkái. Szerk. *Süli Attila*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 303 o.
72. *Kiscelli Piroska:* Múlt, jelen, jövő. 70 éves a Zrínyi Kiadó. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 5. sz. 44–46. o.
73. *Polgár Balázs:* Háború, régészet és kulturális örökségvédelem (IV.) – konferencia digitális keretek között. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 503–506. o.
74. *Rosonczy Ildikó:* Paszkievics tábornagy és a hadtörténész Menykov az 1849-es magyar hadjáratról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 349–381. o.
75. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Szerk. *Hausner Gábor*. Jegyzetekkel ellátta: *Kulcsár Péter*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 236 o.

A hadművészet és a fegyveres erők története

76. *Aro, Jessikka:* Putyin trolljai. Igaz történetek az orosz infoháború frontvonalából. Fordította: *G. Bogár Edit*. Budapest, Corvina Kiadó, 2021. 495 o.
77. *Bagi Zoltán Péter:* Mercoeur herceg kürasszírjainak felfogadása 1600-ban. In: Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 45–64. o.
78. *Balla Tibor:* Mars a Eros ruka v ruke. Rakúsko–uhorské frontové a tylové nevestince v období Veľkej vojny. *Vojenská historia,* 25. (2021) 2. sz. 34–43. o.
79. *Balla Tibor:* Az Osztrák–Magyar Monarchia hadügyi vezető szervei, 1867–1918. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 207–243. o.
80. *Bárány Attila:* Military Organization and Army in England, 1485–1547. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor*. Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 287–309. o.
81. *Bárány Attila:* Military Organization and Army in Scotland, 1488–1547. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor*. Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 311–317. o.
82. *Benedek Levente:* Kamerával a hidegháborús égen. Amerikai–brit felderítő repülések Magyarország és térségünk felett. *Aero Magazin,* 23. (2021) 5. sz. 59–61. o.
83. *Bene Krisztián:* A Nemzetközi Brigádoktól a francia hadseregig. Magyar önkéntesek harca a fasizmus ellen. *Aetas,* 36. (2021) 2. rész. 41–54. o.
84. *Boda Mihály:* A katonai erények. Hadtörténelmi példákkal szemléltetett katonai etikai elmélet. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 208 o.
85. *Bolek Zoltán:* Az Osztrák–Magyar Monarchia kolonizációs kísérlete Bosznia-Hercegovinában. *Valóság,* 64. (2021) 8. sz. 43–49. o.
86. *Conlan, Thomas D.:* Szamurájok. Fegyverek és harci technikák, 1200–1877. Fordította: *Kőrös László*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2021. 159 o.

87. *Cserba Lajos – Havasi János – Hermann Sándor – Szalay Péter – Vincze Ferenc:* Jó reggelt, elvtársak! Ébresztő fel! Előfelvételis katonák Kalocsán, anno. Miskolc, Magyar Jogász Egylet Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Szervezete, 2021. 241, 6 o.
88. *Demeter Gábor:* A csendőrség kiskunhalasi működése. Halasi Múzeum 5. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 145. évfordulójára. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum Halasi Múzeum Alapítvány, 2021. 291–305. o.
89. *Dezső András:* Fedősztori. Kémek és titkos játszmák Magyarországon. Budapest, 21. Század Kiadó, 2021. 425 o.
90. Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből. 3. kötet. A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, 1948–1949. Szerk. *Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf.* Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó, 2021. 309 o.
91. *Evans, Richard John:* A nácik és az összeesküvés-elméletek. Fordította: *Litván Dániel. BBC History,* 11. (2021) 6. sz. 22–27. o.
92. *Feith László:* Támad a néma halál. A vegyi hadviselés története. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 11. sz. 24–29. o.
93. *Feith László:* Távol Európától. Magyarok az amerikai polgárháborúban. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 9. sz. 34–39. o.
94. Felderítők Társasága Egyesület Évkönyv 2021. Budapest, Felderítők Társasága Egyesület, 2021. 129 o.
95. *Ferwagner Péter Ákos:* Nacionalizmus, elnyomás, éhínség. Libanon az első világháborúban. *Aetas,* 36. (2021) 2. sz. 20–40. o.
96. *Fodor Pál:* The Military Organization and Army of the Ottoman Empire, 1500–1530. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 91–115. o.
97. A Frontline of Espionage. Studies on Hungarian Cold War Intelligence in Austria. Ed. *Baráth Magdolna – Dieter Bacher.* Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó, 2021. 335 o.
98. *Furján Attila:* A tüzéralegységek harci alkalmazása. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 159 o.
99. *Golik, Dawid:* A Honi Hadsereg. Fordította: *Blank Péter. Rubicon,* 32. (2021) 7. sz. 124–127. o.
100. *Györkös Attila:* Late Medieval Swiss Armed Forces and Military Organization. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 215–226. o.
101. *Györkös Attila:* The Military Organization and Army of the Kingdom of France, 1494–1534. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 227–241. o.
102. *Hermann Róbert:* 80 huszár. Huszárszökések 1848–49-ben. *Rubicon,* 32. (2021) 3. sz. 56–65. o.
103. *Hermann Róbert:* Huszárok a magyar szabadságharcban. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 79–81. o.

104. *Hermann Róbert:* A magyar Hadügyminisztérium és a hadügyi igazgatás szervezete, 1848–1849. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 171–205. o.
105. Honvédelmi Minisztérium. Évkönyv 2020. Szerk. *Illés Roland – Szvercsek Dávid.* Budapest, Zrínyi Kiadó–Honvédelmi Minisztérium, 2021. 275 o.
106. *Horváth Csaba:* Rohamtempóban. A „győri program" és a Huba hadrend. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 2. sz. 20–23. o.
107. *Horváth Csaba:* Trianon és honvédelem. In: Metszéspont. Tanulmányok Trianon 100. évfordulóján. Szerk. *Császtvay Tünde.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2021. 149–162. o.
108. *Igaz Levente:* The Military Organization and Army of the Kingdom of Portugal, 1495–1541. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 267–285. o.
109. *Igaz Levente:* A régi magyar íjászat. Kísérletek a honfoglalók íjászatának megismerésére. *Rubicon,* 32. (2021) 1. különszám 50–53. o.
110. *Jobbágy Zoltán:* A szövetséges összhaderőnemi műveletek és a társadalomtudomány. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 162 o.
111. *Kedves Gyula:* Huszárok a szabadságharcban. „Óh huszár, huszár! Te vagy a magyar szeme fénye." *Rubicon,* 32. (2021) 3. sz. 44–55. o.
112. *Kelemen Roland:* A kivételes hatalom kontinentális modelljének eredeti rendszerei. A német és az osztrák kivételes hatalmi struktúra kialakulása és fejlődése az első világháborúig. *Honvédségi Szemle,* 149. (2021) 3. sz. 126–134. o.
113. *Kenyeres István:* The Beginnings of the European Fiscal-Military State in the First Third of the Sixteenth Century. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 29–46. o.
114. *Kiss Gábor:* Foglyok, őrök, fogolytáborok. A m. kir. népfelkelő őrzászlóaljak, valamint őrfeladatot ellátó népfelkelő hadtápzászlóaljak az I. világháború idején. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 469–480. o.
115. *Kiss Gábor:* A magyar királyi honvédség egészségügyi szervezete, 1868–1918. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 245–284. o.
116. *Kiss Roland:* Éjszakai árnyak. RAF vs Luftwaffe. 1. rész: A kezdetek, 2. rész: A tanulás időszaka, 3. rész: Javuló hatékonyság, 4. rész: Egyensúly, 5. rész: Vérfürdő, 6. rész: Fordulópont, 7. rész: Győzelem és vereség. *Aranysas,* 21. (2021) 5. sz. 44–49. o., 6. sz. 72–77. o., 7. sz. 52–57. o., 8. sz. 66–71. o., 9. sz. 52–57. o., 10. sz. 62–67. o., 11. sz. 64–69. o.
117. *Konkoly Sándor:* A Mohácsi-sziget mint földrajzi tér a törökellens hadjáratokban. *Déldunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 37–64. o.
118. *Korpás Zoltán:* The Military Organization and Army of the Spanish Monarchy, 1492–1537. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 243–266. o.
119. *Kovács István:* Véráldozat a jövőért. A lengyel nép szabadságharcai. 1830–31, 1863–64. *Rubicon,* 32. (2021) 7. sz. 92–99. o.

120. *Kovács Vilmos:* A komáromi erőd tüzérsége az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában. In: „Híres Komárom be van véve". Komárom és környéke hadtörténete a római hódítástól Trianonig. Tudományos történeti és örökségvédelmi konferencia, Vajdahunyadvár, 2020. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Line Design, 2021. 85–109. o.
121. *Kovács Zoltán András:* A Magyarország elleni stratégiai bombázóhadjáratot támogató brit–amerikai hírszerzési tevékenység, 1943–1945. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 4. sz. 901–946. o.
122. *Kövér Lajos:* Bonaparte Napóleon közel-keleti expedíciója a vágyak egzotikuma és a valóság tükrében, avagy Egyiptom három Savary olvasatában. *Aetas,* 36. (2021) 2. sz. 5–19. o.
123. *Krámli Mihály:* Egyenlőtlen küzdelem. A Monarchia haditengerészete az első világháborúban. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 5. sz. 14–19. o.
124. *Krámli Mihály:* Háborgó vizeken. A magyar hadihajózás kezdetei. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 5. sz. 8–13. o.
125. *Krámli Mihály:* Repülő ördögök. Harcban az osztrák–magyar Duna-flottilla. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 5. sz. 20–23. o.
126. *Kürsener, Jürg:* Die k. und k. Marine. *Schweizer Soldat,* 96. (2021) 10. sz. 50–54. o.
127. *Lázár Balázs:* A huszárság fénykora. *Rubicon,* 32. (2021) 3. sz. 16–25. o.
128. *Lázár Balázs:* Katonaállítások, hadkiegészítés a Magyar Királyságban. Áttekintés egy készülő összefoglaláshoz. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 4. sz. 771–804. o.
129. *Lázár Balázs:* Az Udvari Haditanács és a Habsburg Birodalom katonai irányítási rendszere, 1556–1848. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 89–128. o.
130. *Ligeti Dávid Ádám:* Az önálló magyar nemzeti haderő kérdése, 1918–1920, valamint Trianon katonai következményei. In: „Tiportatunk, de el nem veszünk." Trianon 100. tanulmánykötet. Szerk. *Ujváry Gábor.* Budapest, Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet–VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2021. 35–44. o.
131. A magyar haderő feletti demokratikus politikai és civil kontroll létrehozása, valamint működése 1990-től napjainkig. Szerk. *Gyarmati István*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 116 o.
132. A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 403 o.
133. *Markó György:* A Honvédelmi Minisztérium szervezeti változásai, 1945–1956. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 345–365. o.
134. *Mészáros Kálmán:* A Rákóczi-szabadságharc hadseregének irányítási rendszere, 1703–1711. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 41–88. o.
135. *Modrzejewski, Filip:* A lengyel légierő. *Aranysas,* 21. (2021) 3. sz. 42–46. o.
136. *Molnár, Mónika, F.:* The Military Organization and Armies of the Italian States, 1494–1526. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 199–214. o.
137. *Molnár Zsolt:* A Magyar Királyi Csendőrség Zsámbokon 1906–1945 között. A kortárs sajtó bűnügyi írásai, személyes visszaemlékezések és a néhai őrtestület által kibocsájtott hiteles adatközlései alapján. Zsámbok, Magyar Csendőr Bajtársi Egyesület, 2021. 62 o.
138. *Nagy Gábor:* Military Organization and Armies in Scandinavia, 1495–1524. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed.

János B. Szabó – Pál Fodor. Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 319–347. o.
139. *Nagy József:* Békeévek Mars árnyékában. A Székely Határvédelmi Erők története, 1940–1944. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület–Kriterion Könyvkiadó, 2021. 299 o.
140. On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 411 o.
141. *Őze Zoltán:* Új szakcsapat születése az I. világháborúban. A vegyivédelem. *Haditechnika,* 55. (2021) 3. sz. 70–75. o.
142. *Péterfi Bence:* The Military Organization and Army of the Holy Roman Empire, 1493–1532. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 173–197. o.
143. *Pogányné Rózsa Gabriella:* Fordulópontok a 240 éves magyarországi katona-egészségügyi intézményrendszer történetében. *Honvédorvos,* 73. (2021) 3–4. sz. 49–73. o.
144. *Pollmann Ferenc:* Az önálló magyar haderő kérdése és Trianon. In: Metszéspont. Tanulmányok Trianon 100. évfordulóján. Szerk. *Császtvay Tünde.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2021. 143–147. o.
145. *Rees, Laurence:* Hitler és Sztálin utópisztikus álmai. Fordította: *Kállai Tibor. BBC History,* 11. (2021) 6. sz. 28–35. o.
146. *Réfi Attila:* A huszár. Nyeregbe teremtve. Világörökséggé vált hungarikum. *Rubicon,* 2021. 3. sz. 4–15. o.
147. *Rikkers Attila:* A huszárság múltja, jelene és jövője. 1–2. rész. *Honvéd Altiszti Folyóirat,* 33. (2021) 4. sz. 22–23. o., 5. sz. 18–19. o.
148. *Roberts, Andrew:* A háborúvezetés művészete. 9 lecke a modern kori történelem alakítóitól. Fordította: *Lenthár Balázs.* Pécs, Alexandra, 2021. 255 o.
149. *Rosonczy-Kovács Mihály:* „A ti szabadságotokért, s a mienkért." Egy lengyel és egy olasz napiparancs az 1848–49-es szabadságharc végnapjaiból. *Rubicon,* 32. (2021) 7. sz. 114–117. o.
150. *Sarus Ferenc:* Ágyúnaszádok a Jangcén, 1860–1949. *Haditechnika,* 55. (2021) 2. sz. 70–75. o.
151. *Sáry Zoltán:* A legveszélyesebb szolgálat. A brit tengeralattjáró-fegyvernem története. *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 28–33. o.
152. *Sáry Zoltán:* Sínre tett tűzerő. Vasúti lövegek. Amikor a méret volt a lényeg… *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 16–21. o.
153. *Sáry Zoltán:* Távoli rokonok. A brazil légierő története. *Aranysas,* 21. (2021) 3. sz. 52–55. o.
154. *Sáry Zoltán:* Tito légiereje. Meg nem valósult álmok. *Aranysas,* 21. (2021) 3. sz. 36–41. o.
155. *Sashalmi Endre:* The Military Organization and Army of the Grand Principality of Moscow, 1462–1533. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 117–130. o.
156. *Segeš, Vladimír:* Bočný priestor koaličných vojen. *Obrana,* 29. (2021) 2. sz. 32–33. o.
157. *Segeš, Vladimír:* Zmeny vo vojenstve v dôsledku napoleonských vojen. *Obrana,* 29. (2021) 6. sz. 32–33. o.
158. *Solymosi József:* A Honvédelmi Minisztérium szervezete, 1957–1989. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 367–403. o.

159. *Sőregi Zoltán:* Kerékpáros csapatok az Osztrák–Magyar Monarchia közös alakulatainak kötelékében. 1. rész. *Haditechnika,* 55. (2021) 6. sz. 64–66. o.
160. *Svéd László:* A magyar katona-egészségügy az első Öbölháborúban / Hungarian military medicine in the First Gulf War. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 412 o.
161. *Szabó, János, B.:* The Military Organization and Army of the Kingdom of Hungary, 1490–1526. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 147–171. o.
162. *Szabó János, B.:* A sztyeppei hadviselés és a honfoglalók. *Rubicon,* 32. (2021) 1. különszám. 38–43. o.
163. *Szalai Ágnes:* „Nagyságotok és kegyelmetek lévén az haza oszlopi…" A fejedelmi kormányzat szerepe a váradi török tartománnyal szembeni végvárrendszer megszervezésében az 1660-as évek derekán. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 3. sz. 547–577. o.
164. *Szokola László:* Brassó város katonasága a későközépkorban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 3. sz. 515–546. o.
165. *Szokola László:* The Military Organization and Army of the Polish–Lithuanian Commonwealth, 1501–1531. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 131–145. o.
166. *Tefner Zoltán:* A lengyel társadalom- és pártstruktúra 1914 és 1918 között. Az osztrák–magyar katonai hírszerzés ismeretei a lengyelekről. *Valóság,* 64. (2021) 8. sz. 23–42. o.
167. Titkos hidak. Az állambiztonság és az emigráció kapcsolatai, 1945–1989. Szerk. *Palasik Mária – Pócs Nándor.* Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó, 2021. 267 o.
168. *Trautmann Balázs:* Az égből a harcba. Ejtőernyős hadműveletek. *Aranysas,* 21. (2021) 1. sz. 48–53. o.
169. *Trautmann Balázs:* Nincs kegyelem. Egy lövés – egy ölés. *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 34–39. o.
170. „Trombita harsog, dob pereg…" 125 évesek a Magyar Honvédség katonazenekarai. / „The Trumpets Blare, Drums Beat a Call…" 125 Years of the Military Bands of the Hungarian Defence Forces. Összeállította: *Sárosi Péter.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 50 o.
171. *Varga Csaba Béla:* Ahol az újonc is veteran. Önkéntesek a Grossdeutschlandban. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 32–35. o.
172. *Varga Csaba Béla:* A megtévesztés mesterei. Szellemsereg Hitler ellen. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 42–47. o.
173. *Varga Csaba Béla:* Sztálin angol ügynökei. Szuperkémek Cambridge-ben. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 22–25. o.
174. *Varga Csaba Béla:* A túlélés iskolája. A 8. légi hadsereg születése. *Aranysas,* 21. (2021) 1. sz. 72–77. o.

Csapattörténetek

175. *Ambrose, Stephen E.:* Elit alakulat. A 101. légideszant-hadosztály 506. ezrede Easy századának útja Normandiától Hitler Sasfészkéig. Budapest, Gabo Könyvkiadó, 2021. 459 o.
176. *Bene János:* A 4. honvéd huszárezred a keleti fronton 1941-ben. *Rubicon,* 32. (2021) 3. sz. 90–98. o.
177. *Csikány Tamás:* Háromszéki határőrök az 1813-as háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 4. sz. 875–899. o.

178. *Kemény Krisztián:* A 60. és 61. honvédzászlóaljak története. 1848. december – 1849. október 4. In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs*. Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 35–90. o.
179. *Molnár András:* Zala vármegye nemesi felkelő lovasezrede 1809-ben. 1. rész. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 4. sz. 843–874. o.
180. *Moravcsik János:* Szigorúan titkos. A jászberényi rakétások története. Jászberény, Magánkiadás, 2021. 68 o.
181. *Pollmann Ferenc:* Fehérvári huszárok. A császári és királyi 10. huszárezred az első világháborúban. *Rubicon,* 32. (2021) 3. sz. 80–89. o.
182. *Réfi Attila:* A császári-királyi 12. számú Nádor-huszárezred története alapításától a napóleoni háborúk végéig, 1800–1815. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 4. sz. 805–842. o.
183. *Solymosi József:* A 127. honvédzászlóalj története. In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs.* Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 91–103. o.
184. *Szabó Péter – Szebenyi István:* Az utolsó töltényig. Magyar huszárok a második világháború forgószínpadán. Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó, 2021. 352, 16 o.
185. *Számvéber Norbert:* Ragadozók. A „Bäke" nehézpáncélos-ezred története 1944. január–február. Keszthely, Peko Kiadó, 2021. 256 o.
186. *Szekér Imre Tibor:* Háborús emlékek a császári és királyi 48. gyalogezredről, 1914–1918. 2. kötet. Zalaszántó, ZalaSzántói Lokálpatrióta Egyesület, 2021. 425 o.
187. *Topor István:* A Magyar Királyi Debreceni 2. Honvéd Huszárezred a Nagy Háborúban. Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Lovas és Huszár Hagyományőrző Sport és Kulturális Egyesület, 2021. 116 o.
188. *Végső István:* „A honvéd vállára vette kerékpátját". A Balogh Ádám kerékpáros zászlóalj sorsa 1945-ig. *Dél-dunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 103–121. o.

A katonaság kiképzésének története és a haderő résztvevői

189. Fiatal tisztek zsebkönyve. Szerk. *Krizbai János*. 6., javított kiad. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 335 o.
190. A haza védelmében. Főszerk. *Iványi Balázs*. Szerk. *Tordai Kamilla*. Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 2021. 63 o.
191. Húsz éve híd a társadalom és a honvédség között. Szerk. *Benkő Krisztina*. Közreadja a Magyar Tartalékosok Szövetsége. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 263 o.
192. Ludovika. Szerk. *Padányi József – Koltay András*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2021. 391 o.
193. *Balla, Tibor:* Die ungarischen Offiziere unter Franz Joseph, 1867–1916. *Vojenská historia,* 25. (2021) 3. sz. 40–54. o.
194. *Borsos Árpád:* Az utolsó pillanat után. További adalékok a Soproni M. Kir. „Rákóczi Ferenc" Gyalogsági Hadapródiskola történetéhez. Budapest, Biró Family Nyomda és Könyvkiadó, 2021. 228 o.
195. *Hajdú László:* Egy életre szóló hivatás. 2–3. rész. *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 14–21. o., 2. sz. 11–21. o.
196. *Horváth Csaba:* A katonai felső vezetés rendszere, 1918–1919. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 285–315. o.

197. *Horváth Csaba:* A magyar katonai felső vezetés szervezeti változásai, 1919–1945. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 317–344. o.
198. *Kiss Dezső:* Honvédelmi ismeretek. Táborjáró kadétjelölt. Könyvillusztrátor: *Hovári Éva*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 88 o.
199. *Nagy-L. István:* A 34. magyar gyalogezred tisztikara a francia háborúkban, 1792–1815. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 203 o.
200. *Nagy-L. István:* A francia háborúk magyarországi tábornokainak csapatnemi háttere. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 4. sz. 947–991. o.
201. *Nagy-L. István:* Szerbek a császári-királyi hadsereg tábornoki karában, 1787–1815. *Déldunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 65–84. o.
202. *Pogányné Rózsa Gabriella:* A gumpendorfi katonaorvosi akadémia, 1781–1784. *Honvédorvos,* 73. (2021) 1–2. sz. 81–92. o.
203. *Szabó Miklós, M.:* Az egyetemi katonai tanszékek története, 1951–1957. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 65, 17 o.
204. *Szabó Miklós, M.:* A Honvéd Kossuth Akadémia története, 1947–1949. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 183 o.
205. *Szikszay Tamás:* Lövész iskola. Lőkiképzési és lövészeti útmutató. Budapest, Gabbiano Print, 2021. 421, 14. o.

Hagyományápolás, emlékezetkultúra

206. Az I. és II. világháború budakeszi katonai emlékhelyei. Szerk. *Koós Hutás Katalin*. Budakeszi, Budakeszi Kultúra Alapítvány–Budakeszi Szépítő Egyesület, 2021. 79 o.
207. 30 év a honvédelem szolgálatában. Harmincéves a Bajtársi Egyesületek Országos Szövetsége. Összeállította: *Vilner Péter*. Budapest, Zrínyi Kiadó–BEOSZ, 2021. 322 o.
208. *Alkay Zsolt:* Katonahőseink és mártír papjaink Budapest ostromában emlékezete. Budapest, Magánkiadás, 2021. 230 o.
209. *Bedécs Gyula:* Első világháborús magyar katonatemetők. Az Isonzó Baráti Kör története és a „guruló továbbképzések". Szombathely, Savaria University Press, 2021. 83 o.
210. *Boda Mihály:* A katonai erények paradigmaváltása a késő középkor és a kora újkor között. A katonai erények Geoffroi de Charny, Kükullei János, Niccolò Machiavelli, Magyari István és Zrínyi Miklós elméleti munkáiban, illetve a 17–18. századi magyar hadi szabályzatokban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 3. sz. 613–637. o.
211. *Bona Gábor:* Somogy megye 1848/49-es honvédalakulatai és a honvédsereg Somogy megyében született tisztjei. In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs.* Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 237–287. o.
212. *Csömöre Zoltán:* A nagy háború katonái voltak. Első világháborús katonasírok Nagybecskerek város területén, 1914–1918. Nagybecskerek, Petőfi Magyar Művelődési Egyesület, 2021. 445 o.
213. *Demeter Gábor – Szakál Aurél:* 1848–49-es katonák sírjai Kiskunhalason. In: Halasi Múzeum 5. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 145. évfordulójára. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum Halasi Múzeum Alapítvány, 2021. 237–244. o.
214. *Drobňák, Martin – Korba, Matus – Turik, Radoslav:* Az első világháború emlékeztetői. 1. kötet. Mezőlaborc és Homonna járások katonatemetői. Székesfehérvár, Krajczáros Alapítvány, 2021. 207 o.

215. *Feith László:* Időfutam. Hadisírgondozás külföldön. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 10. sz. 22–25. o.
216. *Feith László:* Menteni a menthetőt. Belföldi hadisírgondozás napjainkban. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 10. sz. 26–31. o.
217. *Hausner Gábor:* Zrínyi 400. A katona-hadtudós Zrínyi Miklós emlékezete a Magyar Honvédségben. *Hadtudomány,* 31. (2021) 4. sz. 118–134. o.
218. Hősök parcellája. Fiumei úti sírkert, 52-es parcella. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2021. 35 o.
219. *Kárpáti Endre:* GPS ládavadászat. Hadtörténelmi kincskereső. 1–2. rész. *Aranysas,* 21. (2021) 4. sz. 50–55. o., 5. sz. 50–55. o.
220. A közösség ereje összeköt, 1971–2021. Kossuth Lajos Nyugdíjas Klub, 1971–2021. Szerk. *Horváth Jenőné*. Összeállította: *Esküdt Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 116 o.
221. *Kurucz Ádám:* Az Ónodon felállított első világháborús emlékmű felavatása. *Honismeret,* 49. (2021) 6. sz. 60–65. o.
222. *Récsei Balázs:* 1848–1849 emlékezete közterületek elnevezéseiben Kaposvárott. In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs.* Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 207–224. o.
223. *Ress Zoltán:* A Somogy megyei honvédegylet története. In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs.* Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 111–138. o.
224. *Snoj Péter:* Csillagok és sávok. Pont, mint a filmekben. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 1. sz. 34–39. o.
225. *Snoj Péter:* Menetben. A Doni Hősök Emléktúra két évtizede. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 1. sz. 12–15. o.
226. *Soós Péter:* Fegyverbe! Cél: a hitelesség. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 1. sz. 22–25. o.
227. *Stier Márk:* Adósságtörlesztés. Katonai parcella a Fiumei úti temetőben. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 10. sz. 32–37. o.
228. *Tóth Zsolt:* Hadisírkutatás. Budapest, Re: Publikáció Kiadó Alapítvány, 2021. 472 o.
229. *Zakar Péter:* A Csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában. Budapest, Gondolat Kiadó, 2021. 321 o.
230. *Zontámi Csaba:* A ruha teszi… Katonai hagyományőrzők viseletei. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 1. sz. 16–21. o.

Haditechnika

231. *Baczoni Tamás:* Arcra fel! A gázmaszkok evolúciója. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 11. sz. 34–39. o.
232. *Baczoni Tamás:* Védd magad! A vegyivédelmi ruhák fajtái. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 11. sz. 40–45. o.
233. *Balajti István:* A radar. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 72 o.
234. *Benedek Levente – Szabó Balázs:* Hidegháborús létesítmények. Megyei vezetési pontok. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 78–80. o.
235. *Benedek Levente:* A Market Gardentől a Lumumba utcáig. Egy elkobzott világháborús veterán C–47-es története. *Aero Magazin,* 23. (2021) 11. sz 58–61. o.
236. *Buzás, Gergely:* Late Medieval European Military Architecture and Hungary, 1450–1526. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács.

Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 67–87. o.

237. *Caliaro, Luigino:* Piaggio P.108B távolsági bombázók. 1–2. rész. *Aero Magazin,* 23. (2021) 8. sz. 58–61. o., 9. sz. 62–65. o
238. *Cockle, Tom:* German Support Vehicles on the Battlefield. Keszthely, Peko Kiadó, 2021. 112 o.
239. *Csikány Tamás:* A komáromi erődrendszer kiépítése 1808-ban. In: „Híres Komárom be van véve". Komárom és környéke hadtörténete a római hódítástól Trianonig. Tudományos történeti és örökségvédelmi konferencia, Vajdahunyadvár, 2020. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Line Design, 2021. 53–64. o.
240. *Danyikó László:* Hadihajóink. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 72 o.
241. *Dauner Bernát:* A nagyhatalmak vegyiharcanyag-fejlesztései a két világháború között. *Haditechnika,* 55. (2021) 6. sz. 67–73. o.
242. *Domokos, György:* The Development of Firearms in Europe up to the Middle of the Sixteenth Century. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 47–66. o.
243. *Feith László:* Még ma is gördül. A második világháború szovjet sikerfegyvere. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 12. sz. 40–43. o.
244. *Füleky András:* A japán kard – tűzből születő nemzeti kincs. 1–2. rész. *Haditechnika,* 55. (2021) 4. sz. 65–71. o., 5. sz. 71–75. o.
245. *Gyarmati Gábor – Dallos Péter:* Lövészfegyverek. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 68 o.
246. *Hajdú Ferenc – Jásdi Balázs:* A 85 mm-es 1939M 52K 8,5/8,8 Flak 39(r) közepes légvédelmi ágyú magyarországi alkalmazása. *Haditechnika,* 55. (2021) 4. sz. 72–75. o.
247. *Hajdú László:* Nukleáris pajzs és kard. Ma már csak történelem. 1. rész. *Regiment,* 16. (2021) 5. sz. 34–41. o.
248. *Háy György:* Formabontó repülőgépek. Budapest, Typotex, 2021. 244 o.
249. *Heidler, Michael:* Korai könnygázfegyverek. *Kaliber,* 24. (2021) 11. sz. 38–42. o.
250. *Horváth Balázs Zsigmond:* A magyar páncélvonatok a 2. világháborúban. *Haditechnika,* 55. (2021) 1. sz. 71–75. o.
251. *Horváth Csaba – Gondos László:* Az aranykor. Magyar gyártású harcjárművek, repülőgépek. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 2. sz. 24–29. o.
252. *Kaján Marianna:* A Horthy-bunker. A gödöllői kastély óvóhelyei. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 60–67. o.
253. *Karczag Ákos:* A brassói Fellegvár védelme 1849 nyarán. Budapest, Romanika Kiadó, 2021. 16 o.
254. *Karczag Ákos:* A kerlési csata és a Szent László-legenda. Budapest, Romanika Kiadó, 2021. 16 o.
255. *Kárpáti Endre:* Feláldozott bombázók. SzB – Szkorosztnoj Bombargyirovcsik. *Aranysas,* 21. (2021) 8. sz. 52–57. o.
256. *Kárpáti Endre:* Svédcsavar. 1–2. rész. *Aranysas,* 21. (2021) 2. sz. 66–70. o., 3. sz. 62–67. o.
257. *Kékesi György:* Kézigránátok története. 36. rész: Szovjet-orosz kézigránátok 4. rész, 37. rész: A Bundeswehr kézigránátjai, 38. rész: NAMMO M21 gránát, 39. rész: Ausztria: Rheinmetall ARGES kézigránátok, 40. rész: Svájc: RUAG HG-85, 41. rész: Kínai kézigránátok, 42. rész: India, 43. rész: Egyiptomi kézigránátok, 44. rész: Észak-koreai kézigránátok, 44. rész: Dél-Korea, 45. rész: Argentin kézigránátok, 46. rész: Spanyolország. *Kaliber,* 24. (2021) 1. sz. 10–12. o., 2. sz. 10–13. o., 3. sz. 10–13. o., 4. sz. 10–13. o.,

5. sz. 10–13. o., 6. sz. 10–13. o., 7. sz. 10–12. o., 8. sz. 10–12. o., 9. sz. 10–12. o., 10. sz. 10–13. o., 11. sz. 10–13. o., 12. sz. 10–14. o.
258. *Kollár László:* A géppuska őse. A feledésbe merült találmány. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 10. sz. 38–41. o.
259. *Kovács Vilmos:* Életben maradni. A trianoni szerződés hatása a magyar hadiiparra. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 2. sz. 16–19. o.
260. *Kovács Vilmos:* Gázlövés. Vegyi harcanyag-gyártás hazánkban. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 11. sz. 30–33. o.
261. *Kovács Vilmos:* Kifulladásig. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadiipara. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 2. sz. 12–15. o.
262. Kovács Vilmos: Útkeresők. A néphadsereg magyar gyártású fegyverei. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 2. sz. 36–39. o.
263. *Krámli, Mihály:* Austro-Hungarian Battleships and Battleship Designs, 1904–1914. Szeged, Belvedere Meridionale, 2021. 195 o.
264. *Laczik Bálint:* Fejezetek a ballisztika XV. századi történetéből. Az Orbán-ágyú. *Haditechnika,* 55. (2021) 2. sz. 63–69. o.
265. *Magó Károly:* Velünk élő múlt. 11. rész: Megalakul a 2. Repülődandár, 12. rész: Szovjet áttörés, 13. rész: Az osztályparancsnok halála, 14. rész: Ismét a (légi)harcok sűrűjében, 15. rész: Veszteség és diadal, 16. rész: Vadászok nagy napjai, 17. rész: Beszállnak a Stukák, 18. rész: Sok bevetés, sok veszteség, 19. rész: Szovjet fölény, 20. rész: Nyárvégi harcok, 21. rész: A túlélés iskolája, 22. rész: Harcok a Dnyepernél. *Aranysas,* 21. (2021) 1. sz. 78–82. o., 2. sz. 78–82. o., 3. sz. 78–82. o., 4. sz. 78–82. o., 5. sz. 78–82. o., 6. sz. 78–82. o., 7. sz. 78–82. o., 8. sz. 78–82. o., 9. sz. 78–82. o., 10. sz. 78–82. o., 11. sz. 78–82. o., 12. sz. 78–82. o.
266. *Mihályi Balázs:* Hidegháborús létesítmények. Andezit Művek. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 80–82. o.
267. *Mihályi Balázs:* A Királyi Palota az ostromban és a Rákosi-korszakban. *Rubicon,* 32. (2021) 8. sz. 88–98. o.
268. *Mihályi Balázs:* A lakossági óvóhelyek. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 40–51. o.
269. *Mihályi Balázs:* Sziklaközpont. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 16–21. o.
270. *Mujzer Péter:* Hungarian Arms and Armour of World War Two. Stamford, Key Books, 2021. 96 o.
271. *Nagy Imre:* Felfegyverzett gépjárművek alkalmazása az afrikai és más helyi konfliktusokban. *Haditechnika,* 55. (2021) 2. sz. 34–37. o.
272. *Nagy László:* Az Airbus A319, a Falcon 7X és a KC-390 szállító repülőgépek. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 72 o.
273. *Horváth Sándor – Nagy Norbert – Tóth András – Éless Krisztián:* A Leopard 2A4 és a Gidrán. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 68 o.
274. *Németh Balázs – Sánta Ákos – Soós Péter:* Vadászat és vadászfegyverek Magyarországon. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 2021. 284 o.
275. *Obuch László:* Darázscsípés. Így kezdődött 30 éve az Öbölháború. *Aranysas,* 21. (2021) 1. sz. 44–47. o.
276. *Obuch László:* Kudarc vagy siker? Tornadok a Sivatagi Viharban. *Aranysas,* 21. (2021) 4. sz. 68–71. o.
277. *Petkes Zsolt:* A honfoglaló magyarság fegyverzete. *Rubicon,* 32. (2021) 1. különszám. 44–49. o.

278. *Pető István Norbert:* A Gripen vadászrepülőgép. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 64 o.
279. *Polgár Tamás:* Magaslati levegő. Vakmerő hadművelet a Púp felett. *Aranysas,* 21. (2021) 7. sz. 62–67. o.
280. *Polgár Tamás:* Megsemmisíteni a 33-as célt! Dicsőség helyett zászlóval letakart koporsó. *Aranysas,* 21. (2021) 11. sz. 30–35. o.
281. *Polgár Tamás:* Messze szállt Messzerek. A japán hadsereg értékelése a Bf 109-esről. *Aranysas,* 21. (2021) 12. sz. 50–54. o.
282. *Punka György:* Háborúk, csaták ászai. 6. rész: Rőzsenyaláb és hasábkereszt. *Aero Magazin,* 23. (2021) 3. sz. 58–61. o.
283. *Punka György:* Jetfejlesztések az óceán túloldalán. Az amerikai haditengerészet első sugárhajtóműves gépei. *Aero Magazin,* 23. (2021) 8. sz. 54–57. o.
284. *Punka György:* A McDonnell F2D-1/F2H-1 Banshee. Az első amerikai sugárhajtóműves tengerészeti vadászgép Korea felett. *Aero Magazin,* 23. (2021) 9. sz. 58–61. o.
285. *Punka György:* Egy mezítlábas pilóta. Az első amerikai hadifogoly története. *Aero Magazin,* 23. (2021) 10. sz. 54–57. o.
286. Ragyog az aranytól, vörös a vértől. A Szathmáry gyűjtemény. Szerk. *Szathmáry Tibor.* Balatonkenese, Magánkiadás, 2021. XVII, 277 o.
287. *Sáry Zoltán:* Börtönből indult dicsőség. Polikarpov és repülőgépei. *Aranysas,* 21. (2021) 7. sz. 45–51. o.
288. *Sáry Zoltán:* A csatatérek királynői. Tűztámogatás napjainkban. *Regiment,* 16. (2021) 2. sz. 34–39. o.
289. *Sáry Zoltán:* Cserekereskedelem. Teherszállító tengeralattjárók útjai. *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 40–44. o.
290. *Sáry Zoltán:* A Duce kiszabadítói. DFS 230 deszantvitorlázóval érkeztek. *Aranysas,* 21. (2021) 9. sz. 48–51. o.
291. *Sáry Zoltán:* Fekete tulipán légi járat. Szabadságos katonák, sebesültek, elhunytak. *Aranysas,* 21. (2021) 5. sz. 56–60. o.
292. *Sáry Zoltán:* Felemás megoldás. Autogirók katonai alkalmazása. *Aranysas,* 21. (2021) 12. sz. 60–65. o.
293. *Sáry Zoltán:* Gyorsabban, magasabbra! MiG–19 Farmer, a Hangfaltörő. *Aranysas,* 21. (2021) 1. sz. 54–59. o.
294. *Sáry Zoltán:* Harcterek mindenese. A Sherman harckocsicsalád. *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 32–39. o.
295. *Sáry Zoltán:* A HMS Hood csatacirkáló. Elveszett nemzeti büszkeség. *Regiment,* 16. (2021) 2. sz. 46–50. o.
296. *Sáry Zoltán:* Nyugdíjérettség. A BTR család. *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 46–51. o.
297. *Sáry Zoltán:* Őfelsége hadihajója. A HMS Belfast cirkáló. *Regiment,* 16. (2021) 2. sz. 28–32. o.
298. *Sáry Zoltán:* Őfelsége páncélosai. Brit harckocsik 1945 után. *Regiment,* 16. (2021) 5. sz. 42–49. o.
299. *Sáry Zoltán:* Szárnyas bőrnyakúak. Az amerikai tengerészgyalogság repülő fegyverneme. *Aranysas,* 21. (2021) 1. sz. 34–39. o.
300. *Sáry Zoltán:* Újjászületés. A modern Luftwaffe létrehozása. *Aranysas,* 21. (2021) 12. sz. 55–59. o.
301. *Sáry Zoltán:* Védőszárnyak. A Varsói Szerződés repülőcsapatai. *Aranysas,* 21. (2021) 4. sz. 62–67. o.
302. *Simonyi Ottó:* A mesterlövész. Vadászatról és sportlövészetről. Magánkiadás, 2021. 296 o.

303. *Soós Péter:* Hazai arzenál. Magyar kézifegyverek a második világháborúban. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 2. sz. 30–35. o.
304. *Süli Attila:* Menetből. Magyarország és Erdély hadiipara 1848–49-ben. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 2. sz. 8–11. o.
305. *Szabó Balázs:* Hidegháborús létesítmények. G-1. Hadiüzem Diósgyőrben. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 82. o.
306. *Szabó Balázs:* Kockaóvóhelyek. Védelem bomba, gáz és atom ellen. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 52–59. o.
307. *Szabó Balázs:* Titkos óvóhelyek a budai Várban. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 4–15. o.
308. *Szabó Miklós:* A H145M és H225M katonai helikopterek. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 68 o.
309. *Szatai Zsolt – Horváth Tibor:* A robbanószerkezetek felderítésének története 2. 1951-től napjainkig. *Honvédségi Szemle,* 149. (2021) 1. sz. 101–115. o.
310. *Szentpéteri László*: Westland Lysander titkos bevetéseken. Nem abban lett sikeres, amire tervezték. *Aero Magazin,* 23. (2021) 2. sz. 58–61. o.
311. *Tatai Gábor – Ungváry Krisztián:* A Sziklakórház. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 22–29. o.
312. *Toldi Miklós:* Angyalok a sárban. A közvetlen légi támogatás kezdetei. *Aranysas,* 21. (2021) 2. sz. 57–62. o.
313. *Toldi Miklós:* Lánctalpas rodeo. Múlt, jelen és jövő Kecskeméten. *Regiment,* 16. (2021) 5. sz. 56–59. o.
314. *Tömböl László – Juhancsik János:* NASAMS. Légvédelem a XXI. században. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 72 o.
315. *Tőrös István:* On the Road to the Stars. Bertalan Farkas, the First Hungarian Cosmonaut. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 172 o.
316. *Trautmann Balázs:* Égi legendák. A katonai légi szállítás kezdetei. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 3. sz. 8–13. o.
317. *Trautmann Balázs:* Félláctalpasok. Az Sd.Kfz. 251-es variációk. *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 40–45. o.
318. *Trautmann Balázs:* Goliath, a lánctalpas bomba. Katonák távvezérlésű játéka. *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 26–31. o.
319. *Trautmann Balázs:* A kudarc keserű íze. Légi csaták a Disznó-öböl felett. *Aranysas,* 21. (2021) 5. sz. 61–65. o.
320. *Trautmann Balázs:* Lánctalpas fürdőkád. Hóban, sárban, sivatagban. *Regiment,* 16. (2021) 2. sz. 51–55. o.
321. *Trautmann Balázs:* Megszolgált öregkor. Kub, a háborús hős. *Aranysas,* 21. (2021) 3. sz. 14–19. o.
322. *Trautmann Balázs:* Mindent visz. Willys Jeep, az apró hős. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 4. sz. 14–19. o.
323. *Trautmann Balázs:* Repülő igáslovak. Hidegháborús típuskavalkád. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 3. sz. 14–19. o.
324. *Trautmann Balázs:* Szárnyaló fantasia. A colditzi „Kakas” hihetetlen története. *Aranysas,* 21. (2021) 9. sz. 60–65. o.
325. *Tulok Péter:* A Metró. Légoltalmi óvóhelyrendszer a föld alatt. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 30–39. o.
326. Tűzvarázslók. 11+1 repülőnap története. Szerk. *Tőrös István*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 293 o.

327. *Varga Csaba Béla:* Halálfejesek. Corsairok a Zerók ellen. *Aranysas,* 21. (2021) 5. sz. 72–77. o.
328. *Varga Csaba Béla*: Az USAAF fekete napja. Schweinfurt bombázása. *Aranysas,* 21. (2021) 7. sz. 72–77. o.

Katonai jog, holokauszt, veszteség, hadifogság

329. *Apor Péter:* Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946. Budapest, Jaffa Kiadó, 2021. 319 o.
330. *Bálint András:* Számadás. Barcaságiak az I. világháborúban. Négyfalu, Barca Kiadó, 2021. 365 o.
331. *Batalion, Judy:* Partizánnők. A lengyel gettók zsidó ellenállói. Fordította: *Gyárfás Vera*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2021. 596 o.
332. *Bene Krisztián:* A Balatonbogláron internált francia hadifoglyok életkörülményei és tevékenysége képi források alapján. *Dél-dunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 169–185. o.
333. *Dunajszky Géza:* Felszántott (tömeg)sírok. Hetvenöt éve történt. Bratislava, Občianske Združenie Petržalka–Engerau–Ligetfalu Polgári Társulás, 2021. 249 o.
334. *Eörsi László:* „Irgalomnak helye nincs." Az 1956-os forradalom és szabadságharc kivégzettjei. Budapest, Kossuth Kiadó, 2021. 607 o.
335. Embermentés, sorsok, tények és tanúk. Szerk. *Hantó Zsuzsa – Tassy-Becz Éva*. Pomáz, Kráter, 2021. 298 o.
336. *Forró Tamás:* 1956-os magyar menekültek Norvégiában. Budapest, Napkút Kiadó, 2021. 218 o.
337. *Gáll Gábor:* A hősöket soha nem feledjük! Nyolcvan éve történt a magyar katonai ejtőernyőzés máig legnagyobb katasztrófája. *Aero Magazin,* 23. (2021) 5. sz. 54–58. o.
338. Gupvi, Gulag – magyarok a szovjet lágerbirodalomban, 1944/45–2019/20. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. *Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2021. 444 o.
339. *Haitivaji, Gulbahar – Rozenn, Morgat:* Menekülés a kínai Gulagból. Egy ujgur fogoly megrázó vallomása. Fordította: *Pataki Pál*. Budapest, Athenaeum, 2021. 261 o.
340. *Hermann Róbert:* A szabadságharc somogyi vértanúja – Nagy István jutai jegyző. In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs.* Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 105–110. o.
341. *Horváth Zoltán:* Jaj a legyőzötteknek! Vöröskatonák német fogságban. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 10–15. o.
342. *Juhász Balázs:* A nemzetiségi kérdés az olasz hadifogságban és az olaszországi nemzetiségi légiók problematikája. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 317–347. o.
343. *Kaba Eszter:* Ép testben ép lélek? Az oroszországi hadifogság egészségügye. *Korall,* 22. (2021) 83. sz. 84–104. o.
344. *Káposzta Lajos:* Soltvadkerti második világháborús hadifoglyok és elhurcoltak visszaemlékezései 2005-ben. Halasi Múzeum 5. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 145. évfordulójára. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum Halasi Múzeum Alapítvány, 2021. 325–345. o.
345. *Kapronczay Károly:* Menekültek menedéke – Magyarország. In: Embermentés, sorsok, tények és tanúk. Szerk. *Hantó Zsuzsa – Tassy-Becz Éva*. Pomáz, Kráter, 2021. 26–46. o.

346. *Kiss Dávid:* A Magyar Kommunista Párt hadifogoly-politikájának alkotóelemei a második világháborút követően és az 1945-ös választások. In: VERITAS évkönyv 2020. Szerk. *Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2021. 268–283. o.
347. *Kövér István:* Vasi ötvenhatosok. Szombathely, Szülőföld Könyvkiadó, 2021. 543 o.
348. *Lagzi István:* Evakuáció. Lengyel katonák Franciaországba menekítése 1939. október–1940. június. *Rubicon,* 32. (2021) 7. sz. 118–123. o.
349. *Lázár Balázs:* Ottomán hadifoglyok Szigetváron II. József török háborúja idején. *Dél-dunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 153–168. o.
350. *Molnár Tibor:* In nomine Domini! A Kalocsai Érseki Szentszék által egyházilag holttá nyilvánított első világháborús bácskai katonák adattára. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2021. 538 o.
351. *Rushton, Colin:* Auschwitzi szabotőrök. A brit hadifoglyok igaz története. Fordította: *Kenyeres Anna*. Budapest, HVG Könyvek, 2021. 254 o.
352. *Şichet, Voicu:* Cimitirul eroilor din Satu Mare, loc de odihnă pentru ostaşi din întreaga Europa / The heroes' cemetery of Satu Mare, a resting place for soldiers from all over Europe / Sathmarer Heldenfriedhof, eine Ruhestätte für Soldaten aus ganz Europa / A szatmárnémeti hősök temetője, nyugovóhely az európai összes katona részére. Baia Mare, Editura Marist, 2021. 224 o.
353. *Tóth Arnold:* Első világháborús katonai temető Miskolcon. A tetemvári hősi kistemető nyilvántartása. Miskolc, Háromkő Egyesület, 2021. 127 o.
354. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland, 1933–1945. Herausgegeben im Auftrag des Bundesarchivs, des Instituts für Zeitgeschichte und des Lehrstuhls für Neuere und Neueste Geschichte an der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg. 15. Band. Ungarn, 1944–1945. Bearb. von *Regina Fritz*. Berlin–Boston, Gruyter, 2021. 850 o.
355. *Varga Csaba Béla:* Esélytelenek lázadása. Kitörés Sobibórból. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 62–66. o.

Helytörténet

356. *Blaskovich János:* Hogy történt… A nagy háború átviharzása Tápiószelén. Naplójegyzetek. 1944. IX. 29. – 1947. XII. 24. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 2021. 475 o.
357. *Bognár Tibor:* Nagyatád katonai története és egészségügyi helyzete, 1830–1950. Nagyatád, Nagyatád Helytörténet Kutató Egylet, 2021. 176 o.
358. *Hangodi László:* „Alig jöttünk meg Oroszországból, máris indulunk Olaszországba". Tapolca város I. világháborús emlékkönyve, 1914–1918. Tapolca, Wass Albert Könyvtár és Múzeum–Tapolcai Városi Múzeum, 2021. 561 o.
359. *Huszár Mihály – Németh Ildikó:* Kőbe vésett nevek. Marcali első világháborús katonai veszteségeink elemzése és annak tanulságai. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 91–112. o.
360. *Juhász Péter – Juhász Péterné Ballai Etelka Julianna:* Emlékezzünk. Hajdúszoboszló a II. világháborúban. Civilek, deportáltak, katonák. Hajdúszoboszló, Hajdúszoboszlói Német Nemzetiségi Önkormányzat, 2021. 114, 24 o.

361. *Korondi Miklós:* Kard és kalász. Elfeledett ceglédi vitézek. Cegléd, Magánkiadás, 2021. 280 o.
362. *Kövesdi Mónika – Kranzieritz Károly – Rabár Ferenc – Schmidtmayer Richárd – Stegmayer Máté:* Mire a falevelek lehullanak… Tata és Tóváros az első világháborúban. Tata, Kuny Domokos Múzeum, 2021. 433 o.
363. *Laza István:* Háborús szilánkok. Üllő, 1944. november – 1945. január. Üllő, Cégért Bt., 2021. 160 o.
364. *Lukácsi Imre István:* Katonahőseink az első világháborúban Jászapáti (Hevesivány) és Jászjákóhalma. Jászapáti, Jászapátiak Baráti Egyesülete, 2021. 160 o.
365. A második világháború hódmezővásárhelyi hősi halottai és áldozatai. Összeállította: *Makó Imre*. Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára, 2021. 368 o.
366. *Tóth Imre:* A leghűségesebb város. Sopron és a Civitas Fidelissima-gondolat a rövid XX. században. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 99–124. o.

Életrajzok, visszaemlékezések, naplók

367. *Balogh Judit:* Apafi Mihály az utolsó tényleges fejedelem. *BBC History,* 11. (2021) 1. sz. 26–31. o.
368. *Bögi Ferenc:* Bögi Ferenc, 1929–2019. Visszaemlékezéseim a háborús és a későbbi időkre. Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás, 2021. 127 o.
369. Búcsú egy legendától. Shinán Furkó Kálmán ezredes emlékére. *Regiment,* 16. (2021) 5. sz. 60–62. o.
370. *Butler, Daniel Allen:* A tábornagy. Erwin Rommel élete és halála. Fordította: *Moczok Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2021. 543, 16 o.
371. *Cey-Bert, Robert Gyula:* The Hungarian freedomfighter, 1956. A life in the spirit of the Hungarian freedomfighter. Translated by *Püski Csaba*. Budapest, Püski Kiadó, 2021. 355 o.
372. *Dániel Mária Magdolna – Silye Sándor – Csató József:* Katonaportrék. Székesfehérvár, Tarsoly Ifjúságért Egyesület–Honvéd Hagyományőrző Egyesület Fejér Megyei Szervezete, 2021. 189 o.
373. *Dargie, Richard:* Hitler utolsó napja. A végső órák története. Fordította: *Kelemen László*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2021. 205 o.
374. *Feith László:* Magyar vándor. Erdélytől Argentínáig. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 9. sz. 18–21. o.
375. *Feith László:* Mérnökből katona. Legendák és valóság. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 9. sz. 28–33. o.
376. *Feith László:* Országegyesítés. Itália magyar katonahősei. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 9. sz. 22–27. o.
377. *Hausner Gábor:* Csákváry Ferenc, 1950–2021. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 3. sz. 758–760. o.
378. *Helebrand Emese:* Magyar katonák olasz fronton. Nyíri László története. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle,* 56. (2021) 1. sz. 22–26. o.
379. *Hermann Róbert:* Bem apó. *Rubicon,* 32. (2021) 7. sz. 102–113. o.
380. *Hermann Sándor:* Értől az óceánig. Egy szabadságharcos hős életének krónikája. Budapest, Magánkiadás, 2021. 255 o.
381. *Horn Ildikó:* Báthory István, a reformer fejedelem. *BBC History,* 11. (2021) 1. sz. 10–17. o.

382. *Jankowski, Stanisław:* Hamis igazolvánnyal Varsó halálgyűrűjében. Visszaemlékezések a Harcoló Lengyelországra, 1939–1946. Fordította, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: *Kovács István*. Budapest, Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló, 2021. 719 o.
383. *Juhász-Pintér Pál:* „A vérem örmény, de a szívem magyar…" Pongrátz Gergely, a Corvin köz egykori főparancsnoka. *Rendszerváltó Szemle,* 6. (2021) 3. sz. 65–70. o.
384. Kócsy Erzsébet budai ostromnaplója. 1944. XII. 24. – 1945. II. 23. A kötetet szerk., az utószót és a jegyzeteket írta: *Turbucz Péter*. Máriabesnyő, Attraktor, 2021. 127 o.
385. *Komáromi István:* Erdészettől légvédelemig. Budapest, Repülő Tatami Könyv- és Lapkiadó Bt., 2021. 106 o.
386. *Koszorús Ferenc:* Koszorús Ferenc ezredes – egy magyar katona és hős. In: Embermentés, sorsok, tények és tanúk. Szerk. *Hantó Zsuzsa – Tassy-Becz Éva*. Pomáz, Kráter, 2021. 80–85. o.
387. *Magó Károly:* Vakító tűzgömb. Julius Molnar őrmester emlékére. *Aranysas,* 21. (2021) 8. sz. 62–64. o.
388. *Manstein, Erich von:* Elveszett győzelmek, Erich von Manstein tábornagy II. világháborús emlékirata. Fordította: *Moczok Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2021. 511, 16 o.
389. *Máthé Áron:* Hetvenkedő katona vagy dörzsölt ügynök? Rátz Kálmán. Egy bizarr életút tanulságai. *Rubicon,* 32. (2021) 9. sz. Online Plusz.
390. *McEvans, Paul:* A birodalom aranyfácánja. *Múlt-kor,* 12. (2021) Tél. 32–37. o.
391. Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója. 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerk., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: *Szekér Nóra*. Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó, 2021. 793 o.
392. *Molnár László, V.:* Joszif Deribasz admirális és az orosz török háborúk. Odessza alapítója és a cári flotta főparancsnoka. *Valóság,* 64. (2021) 12. sz. 56–68. o.
393. *Monostoriné Szeleczky Gabriella:* Lázár Károly és a magyar királyi testőrség szerepe a „csendőrpuccs" leverésében és a budapesti zsidóság elhurcolásának megakadályozásában. In: Embermentés, sorsok, tények és tanúk. Szerk. *Hantó Zsuzsa – Tassy-Becz Éva*. Pomáz, Kráter, 2021. 69–79. o.
394. Naplók az óvóhelyről. Budapest ostroma civil szemmel. Szerk. *Bank Barbara – Mihályi Balázs – Tóth Gábor*. Budapest, NEB, 2021. 630 o.
395. Naplók és sorsok. Dr. Pintér László hadifogolynaplója, 1945–1946. Szerk. *Pánti Irén*. Budapest, L'Harmattan, 2021. 181, 16 o.
396. *Négyesi Lajos:* M. Szabó Miklós. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 262–267. o.
397. *Oborni Teréz:* Bethlen Gábor és Erdély aranykora. *BBC History,* 11. (2021) 1. sz. 18–25. o.
398. *Pick, Ewald:* Szibéria – a világ vége. Négy év orosz hadifogságban. Fordította: *Pomázi Ferencné*. Budapest, Ad Librum Kft., 2021. 199 o.
399. *Pintér Zoltán Árpád:* Fabriczy Kováts Mihály. Egy magyar huszártiszt két kontinensen / Michael Fabriczy Kováts. A Hungarian Hussar Officer on Two Continents. Translated by *Panajotu Kosztasz*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 241 o.
400. *Polgár Tamás:* Sarkkutató és katona. Bernt Balchen, a norvég nemzet repülő hőse. *Aranysas,* 21. (2021) 1. sz. 65–71. o.
401. *Punka György:* Egy elfelejtett lovagkeresztes. Tóth József repülő zászlós emlékére. *Aero Magazin,* 23. (2021) 7. sz. 54–57. o.
402. *Réfi Attila:* Csécsi Nagy Imre altábornagy évszázados életútja, 1868–1967. II. rész. Halálra ítélve a nagyváradi összeesküvési perben. In: VERITAS évkönyv 2020. Szerk. *Farkas Judit*

Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2021. 154–170. o.

403. *Rehfeldt, Hans Heinz:* Aknavetővel a keleti fronton. 1. kötet. A moszkvai csatától a Zitadelle hadműveletig. Az elit Grossdeutschland megerősített (gépkocsizó) gyalogezred II. zászlóaljának 8. századában, 1941–1943. Fordította: *Moczok Péter.* Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2021. 367 o.
404. *Romsics Ignác:* Hermann Róbert. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 82. o.
405. *Romsics Ignác:* Honmentők / honvesztők. Budapest, Helikon Kiadó, 2021. 387 o.
406. *Snoj Péter:* Aki dudás akar lenni… A különc lord még különösebb katonája. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 48–51. o.
407. *Snoj Péter:* Iwo Jima hőse. John Basilone őrmester. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 58–61. o.
408. *Snoj Péter:* Mesterfokon. Hagyományőrzés elméletben és gyakorlatban. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 1. sz. 26–29. o.
409. *Solymosi József:* Jaskula Antal visszaemlékezése 1848–1849. évi szolgálatára. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 417–442. o.
410. *Süli Attila:* Ács Tibor. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 260–261. o.
411. *Szakály Sándor:* Tábornokból „templomszolga." Vitéz Vattay Antal (1891–1966) altábornagy életútjának rövid vázlata. *Honvédségi Szemle,* 149. (2021) 2. sz. 139–146. o.
412. Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója. Szerk., a bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat, a személyes adattárat és a jegyzeteket összeállította: *Sipos Péter.* Budapest, Noran Libro Kiadó, 2021. 285 o.
413. Tallián Károly önéletírása. Közli: *Polgár Tamás.* In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs.* Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 191–205. o.
414. *Tóth Ákos:* Perényi Gábor politikai és katonai pályafutása, 1532–1567. *Dél-dunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 11–36. o.
415. *Tőrös István:* Mindhalálig. Szent Péter is behúzta a nyakát… *Aranysas,* 21. (2021) 2. sz. 64–65. o.
416. *Tőrös István:* Sírba vitte a titkát. A spandaui börtön utolsó lakója. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 6. sz. 36–39. o.
417. *Varga Csaba Béla:* Acél angyal. Amelia Earhart kalandos élete. *Aranysas,* 21. (2021) 8. sz. 72–77. o.
418. *Varga Csaba Béla:* Akasztják a hóhért. Adolf Eichmann elrablói. *Regiment,* 16. (2021) 5. sz. 50–55. o.
419. *Varga Csaba Béla:* Hadvezérhez méltatlan halál. Az imádság is segítette. *Regiment,* 16. (2021) 2. sz. 22–27. o.
420. *Varga Csaba Béla:* Harcterek vándora. Münchenberg, a nagy utazó. *Aranysas,* 21. (2021) 10. sz. 72–77. o.
421. *Varga Csaba Béla:* A királynő tengerésze. Fülöp herceg háborúja. *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 45–51. o.
422. *Varga Csaba Béla:* Könyörtelen kalózok. Az F4U Corsair első észpilótája. *Aranysas,* 21. (2021) 2. sz. 72–77. o.
423. *Varga Csaba Béla:* Lovagkeresztes légiós. Kalandos életút: Siegfried Freytag. *Aranysas,* 21. (2021) 4. sz. 72–77. o.
424. *Varga Csaba Béla:* A sebhelyes arcú. Skorzeny, Hitler kedvenc kommandósa. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 36–41. o.

425. *Varga Csaba Béla:* A sivatag vándora. Almásy László kalandos élete. *Aranysas,* 21. (2021) 12. sz. 72–77. o.
426. *Varga Csaba Béla:* Szablyával és harckocsival. George Patton, a „cowboytábornok." *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 22–27. o.
427. A világ tengerein. Császári és Királyi Haditengerészet. Szerk. *Hideg István – Isztin Gyula – Bálint Ferenc*. Csehi, „Idehaza" – A Magyar Vidékért Egyesület, 2021. 317 o.
428. *Vrábel, Ferdinand:* Pôsobenie Fridricha Maťašovského v službe rakúsko-uhorskej armády v rokoch prvej svetovej vojny. *Vojenská historia,* 25. (2021) 4. sz. 76–89. o.
429. *Windisch-Graetz, Ludwig:* Egy császár harcol a szabadságért. Így kezdődött Magyarország kálváriája. Fordította és a jegyzeteket írta: *Nyizsnyánszki Ferenc*. Szentendre, Erdélyi Szalon Könyvkiadó, 2021. 253 o.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

A kezdetektől a 15. század végéig

430. *Áldásy Antal:* A keresztes hadjáratok története. Reprint kiadás. Onga, Nemzeti Örökség Kiadó, 2021. 153 o.
431. *Bácsatyai Dániel:* Bolgár–magyar háborúk az 1250–1260-as években. *Századok,* 155. (2021) 5. sz. 1025–1054. o.
432. *Bagi Dániel:* Magyar–lengyel kapcsolatok a középkorban. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 6–10. o.
433. *Csákó Judit:* Zára 1345–1346. évi velencei ostroma a narratív kútfők tükrében. *Századok,* 155. (2021) 6. sz. 1139–1166. o.
434. *Csukovits Enikő:* I. (Nagy) Lajos magyar király útja Nápolyba. *Századok,* 155. (2021) 6. sz. 1167–1180. o.
435. *Dattenböck, Georg:* Völkerschaften und Nibelungensage I. Hunnen und Ungarn. *Pallasch,* 25. (2021) 75. sz. 37–48. o.
436. *De la Bédoyére, Guy:* Praetorianusok. A római császári testőrség felemelkedése és bukása. Keszthely, Peko Kiadó, 2021. 360 o.
437. *Green, Caitlin:* Végállomás a Krím-félsziget. Fordította: *Rindó Klára*. *BBC History,* 11. (2021) 1. sz. 46–49. o.
438. *Jones, Dan:* Megtollasodó keresztesek. Fordította: *Rindó Klára*. *BBC History,* 11. (2021) 3. sz. 8–11. o.
439. *Jones, Dan:* A templomosok. Isten szent harcosainak felemelkedése és bukása. Fordította: *Barabás József*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2021. 487, 16. o.
440. *Karczag Ákos:* I. Sigurd király szentföldi hadjárata. In: Várak, Kastélyok, Templomok Évkönyv 2021. Szerk. *Kósa Pál*. Kökény, ZIMédia Kiadó, 2021. 156–161. o.
441. *Kranzieritz Károly:* A déli végek új bástyája. A temesi ispánság. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 3–24. o.
442. *Miskolczy Ambrus:* Nagy Istvántól Szent Nagy Istvánig. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 25–72. o.
443. *Négyesi Lajos:* A pozsonyi csata. *Rubicon,* 32. (2021) 1. különszám. 36–37. o.
444. *Németh István:* A kenyérmezei csata. Budapest, Romanika Kiadó, 2021. 16 o.
445. *Pastucha, Tomáš:* Obliehanie pevnosti Drienčany Jánom Huňadym v roku 1452. *Vojenská historia,* 25. (2021) 3. sz. 29–39. o.

446. *Piti Ferenc:* Királyi hadoszlások I. Lajos uralkodása idején 1372-ig. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 155–165. o.
447. *Pósán, László:* A grünwaldi csata. A Német Lovagrend és Lengyelország összecsapása, 1410. *Rubicon,* 32. (2021) 7. sz. 24–31. o.
448. *Pósán, László:* Hungary and the Teutonic Order in the Middle Ages. Translated by *Andrew Gane*. Budapest, Research Centre for the Humanities, 2021. 419 o.
449. *Sólyom Márk:* A római-perzsa háborúk Kr. e. 92–Kr. u. 628. A római–párthus és a római–szászánida diplomáciai konfliktusok és fegyveres összecsapások rövid története. Máriabesnyő, Attraktor, 2021. 242 o.
450. *Veszprémy László:* A 907. évi pozsonyi csata. Amit tudunk róla és amit nem. *BBC History,* 11. (2021) 2. sz. 66–67. o.
451. *Veszprémy László:* Az „eltérített" negyedik keresztes hadjárat. *BBC History,* 11. (2021) 3. sz. 12–18. o.
452. *Weiszhár Attila – Weiszhár Balázs:* Róma háborúi. A királyság és a köztársaság kora. Budapest, Unicus Műhely, 2021. 182 o.
453. *Zsoldos Attila:* II. András keresztes hadjárata. *BBC History,* 11. (2021) 3. sz. 19–25. o.

16–17. század

454. *Brunelli, Giampiero:* „A legszörnyűbb megközelítések." Kanizsa, 1601. In: Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 147–168. o.
455. Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez. Szerk. *Kasza Péter*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2021. 571 o.
456. *Cornell, David:* Bannockburn 1314. Robert Bruce és a skótok diadala Anglia felett. Fordította: *Gálné Bíró Blanka*. Keszthely, Peko Kiadó, 2021. 342, 8 o.
457. Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 273 o.
458. *Horn Ildikó:* Házasságok és harcok a kora újkorban. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 11–15. o.
459. *Kanász Viktor:* Kanizsa 1600–1601. évi ostromainak korabeli megítéléséről és emlékezetéről. In: Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 169–244. o.
460. *Kenyeres István:* A tizenöt éves háború és a Habsburg Monarchia. In: Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 13–44. o.
461. *Kruppa Tamás:* Pápa és a pápaság. Gianfrancesco Aldobrandini generális és katonái a város alatt 1597-ben. In: Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606. Szerk. *Kanász Viktor – Nagy-L. István*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 91–105. o.
462. *Pálffy Géza:* A törökellenes határvédelmi rendszer igazgatása a két Zrínyi Miklós korában. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 13–39. o.
463. *Plihál Katalin:* Thury György kanizsai főkapitány emléke térképen. *Hadtudomány,* 31. (2021) 4. sz. 57–69. o.
464. *Romsics Ignác:* Az erdélyi fejedelemség születése. *BBC History,* 11. (2021) 1. sz. 6–9. o.

465. *Szabó János, B.:* Neglected Sixteenth-Century Beginnings. The Need to Study European Trends in the Early Period of the „Military Revolution" Theory. In: On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács. Ed. *János B. Szabó – Pál Fodor.* Budapest, Eötvös Loránd Research Network–Research Centre for the Humanities, 2021. 15–27. o.
466. *Szibler Gábor:* Hamza bég hadjárata 1561-ben a Dunántúlon. In: Várak, Kastélyok, Templomok Évkönyv 2021. Szerk. *Kósa Pál*. Kökény, ZIMédia Kiadó, 2021. 168–172. o.
467. *Szovák Márton:* Federico Ghislieri hadmérnök szakírói tevékenysége különös tekintettel a tizenöt éves háborúra. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 73–101. o.
468. *Tóth Dominik:* „…Isten irgalma sajnos tovaszállt". Szekérvár alkalmazása Győr mellett? *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 229–246. o.
469. *Varga J. János:* A dunai flotta és az 1599. évi tolnai csata. *Dél-dunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 143–151. o.
470. *Végh Ferenc:* Küzdelem földön és vízen. A tizenötéves háború elfeledett balatoni hadművelete, 1603. *Dél-dunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 125–141. o.
471. A Zrínyiek századai, 1508–1703. Szerk. *Hausner Gábor.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 68 o.

18. század

472. *Gebei Sándor:* II. Rákóczi Ferenc és a lengyelek. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 16–21. o.
473. *Lázár Balázs:* Hadik András berlini portyája. *Rubicon,* 32. (2021) 3. sz. 26–31. o.
474. *Nagy Ágoston:* Inszurrekció és társadalmi mobilitás a napóleoni háborúk időszakának Magyarországán. *Korall*, 22. (2021) 86. sz. 107–136. o.
475. *Nagy-L. István:* Komárom erődje és az 1809-es háború. In: „Híres Komárom be van véve". Komárom és környéke hadtörténete a római hódítástól Trianonig. Tudományos történeti és örökségvédelmi konferencia, Vajdahunyadvár, 2020. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Line Design, 2021. 29–51. o.
476. *Réfi Attila:* Hadba szállás magyar módra – az inszurrekció szervezete és irányítása. In: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 129–169. o.
477. *Segeš, Vladimír:* Legendárny husár Ladislav Škultéty-Gabriš a jeho doba. Bratislava, Vojenský historický ústav, 2021. 243 o.
478. *Segeš, Vladimír:* Ľudové povstanie zvané cholerové. *Obrana,* 29. (2021) 6. sz. 32–33. o.
479. *Segeš, Vladimír:* Rozhodujúca bitka posledného kuruckého povstania. *Obrana,* 29. (2021) 1. sz. 32–33. o.
480. *Tóth Ferenc:* Korfu védelme egy francia hadmérnök szemével. Florentin de Perceval hadtudományi értekezése 1715-ből. *Aetas,* 36. (2021) 2. sz. 116–125. o.
481. *Tóth Ferenc:* Bercsényi László. Magyar huszárok tündöklése Franciaországban. *Rubicon,* 32. (2021) 3. sz. 32–43. o.
482. *Uffindell, Andrew:* Napóleon, 1814. Franciaország védelme. Fordította: *Gondos László – Molnár György.* Szerk. *Sisák Gábor.* Keszthely, Peko Kiadó, 2021. 536 o.

1848–1849

483. Csány László. Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai. Szerk. *Kedves Gyula – Pelyach István*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021. 298 o.
484. *Erdődy Gábor:* „Jelszavunk: alkotmányos jog és szabadság". Görgei Artúr politikai tartalmú megnyilatkozásai a forradalmi átalakulás és az önvédelmi háború/szabadságharc időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 275–315. o.
485. *Hermann Róbert:* A Budai Vár 1848–49-ben. *Rubicon,* 32. (2021) 8. sz. 42–55. o.
486. *Hermann Róbert:* A Dél-Dunántúl védelmének kérdései 1848–1849-ben. In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs.* Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 7–33. o.
487. *Hermann Róbert:* A komáromi erőd 1848–1849-ben. In: „Híres Komárom be van véve". Komárom és környéke hadtörténete a római hódítástól Trianonig. Tudományos történeti és örökségvédelmi konferencia, Vajdahunyadvár, 2020. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Line Design, 2021. 65–83. o.
488. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos kiadatlan vitairata Görgeiről. In: „A magyar nemzet élő eszményülése". Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nemzeti Múzeum 2019. október 8-án a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett konferenciájának előadásai. Szerk. *Kocsis Annamária*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2021. 56–91. o.
489. *Hermann Róbert:* „A mi szabadságharcunkért és a tietekért". Lengyelek a magyar szabadságharc szolgálatában. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 22–26. o.
490. *Hermann Róbert:* Újabb adatok Görgei Artúr váci nyilatkozatának történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 2. sz. 443–467. o.
491. *Kemény Krisztián:* A 61. honvédzászlóalj parancskönyve. 1849. február 26. – augusztus 20. Forrásközlés. In: Somogy megye múltjából 47–49. Szerk. *Récsei Balázs.* Kaposvár, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, 2021. 139–189. o.
492. *Kemény Krisztián:* Az 1849. március 5-ei szolnoki ütközet története és okmánytára. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 343 o.
493. *Nobili, Johann:* Hungary 1848. The Winter Campaign. Warwick, Helion & Company, 2021. XXXIII, 371 o.
494. *Rosonczy Ildikó:* A biztos győzelem tudatában. Miklós cár és fővezére az 1849-es magyar hadjáratról orosz levéltári források alapján. Budapest, Magyar Napló–FOKUSZ Egyesület, 2021. 348 o.
495. *Segeš, Vladimír:* Bitka pri Senici 26. septembra 1848. Víťazná bitka pri Brezovej pod Bradlom 22. septembra 1848 posilnila odhodlanie a sebavedomie slovenských dobrovoľníkov. *Obrana,* 29. (2021) 10. sz. 32–33. o.
496. *Segeš, Vladimír:* Bitky pri Starej Turej a Poriadí 27. – 28. septembra 1848. V dôsledku neúspechu pri Senici sa slovenskému dobrovoľníckemu zboru nepodarilo rozšíriť rádius na revolučne naladené Záhorie. Hrozilo však aj nebezpečenstvo útoku z viacerých strán na Vrbové, kam sa po nevdarenej senickej výprave vrátilo vedenie Slovenskej národnej rady i väčšia časť slovenských dobrovoľníkov. *Obrana,* 29. (2021) 11. sz. 32–33. o.
497. *Segeš, Vladimír:* Prológ slovenského povstania v roku 1848. Uhorská vláda v meruôsmom roku aj prijatí marcových zákonov, ktoré znamenali zásadný krok k likvidácii feudalizmu v Uhorsku, odmietala záruky národných práv pre nemaďarské národy v krajine. *Obrana,* 29. (2021) 8. sz. 32–33. o.

498. *Segeš, Vladimír:* Revolučný rok 1848 v Rakúskom cisárstve. Revolučné hnutie, ktoré sa rokoch 1848–1849 prehnalo takmer celou Európou, sa symbolicky označuje za jar národov. *Obrana,* 29. (2021) 7. sz. 32–33. o.
499. *Urbán Aladár:* 1848-as portrék Batthyány Lajostól Vasvári Pálig. Válogatott tanulmányok. Budapest, Line Design, 2021. 295 o.

1850–1913

500. *Ligeti Dávid Ádám:* Kossuth Lajos és a Balkán, 1876–1879. In: „A magyar nemzet élő eszményülése". Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nemzeti Múzeum 2019. október 8-án a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett konferenciájának előadásai. Szerk. *Kocsis Annamária*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2021. 42–55. o.
501. *Ligeti Dávid Ádám:* Úton a háborúba. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok az osztrák–magyar Vezérkar élén, 1912. december 12. – 1914. július 28. In: VERITAS évkönyv 2020. Szerk. *Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2021. 105–119. o.
502. *Rowe, Michael:* A háború, amely rémületbe ejtette egész Európát. Fordította: *Kállai Tibor*. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 50–55. o.

1914–1918

503. *Arz Artúr:* Harc és összeomlás. Az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkari főnökének emlékirata az első világháborúról. Fordította: *Kisfaludy-Péter Elemér*. A fordítást átdolgozta, Arz Artur életének időrendi áttekintését készítette: *Ligeti Dávid*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2021. 206, 8 o.
504. *Bene Krisztián:* A franciaországi magyar diaszpóra katonai szolgálatot vállaló tagjai az első világháború időszakában egyéni életutak tükrében. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 24–35. o.
505. *Feith László:* A jelképpé vált város. A vegyi hadviselés kezdete. *Regiment,* 16. (2021) 2. sz. 8–10. o.
506. *Feith László:* Taxival a frontra. Szertefoszlott német remények. *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 8–13. o.
507. *Feith László:* A verduni vérszivattyú. Mészárszék a Meuse-nél. *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 8–12. o.
508. *Ferwagner Péter Ákos:* Magyar katonák Palesztinában, 1916–1918. *Dél-dunántúli hadtörténetírás,* 1. (2021) 1. sz. 85–102. o.
509. *Horváth Jenő:* Olaszország az első világháborúban. Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, 2021. 334 o.
510. *Jones, Dan – Amaral, Marina:* Lángoló világ. A hosszú háború, 1914–1945. Fordította: *Németh Dorottya*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2021. 432 o.
511. *Kershaw, Ian:* A pokolba és vissza. Európa 1914–1949. Fordította: *Molnár György*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2021. 623, 16 o.
512. *Kőváriné Ignáth Éva:* A semleges Hollandia a Nagy Háborúban. *Hadtudomány,* 31. (2021) 4. sz. 70–93. o.

513. *Kulcsár Viktor:* Budapest 1914. évi erődítése. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 159–167. o.
514. *Ortner, Mario Christian:* Die k.u.k. Armee und ihr letzter Krieg. 3. Auflage. Berndorf, Kral, 2021. 371 o.
515. *Romsics Ignác:* „Rohanunk a forradalomba". A századelő társadalmi és politikai feszültségei. *BBC History,* 11. (2021) 11. sz. 6–9. o.
516. *Tóth Péter András:* Az időjárási és terepviszonyok jelentősége az első világháborúban. In: Háborús hétköznapok 5. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 273–286. o.
517. *Varga Csaba Béla:* Nem hittek a szemüknek. Egy hihetetlen tengeri csata. *Regiment,* 16. (2021) 1. sz. 52–57. o.

1919–1938

518. 1920 – Kényszerpályán. A trianoni békediktátum ratifikálása. Szerk. *Hermann Róbert – Ligeti Dávid*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021. 330 o.
519. *Ablonczy Balázs:* Hátrahagyni mindent. Menekülés a megszállt területekről. *BBC History,* 11. (2021) 11. sz. 32–37. o.
520. *Ablonczy, Balázs:* Nach hundert Jahren. Der Friedensvertrag von Trianon vom 4. Juni 1920. In: Ungarn–Jahrbuch 36. (2020). Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Hrsg. von *Zsolt K. Lengyel*. Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2021. 51–62. o.
521. *Babucs Zoltán:* A haza hív! Sopron magyar kincs, ezer éve az. *Rubicon,* 32. (2021) 12. sz. 36–47. o.
522. *Batár Zsolt Botond:* Miért igazságtalan a trianoni békediktátum? Budapest, Teleki Sámuel Kulturális Egyesület, 2021. 736, 8 o.
523. *Bödők Gergely:* A vörös- és fehérterror. *BBC History,* 11. (2021) 11. sz. 16–19. o.
524. *Cartledge, Bryan:* Trianon egy angol szemével. Fordította: *Bánki Vera*. 3. kiadás. Budapest, Rubicon Intézet, 2021. 215 o.
525. Délszlávok Párizsban. Egy határszakasz megrajzolásának krónikája és dokumentumai. Szerk. *Papp Árpád*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2021. 758 o.
526. *Domonkos László:* Az elárult hadosztály. Erdély, Felvidék, Muravidék, 1919. 2., változatlan kiadás. Budapest, Unicus Műhely, 2021. 192 o.
527. *Erdész Ádám:* 11 hónap. Román megszállás Békés megyében. *Rubicon,* 32. (2021) 9. sz. 58–65. o.
528. *Gulyás László:* Erősödő magyar revíziós diplomácia, avagy az 1938. évi Magyar–kisantant tárgyalások, különös tekintettel a bledi egyezményre. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 143–157. o.
529. *Hatos Pál:* Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története. Budapest, Jaffa Kiadó, 2021. 608 o.
530. *Horváth Csaba:* Komárom 1919. április 28. – május 1. In: „Híres Komárom be van véve". Komárom és környéke hadtörténete a római hódítástól Trianonig. Tudományos történeti és örökségvédelmi konferencia, Vajdahunyadvár, 2020. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, Line Design, 2021. 111–125. o.
531. *Katona Magda:* A Nagy Játszma magyar túszai. Magyarok szerepe a modern afgán haderő kialakításában a két világháború között. *Hadtudomány,* 31. (2021) 2. sz. 87–106. o.

532. Két jóbarát. Kézzelfogható történelem / Dwa bratanki. Historia wojskowości z bliska. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 68 o., 29 melléklet.
533. *Majdán János:* Román rekvirálás. A magyar vasúti hálózat kifosztása, 1919–1921. *Rubicon,* 32. (2021) 9. sz. 74–77. o.
534. Metszéspont. Tanulmányok Trianon 100. évfordulóján. Szerk. *Császtvay Tünde*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2021. 253 o.
535. *Murber Ibolya:* Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 184 o.
536. *Nagy Szabolcs:* Károly Kratochvil und die Szekler Division 1918/1919. In: Ungarn–Jahrbuch 36. (2020). Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Hrsg. von *Zsolt K. Lengyel*. Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2021. 29–49. o.
537. *Perczel Olivér:* Hajdú-Bihar megye román megszállása, 1919–1920. *Honismeret,* 49. (2021) 6. sz. 44–52. o.
538. *Perczel Olivér:* Román megszállás. Az Alföld és a Duna-Tisza köze, 1919–1920. *Rubicon,* 32. (2021) 9. sz. 46–57. o.
539. *Perger Gyula:* Győr román megszállása. *Rubicon,* 32. (2021) 9. sz. 66–73. o.
540. *Révész Tamás:* A két forradalom és a hadsereg. *BBC History,* 11. (2021) 11. sz. 26–31. o.
541. *Romsics Gergely:* Az 1920-as együttműködés terve. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 27–31. o.
542. *Romsics Gergely:* Forradalmi külpolitika. *BBC History,* 11. (2021) 11. sz. 20–25. o.
543. *Romsics Ignác:* Le traité de Trianon et la pensée politique hongroise. *Guerres mondiales et conflits contemporains,* 72. (2021) 282. sz. 35–43. o.
544. *Soós Kálmán:* Kercaszomor, a „legbátrabb falu". Az 1920. augusztusi szomoróci fegyveres felkelés és a Communitas Fortissima címért folytatott küzdelem története. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 47–75. o.
545. *Suba János:* Somoskőújfalu hazatérése, 1921–1924. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 77–97. o.
546. *Szabó Viktor:* Demokrácia és diktatúra. A két forradalom belpolitikai törekvései. *BBC History,* 11. (2021) 11. sz. 10–15. o.
547. *Szakály Sándor:* Az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának az éléről az államfői tisztségbe. Horthy Miklós, 1918–1922. In: „Tiportatunk, de el nem veszünk". Trianon 100. tanulmánykötet. Szerk. *Ujváry Gábor*. Budapest, Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet–VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2021. 23–34. o.
548. *Szakály Sándor:* Talpra állás Trianon után. Interjúk, esszék, tanulmányok,.Budapest, Facultas Humán Gimnázium–Magyar Napló, 2021. 351 o.
549. *Szávai Ferenc:* Az osztrák–magyar határváltozás, 1923. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 125–142. o.
550. Szerb iratok a trianoni békeszerződésről. Dokumentumok. Szerk. *Hornyák Árpád*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 242 o.
551. Talpra állás Trianon után. Szerk. *Kása Csaba – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 195 o.
552. „Tiportatunk, de el nem veszünk". Trianon 100. tanulmánykötet. Szerk. *Ujváry Gábor*. Budapest, Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet–VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2021. 107 o.

553. *Tóth Imre:* Az osztrák békeszerződés. Saint-Germain-en-Laye, 1919. *Rubicon,* 32. (2021) 12. sz. 4–13. o.
554. A trianoni békediktátum története hét kötetben. 2/2. kötet. A katonai megszállástól a magyar békedelegáció elutazásáig. A párizsi békekonferencia és Magyarország. Szerk. *Gulyás László*. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2021. 493 o.
555. Trianon és a japán diplomácia. Magyar vonatkozású japán diplomáciai dokumentumok, 1914–1923. Szerk. *Umemura Yuko – Wintermantel Péter*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 209 o.
556. Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 287 o.
557. A trianoni határokon kívül és belül. Tanulmányok a magyarság huszadik századi történetéből. Szerk. *Miklós Péter*. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2021. 164 o.
558. Trianoni kiskáté. 101 kérdés, 101 válasz a békediktátumról. Szerk. *Gulyás László*. Budapest, L' Harmattan, 2021. 138 o.
559. *Tyekvicska Árpád:* Civitas Fortissima. Balassagyarmat felszabadítása 1919. január 29-én. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 13–45. o.
560. Az utolsó magyar király Vas vármegyében. IV. Károly húsvéti visszatérése. Szerk. *Woki Zoltán*. Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó, 2021. 103 o.
561. *Vajta, Dénes:* Trianon Mordversuch an einer Nation. Der Friedensvertrag mit Ungarn in Trianon, 1920. 2., erweiterte Ausgabe. Budapest, Weltbund der Ungarn, 2021. 355 o.
562. *Varga E. László:* Két jóbarát. Források és iratok a magyar–lengyel politikai és katonai kapcsolatokhoz, 1918–1920. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 801 o.
563. *Veszprémy László Bernát:* 1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története. Budapest, Jaffa Kiadó, 2021. 278 o.
564. *Vonyó József:* Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok. 2., javított, bővített kiadás. Pécs, Kronosz Kiadó, 2021. 527 o.

1939–1945

565. *Babucs Zoltán:* A Délvidék visszatérése 1941. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 187–215 o.
566. *Babucs Zoltán:* „Vártunk, jöttetek!" A délvidéki országgyarapítás képes emlékalbuma. Budapest, Heraldika Kiadó, 2021. 400 o.
567. *Bank Barbara – Mihályi Balázs:* Szenteste megérkezett a háború. *Múlt-kor,* 12. (2021) Tél. 82–89. o.
568. *Bartha Ákos:* Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945. Budapest, Jaffa Kiadó, 2021. 423 o.
569. *Bene Krisztián:* A Magyarországon internált francia hadifoglyok részvétele a szlovák nemzeti felkelésben. *Felderítő Szemle,* 20. (2021) 3. sz. 114–131. o.
570. *Botlik József:* Kárpátalja visszavétele és újraegyesülése Magyarországgal 1939. március 15–17., 23–24. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 159–186. o.
571. *Buttar, Prit:* A penge élén. Sztálingrádtól Harkovig, 1942. november – 1943. március. Fordította: *Barnaky Péter*. Keszthely, Peko Kiadó, 2021. 509 o.

572. *Feith László:* Balkáni Krétakör. Átlépték a határt. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 6. sz. 20–25. o.
573. *Feith László:* Irány Moszkva! A Barbarossa-hadművelet. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 6. sz. 14–19. o.
574. *Feith László:* Mítoszrombolók. Német támadás Moszkva ellen. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 12. sz. 22–27. o.
575. *Feith László:* Óriásölők. A Bismarck elsüllyesztése. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 6. sz. 30–35. o.
576. *Feith László:* Sivatagi kaland. Harcok Észak-Afrikában. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 6. sz. 26–29. o.
577. *Feith László:* A somme-i húsdaráló. Hatalmas véráldozat a semmiért. *Regiment,* 16. (2021) 5. sz. 8–13. o.
578. *Feith László:* A szégyen napja. A Pearl Harbor elleni japán rajtaütés. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 12. sz. 10–15. o.
579. *Gondos László:* Viharos idők. Szövetséges bombázók Magyarország fölött. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 7. sz. 12–17. o.
580. A háború sodrásában Európa, 1944–1945. Konferenciakötet. Szerk. *Virányi Péter*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2021. 238 o.
581. *Holland, James:* Szicília bevétele. Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History,* 11. (2021) 3. sz. 33–37. o.
582. *Hollósi Gábor:* Újabb országcsonkítás a második világháború után: Dunacsún, Horvátjárfalu és Oroszvár, 1947. In: Trianon utóélete. Az első sikerektől a százéves évfordulóig. Szerk. *Babucs Zoltán – Vizi László Tamás*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 217–227. o.
583. *Karsai László:* Hadba lépésünk okai és magyarázata. *BBC History,* 11. (2021) 8. sz. 66–67. o.
584. *Karsai László:* A kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás. 1941. augusztus 27–28. *BBC History,* 11. (2021) 8. sz. 62–63. o.
585. *Luther, Tammo:* Inferno an der Donau. Belagerung von Budapest 1944/45. *Clausewitz,* 11. (2021) 3. sz. 56–62. o.
586. *Mujzer, Péter:* Barbarossa Campaign in 1941. Hungarian Perspective. Lublin, Kagero, 2021. 152 o.
587. *Mujzer, Péter:* Hungarian Soldier versus Soviet Soldier. Eastern Front 1941. Oxford, Osprey, 2021. 80 o.
588. *Nevenkin, Kamen:* The Tank Battles of Marshal Rokossovsky. An Illustrated Study of the Most Important Operations of Central, 1st Byelorussian and 2nd Byelorussian Fronts, 1943–1945. Keszthely, Peko Kiadó, 2021. 124 o.
589. *Polgár Tamás:* Operettkatonák támadása. Az Ittas Lovasság a Kriegsmarine ellen. 1–2. rész. *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 13–19. o., 5. sz. 14–21. o.
590. *Pritz Pál:* Hitler és Magyarország. *BBC History,* 11. (2021) 6. sz. 13–18. o.
591. *Sáry Zoltán:* Út Pearl Harborig. A japán császári haditengerészet. *Regiment,* 16. (2021) 5. sz. 22–27. o.
592. *Számvéber, Norbert:* Bitwa na puszcie. Węgry, październik 1944. / Az alföldi páncéloscsata. Harcok a Tiszántúlon, 1944. október. Warszawa, Wydawnictwo Tetragon, 2021. 343 o.
593. *Számvéber Norbert:* A győri hídfő kiépítése és védelme, 1944–1945. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 4. sz. 993–1016. o.
594. *Számvéber, Norbert:* The Sword behind the Shield. A Combat History of the German Efforts to Relieve Budapest 1945 – Operation 'Konrad' I, II, III. Translated by *Gálné Bíró Blanka*. Warwick, Helion & Company, 2021. 491 o.

595. *Trautmann Balázs:* Gigászok csatája. Mindent bevetettek. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 12. sz. 28–33. o.
596. *Trautmann Balázs:* Mennyiség és minőség. Egyenlőtlen erők küzdelme. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 12. sz. 34–39. o.
597. *Trautmann Balázs:* Napfelkelte. A japán légi fölény időszaka. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 12. sz. 16–21. o.
598. *Ungváry Krisztián:* Budapest ostroma. 8., átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Corvina Kiadó, 2021. 423 o.
599. *Ungváry Krisztián:* Horthy Miklós és a Szovjetunió megtámadása. *BBC History,* 11. (2021) 6. sz. 64–66. o.
600. *Ungváry Krisztián:* Utak a senkiföldjén. Kitörés 1945. Budapest, Jaffa Kiadó, 2021. 454 o.
601. *Varga Csaba Béla:* Hetet egy csapásra. A temetkezési vállalkozó pályát módosít. *Aranysas,* 21. (2021) 9. sz. 68–73. o.
602. *Varga Csaba Béla:* Hitler kedvenc erődje. Elérte a háború a Csatorna-szigeteket. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 4–9. o.
603. *Varga Csaba Béla:* A moszkvai csata. Már látszottak a Kreml tornyai. *Regiment,* 16. (2021) 5. sz. 28–33. o.
604. *Varga Csaba Béla:* A pokol kapujában. Balck tábornok, a védekezés nagymestere. *Regiment,* 16. (2021) 4. sz. 20–25. o.
605. *Varga Csaba Béla:* Sivatagi rókavadászat. Montgomery El-Alameinben. *Regiment,* 16. (2021) 3. sz. 26–31. o.
606. *Varga Csaba Béla:* Több ezer ász a pakliban. A legyőzhetetlenség illúziója. *Aranysas,* 21. (2021) 11. sz. 72–77. o.
607. *Varga Csaba Béla:* Tűzokádó őrangyalok. Sokszor az ökrös szekér volt a célpont… *Aranysas,* 21. (2021) 3. sz. 72–77. o.

1946–1989

608. *Borsits László:* Időhúzás. A szovjet csapatkivonás története. Az interjút készítette: *Zsalakó István*. *Magyar Honvéd,* 32. (2021) 7. sz. 38–45. o.
609. Az első lövés. Kossuth tér, 1956. október 25. Szerk. *Feitl Írisz – Németh Csaba*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021. 453 o.
610. *Gombos László:* Hidegháború és még 30 év. Kecskemét, Smaragd Kiadó, 2021. 253 o.
611. *Horváth Miklós – Tulipán Éva:* Felkelés és szabadságharc Csepelen – 1956. *Hadtörténelmi Közlemények,* 134. (2021) 1. sz. 103–154. o.
612. *Horváth Miklós:* Kis-Moszkva. Nukleáris fegyverek Magyarországon. Magyarország a Szovjetunió atomháborús elképzeléseiben. *Rubicon,* 32. (2021) 4. sz. 68–77. o.
613. *Horváth Miklós:* Magyarország szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában. *Rendszerváltó Szemle,* 6. (2021) 2. sz. 12–31. o.
614. *Jobbágy Zoltán:* A lakosság szerepe a 20. század második felének felkelésellenes műveleteiben. A francia megközelítés. *Honvédségi Szemle,* 149. (2021) 4. sz. 109–124. o.
615. *Kondracki, Tadeusz:* Węgierski październik. 1956. / Hungarian October. 1956. / A magyar október. 1956. Warszawa, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, 2021. 11 o.
616. *Mitrovits Miklós:* A magyar forradalom és a lengyel Szolidaritás. Kölcsönhatások 1956 és 1989 között. *BBC History,* 11. (2021) 5. sz. 32–37. o.

1990–2021

617. A mai NATO. A szövetség helyzete és feladatai. Szerk. *Szenes Zoltán*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2021. 267 o.
618. *Somogyi Zoltán Márk:* A második hegyi-karabahi háború katonai szemszögből. 1–2. rész. *Honvédségi Szemle,* 149. (2021) 5. sz. 35–47. o., 6. sz. 60–76. o.
619. *Szász Róbert:* A Sivatagi Vihar tapasztalatai 30 év távlatában. *Honvédségi Szemle,* 149. (2021) 5. sz. 141–149. o.
620. *Tax, Meredith:* Magányos háború. Kurd nők az Iszlám Állam ellen. Budapest, Cser Kiadó, 2021. 352 o.

IV. NÉVMUTATÓ

A–Á
Ablonczy Balázs 519–520
Ács Tibor 410
Ádám Balázs 8
Áldásy Antal 430
Alkay Zsolt 208
Almásy László 425
Amaral, Marina 510
Ambrose, Stephen E. 175
András, II. 453
Apafi Mihály, II. 367
Apor Péter 329
Aro, Jessika 76
Arz Artúr 503
Asbóth Sándor 375

B
Babucs Zoltán 521, 556, 565–566
Bacher, Dieter 97
Baczoni Tamás 231–232
Bácsatyai Dániel 431
Bagi Dániel 432
Bagi Zoltán Péter 77
Balajti István 233
Bali József 7
Bálint András 330
Bálint Ferenc 427
Balchen, Bernt 400
Balla Tibor 78–79, 193
Balogh Judit 367
Bán Mór 9
Bank Barbara 394, 567
Bánki Vera 524
Barabás József 439
Bárány Attila 80–81
Baráth Magdolna 97
Bartha Ákos 568
Barnaky Péter 571
Basilone, John 406
Batalion, Judy 331
Batalka Krisztina 10
Batár Zsolt Botond 522
Báthory István 381
Bedécs Gyula 209
Bem József 379
Benczúr Csaba 11
Bene János 176
Bene Krisztián 83, 332, 504, 569
Benedek Levente 82, 234–235
Benkő Krisztina 191
Bethlen Gábor 397
Blank Péter 99
Blaskovich János 356
Boda Mihály 84, 210
Bogár Edit, G. 76
Bognár Tibor 357
Bognár Zalán 338
Bolek Zoltán 85
Bona Gábor 211
Borhy László 12
Borsits László 608
Borsos Árpád 194
Borvendég Zsuzsanna 13
Botlik József 570
Bödők Gergely 523
Bögi Ferenc 368
Brambilla, Andrea 45–46
Brunelli, Giampiero 454
Butler, Daniel Allen 370
Buttar, Prit 571
Buzás Gergely 236

C–Cs
Caliaro, Luigino 237
Cartledge, Bryan 524
Cey-Bert, Robert Gyula 371
Cockle, Tom 238
Conlan, Thomas D. 86
Cornell, David 456
Czeferner Dóra 14
Czetz János 374
Csákó Judit 433
Csákváry Ferenc 377
Csány László 483
Császtvay Tünde 534
Csató József 372
Csécsi Nagy Imre 402
Cserba Lajos 87
Csikány Tamás 177, 239
Csomós Lajos 7

Csorba György 15
Csömöre Zoltán 212
Csukovits Enikő 434

D
Dallos Péter 245
Dániel Mária Magdolna 372
Danyikó László 240
Dargie, Richard 373
Dattenböck, Georg 435
Dauner Bernát 241
De la Bédoyére, Guy 436
Delbo, Charlotte 16
Demeter Gábor 88, 213
Deribasz, Joszif 392
Dezső András 89
Domokos György 242
Domonkos László 526
Donáth Péter 18
Drobňák, Martin 214
Dudar András 7
Dunajszki Géza 333

E–É
Earhart, Amelia 417
Eichmann, Adolf 418
Éless Krisztián 273
Eörsi László 334
Erdész Ádám 526
Erdődy Gábor 483
Esküdt Lajos 220
Evans, Richard John 91

F
Fabriczy Kováts Mihály 399
Farkas Bertalan 315
Feitl Írisz 609
Feith László 1, 92–93, 215–216, 243, 374–376, 505–507, 572–578
Ferwagner Péter Ákos 95, 508
Fodor Pál 96, 140
Forró Tamás 336
Freytag, Siegfried 423
Fritz, Regina 354
Furján Attila 98
Furkó Kálmán 369
Füleky András 244
Fülöp (edinburgh-i herceg) 421

G–Gy
Gáll Gábor 337
Gálné Bíró Blanka 456
Gebei Sándor 472
Golik, Dawid 99
Gombos László 610
Gondos László 251, 579
Görgei Artúr 484, 488, 490
Green, Caitlin 437
Gulyás László 528, 554, 558
Gyárfás Vera 331
Gyarmati Gábor 245
Gyarmati István 131
Györkös Attila 100–101

H
Hadik András 473
Haitivaji, Gulbahar 339
Hajdú Ferenc 246
Hajdú László 195, 247
Hame'iyriy, 'Abiygdwr 20
Hangodi László 358
Hantó Zsuzsa 335
Hatos Pál 529
Hausner Gábor 75, 217, 377, 471
Havasi János 87
Háy György 248
Hegedűs Annamária 2
Heidler, Michael 249
Helebrand Emese 378
Heltai Gyöngyi 21
Hermann Róbert 22, 69, 102–104, 132, 340, 379, 404, 485–490, 518
Hermann Sándor 87
Hermann Sándor 380
Hideg István 427
Hidvégi András 3
Hinterstoisser, Hermann 23
Hitler, Adolf 373, 590
Holland, James 581
Hollósi Gábor 582
Horn Ildikó 381, 458
Hornyák Árpád 550

Horthy Miklós 547
Horváth Balázs Zsigmond 250
Horváth Csaba 106–107, 196–197, 251, 531
Horváth Jenő 509
Horváth Jenőné 220
Horváth Miklós 611–613
Horváth Sándor 273
Horváth Tibor 309
Horváth Zoltán 341
Hötzendorf, Franz Conrad von 501
Hunyadi János 445
Huszár Mihály 359

I–Í

Igaz Levente 108
Illés Roland 105
Illik Péter 70
Isztin Gyula 427
Iványi Balázs 190

J

Jakkó László 71
Jankowski, Stanisław 382
Jásdi Balázs 246
Jaskula Antal 409
Jobbágy Zoltán 110, 614
Jones, Dan 438, 510
Juhancsik János 314
Juhász Balázs 342
Juhász Péter 360
Juhász Péterné Ballai Etelka Julianna 360
Juhász-Pintér Pál 383

K

Kaba Eszter 24, 343
Kaján Marianna 252
Kállai Tibor 145, 502
Kanász Viktor 457, 459
Káposzta Lajos 344
Kapronczay Károly 345
Karczag Ákos 253–254, 440
Károly, IV. 56
Kárpáti Endre 4, 219, 255–256
Karsai László 583–584
Kása Csaba 551
Kasza Péter 455
Katona Csaba 25
Katona Magda 531
Kedves Gyula 111, 483
Kékesi György 257
Kelemen László 373
Kelemen Roland 112
Kemény Krisztián 178, 491–492
Kenyeres Anna 351
Kenyeres István 113, 460
Kershaw, Ian 511
Kincses Katalin Mária 26–27
Kiscelli Piroska 72
Kisfaludy-Péter Elemér 503
Kiss Dávid 346
Kiss Dezső 198
Kiss Gábor 114–115
Kiss Roland 116
Kócsy Erzsébet 384
Kollár László 258
Koltay András 192
Komáromi István 385
Kondracki, Tadeusz 615
Konkoly Sándor 117
Konok Péter 51
Koós Hutás Katalin 206
Korba, Matus 214
Korondi Miklós 361
Korpás Zoltán 118
Kossuth Lajos 500
Koszorús Ferenc 386
Koszorús Ferenc, ifj. 386
Kovács István 119, 382
Kovács Vilmos 120, 259–262
Kovács Zoltán András 121
Kőrös László 86
Kőváriné Ignáth Éva 512
Kövér István 346
Kövér Lajos 122
Kövesdi Mónika 362
Krahulcsán Zsolt 90
Krámli Mihály 123–125, 263
Kranzieritz Károly 362, 441
Krizbai János 189
Kruppa Tamás 461
Kulcsár Péter 29, 75
Kulcsár Viktor 512

Kurucz Ádám 221
Kürsener, Jürg 126

L
Laczik Bálint 264
Lagzi István 348
Lajos, I. (Nagy) 446
Laza István 363
Lázár Balázs 127–129, 349, 473
Lázár Károly 393
Lenthár Balázs 148
Ligeti Dávid Ádám 130, 500–501, 518
Litván Dániel 91, 581
Lukácsi Imre István 364
Luther, Tammo 585

M
Mackiewicz, Józef 28
Magó Károly 265, 387
Majdán János 533
Makó Imre 365
Manstein, Erich von 388
Markó György 133
Maťašovského, Fridricha 428
Máté Gábor 5
Máthé Áron 388
McEvans, Paul 390
Menykov, Pjotr Kononovics 74
Mészáros József 6
Mészáros Kálmán 134
Mihályi Balázs 266–269, 394, 567
Miklós Péter 557
Miskolczy Ambrus 442
Mitrovits Miklós 616
Moczok Péter 370, 388, 403
Modrzejewski, Filip 135
Mohácsi Zoltán 2
Molnár András 179
Molnár Eszter Diána 30
Molnár Ferenc 31
Molnár György 511
Molnar, Julius 387
Molnár László, V. 392
Molnár Mónika, F. 136
Molnár Tibor 350
Molnár Zsolt 137
Monostoriné Szeleczky Gabriella 393
Moravcsik János 180
Mujzer Péter 270, 586–587
Murber Ibolya 535
Muskovics Andrea Anna 338
Müller Rolf 90

N–Ny
Nagy Ágoston 474
Nagy Anikó, S 32
Nagy Gábor 138
Nagy Imre 271
Nagy István 340
Nagy József 139
Nagy László 272
Nagy Norbert 273
Nagy Szabolcs 536
Nagy Tibor 33
Nagy-L. István 34, 199–201, 457, 475
Négyesi Lajos 35–36, 396, 443
Németh András 36
Németh Balázs 37, 274
Németh Csaba 609
Németh Dorottya 510
Németh Ildikó 359
Németh István 444
Nevenkin, Kamen 588
Nobili, Johann 493
Nyíri László 378
Nyizsnyánszki Ferenc 429

O–Ó
Oborni Teréz 397
Obuch László 275–276
Ortner, Mario Christian 514
Osio, Ariberto 45–46

Ö–Ő
Őze Zoltán 141

P
Padányi József 36, 192
Palasik Mária 167
Pálffy Géza 462
Panajotu, Kosztasz 399
Pánti Irén 395

Pantyi György 7
Papp Árpád 525
Papp Júlia 38
Pastucha, Tomáš 445
Paszkevics, Ivan Fjodorovics 74
Patton, George 419, 426
Perczel Olivér 538
Petkes Zsolt 277
Pető István Norbert 278
Pisani, Marco 45–46
Pelyach István 483
Perényi Gábor 414
Perger Gyula 539
Péterfi Bence 142
Péterfi Gábor 64
Pick, Ewald 398
Pintér László 395
Pintér Zoltán Árpád 399
Piti Ferenc 446
Plihál Katalin 463
Pócs Nándor 167
Pogányné Rózsa Gabriella 143, 202
Polgár Balázs 39–41, 73
Polgár Tamás 279–281, 400, 589
Polgár Tamás 413
Pollmann Ferenc 144, 181
Pomázi Ferencné 398
Pomutz György 380
Pongrátz Gergely 383
Pósán László 447–448
Pritz Pál 590
Prohászka László 43
Punka György 282–285, 401
Püski Csaba 371

R
Rabár Ferenc 362
Rajniss Ferenc 412
Rákóczi Ferenc, II. 26–27, 58, 472
Rátz Kálmán 389
Ravasz István 532
Récsei Balázs 222
Rees, Laurence 145
Réfi Attila 146, 182, 402, 476
Rehfeldt, Hans Heinz 403
Ress Zoltán 223
Révész Tamás 540
Rikkers Attila 147
Rindó Klára 437–438
Róbert Péter 44
Roberts, Andrew 148
Rommel, Erwin 370
Romsics Gergely 541–542
Romsics Ignác 404–405, 464, 515, 543
Rosonczy Ildikó 74, 494
Rosonczy-Kovács Mihály 149
Rossi, Egidio 45–46
Rowe, Michael 502
Rozenn, Morgat 338
Rushton, Colin 351

S–Sz
Sáfár József 47
Ságvári György 48
Sallay Gergely Pál 19, 49–50
Sánta Ákos 274
Sárosi Péter 170
Sarus Ferenc 150
Sáry Zoltán 151–154, 287–301, 591
Sashalmi Endre 155
Schmidtmayer Richárd 362
Segeš, Vladimír 156–157, 477–479, 495–498
Șichet, Voicu 352
Silye Sándor 372
Simonyi Ottó 302
Sipos Péter 412
Skorzeny, Otto 424
Snoj Péter 224–225, 406–408
Solymosi József 158, 183, 409
Sólyom Márk 449
Somogyi Zoltán Márk 618
Soós Kálmán 544
Soós Péter 226, 274, 303
Sőregi Zoltán 159
Starritt, Alexander 51
Stegmayer Máté 362
Stier Márk 227
Suba János 545
Süli Attila 71, 304, 410
Svéd László 160
Szabó András 36
Szabó Balázs 234, 305–307

Szabó János, B. 140, 161–162, 465
Szabó Miklós 308
Szabó Miklós, M. 203–204, 396
Szabó Péter 184
Szabó Róbert 52
Szabó Viktor 546
Szakál Aurél 213
Szakály Sándor 412, 547–548
Szalai Ágnes 163
Szalai Béla 53–54
Szalai Péter 87
Számvéber Norbert 185, 592–594
Száraz Csilla 55
Szász Róbert 619
Szatai Zsolt 309
Szathmáry Tibor 286
Szávai Ferenc 549
Szebenyi István 184
Szegedi Lajos 7
Szekér Imre Tibor 186
Szekér Nóra 391
Szenes Zoltán 617
Szentpéteri László 310
Szibler Gábor 466
Szikszay Tamás 205
Szokola László 164–165
Szovák Márton 467
Szuromi Kristóf 56
Szűcs László 57
Szvercsek Dávid 105

T–Ty
Takácsné Balogh Mária 7
Tallián Károly 413
Tallián Mariann 58
Tassy-Becz Éva 335
Tatai Gábor 311
Tax, Meredith 620
Tefner Zoltán 166
Thury György 463
Toldi Miklós 312–313
Toperczer István 59
Topor István 187
Tordai Kamilla 190
Tóth Ákos 414
Tóth András 273
Tóth Arnold 353
Tóth Dominik 468
Tóth Ferenc 480–481
Tóth Gábor 394
Tóth Imre 366, 553
Tóth József 401
Tóth Orsolya 60
Tóth Péter András 516
Tóth Sándor Gábor 7
Tóth Zsolt 228
Tömböl László 314
Tőrös István 61, 315, 326
Töttős Gábor 62
Trautmann Balázs 63, 168–169, 316–324, 595–597
Tulipán Éva 611
Tulok Péter 325
Turbucz Péter 384
Turik, Radoslav 214
Tüköry Lajos 376
Türr István 376
Tyekvicska Árpád 559

U–Ú
Udovecz György 408
Uffindell, Andrew 482
Ujváry Gábor 552
Ungváry Krisztián 311, 598–600
Urbán Aladár 499

V–W
Vajta Dénes 561
Varga Csaba Béla 65, 171–174, 327–328, 355, 417–426, 517, 601–607
Varga Endre László 562
Varga János, J. 469
Vattay Antal 411
Végh Ferenc 470
Végső István 188
Veres Emese Gyöngyvér 67
Veszprémy László 450–451
Veszprémy László Bernát 563
Vilner Péter 207
Vincze Ferenc 87
Virányi Péter 580
Visy Zsolt 17

Vizi László Tamás 68, 551, 556
Vonyó József 564
Weiszhár Attila 452
Weiszhár Balázs 452
Windisch-Graetz, Ludwig 429
Wintermantel Péter 555
Woki Zoltán 560

Y
Yuko, Umemura 555

Z–Zs
Zakar Péter 229
Závodi Szilvia 19
Zontámi Csaba 230
Zrínyi Miklós 29, 35, 75, 462, 471
Zsalakó István 608
Zsindely Ferenc 391
Zsoldos Attila 453

V. HELY- és TÁRGYMUTATÓ

1848/1849-es forradalom és szabadságarc 15, 22, 44, 74, 102–103, 111, 149, 211, 213, 222, 253, 340, 409, 483–499
1956-os forradalom és szabadságharc 334, 336, 347, 609, 611, 615–616

A–Á
állambiztonság 90, 167
Anglia 80
Auschwitz 16

B
Balassagyarmat 559
bibliográfia 2
Brassó 164
Budapest 208, 568

C–Cs
Cegléd 361
csendőrség 88, 137

D
Délvidék 565–566

E–É
egészségügy 115, 143, 160, 202, 311, 357
egyenruha, felszerelés 48, 63, 230–232
ejtőernyőzés 168, 337
első világháború 10, 14, 18, 30, 41–43, 45–47, 52, 95, 114, 186–187, 206, 209, 212, 214, 221, 330, 350, 353, 358–359, 362, 364, 503–517
emlékművek, emlékhelyek 206, 221
emléktúra 225
erőd, erődítés 234, 236, 239, 252, 266, 268–269, 305–307, 311, 325

F
fegyverzet 270, 277, 286
felderítés 94

G–Gy
gépjárművek 238, 322
Gulag 338–339

H
hadifogság 20, 24, 60, 114, 332, 341–344, 346, 349, 351, 398
hadiipar 106, 251, 259–262, 304
hadirégészet → régészet
hadisírok, hadisírgondozás 40, 209, 212–213–216, 218, 227–228, 352–353
hadseregszervezés 80–81, 96, 100, 108, 118, 128, 130, 136, 138, 142, 144, 155, 161, 165, 531
hadszíntérkutatás → régészet
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 1, 3, 19
hadügyi igazgatás → katonai vezetés
hagyományőrzés 224–226, 230, 408
Hajdúszoboszló 360
hajózás, hajózástörténet 1, 123–126, 150, 240, 263, 295, 297, 469, 517, 575, 591

határvédelem 139, 177
Heréd 8
hírszerzés 47, 82, 89, 97, 121, 166, 173
Hódmezővásárhely 365
honvédegylet 223
Honvédmenház 44
huszárság 102–103, 111, 127, 146–147, 176, 181–182, 184, 399, 481

I–Í
íjászat 109

J
Jászapáti 364
Jászjákóhalma 364
jelvény 33, 50

K
Kalocsa 87
Kaposvár 222
kard 244
Kárpátalja 570
katonai etika 84, 210
katonai vezetés 79, 104–105, 112, 129, 132–134, 148, 158, 193, 196–197, 199–201
katonazene 15, 170
képzőművészet 26, 35, 53–54
kerékpáros csapatok 159, 188
keresztes háborúk 430, 438, 453
kézigránát 257
kiállítás 1, 3–6, 19, 32
Kiskunhalas 88, 213
kitüntetés 42
Komárom 69, 120, 239, 475, 487, 530

L
légvédelem 314
Libanon 95
lőfegyver 37, 242, 245, 249, 258, 274, 302–303

M
Marcali 360
második világháború 8, 184–185, 206, 238, 360, 365, 565–607
menekültek 336, 345, 348
Mohács 37–38
Miskolc 353
Műegyetem 10

N–Ny
Nagyatád 357
Nagybecskerek 212
napló 384, 391, 395
NATO 617
nőmozgalom 14
numizmatika 33, 49

O–Ó
oktatás 10, 18, 52, 70, 192, 194, 203–205
Ónod 221

Ö–Ő
önkéntes haderő 83
összhaderőnemi műveletek 110

P
páncélos hadviselés 6, 185, 238, 243, 273, 294, 298, 313, 317–318, 320, 588, 592–594
Pápa 34

R
régészet, hadirégészet 8, 12, 34, 37–41, 55, 73
repülés, repüléstörténet 7, 59, 61, 82, 116, 135, 153–154, 174, 235, 237, 248, 255–256, 265, 272, 275–276, 278–285, 287, 290–293, 299–301, 308, 310, 315–316, 319, 321, 323–324, 326–328
robbanószerkezet 309

S–Sz
sajtó 56
Skócia 81
Sopron 366, 521
színművészet 21
Szolnok 5, 492

T–Ty
Tápiószele 356
Tapolca 6, 358
tartalékos haderő 191
Tata 362
tengeralattjáró 151, 289

Trianon 13, 22, 64, 68, 107, 130, 144, 259, 518, 520, 524, 543, 548, 550, 554–558
tüzérség 98, 120, 246, 264, 288

Ü–Ű
Üllő 363

V–W
vegyi hadviselés 45–46, 92, 141, 231–232, 241, 260, 506
veszteség 333–334, 337, 350, 359

Z–Zs
Zrínyi-Újvár 36
Zsámbok 137

SZEMLE

MAURIKIOSZ

SZTRATEGIKON – HADVEZÉREK KÉZIKÖNYVE

(Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2023. 272 o. ISBN 978-963-531-866-7)

A középkor szűkölködik hadtudománnyal, hadelmélettel foglalkozó munkákban, és főként hadvezéreknek szánt kézikönyvekben. Igaz, hogy a 9. század legelején keletkeztek olyan karoling-kori regulamentumok, melyek hadügyekkel foglalkoznak és kitérnek a fegyverzet, felszerelés kérdéseire is,[1] de ezeket a készítőik/megrendelőik nem „segédanyagnak" szánták. A korszak végén megszaporodtak ugyan az olyan művek, melyek a táborbéli viselkedési normákat határozzák meg,[2] taglalják az előkészületeket, a csatarendet és úgy általában a harc lefolytatásának módját,[3] ám ezek – mint fentebb utaltam rá – nem gyakorlati segédanyagnak készültek, így terjedelmük és részletességük elmarad például az ókori görög–római írásokhoz képest.

Éppen emiatt olyan értékesek hadtörténeti szempontból a kora középkori bizánci hadelméleti alkotások, mint például Urbikiosz munkái, vagy Bölcs Leó császár *Taktikon*ja. Ezért bír nagy jelentőséggel, ha egyikük magyar fordításban is elérhetővé válik,[4] és ezért örvendetes, hogy a Ludovika Egyetemi Kiadó megjelentette Maurikiosz bizánci császár (ur. 582–602) hadelméleti művét, a *Sztrategikon*t. A mű hozzáférhetősége ez idáig még idegen nyelven is igen nehézkes volt, legjobb tudomásom szerint az MTA Könyvtár és Információs Központ gyűjteményében van egy példány az 1981-es német fordításból[5], és egy másik az 1984-es angol kiadásból[6] a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtárában.

A kötet tehát immár a szélesebb olvasóközönség számára is elérhető, kemény borítású kiadásban, 272 oldalon. A fordítás nyelvezete könnyen érthető, az olvasottak értelmezését lábjegyzetek segítik, ez Kató Péter és Kákóczki Balázs gondos munkáját dícséri. A magyar kiadás 12 fejezetre, illetve – az eredeti szerző szóhasználatával élve – könyvre oszlik. Külön könyv foglalkozik a málha kezelésével, a rajtaütésekkel és a hadgyakorlatok

---

1 Összefoglalóan lásd https://deremilitari.org/2013/06/medieval-warfare-in-the-reign-of-charlemagne/ (A letöltés időpontja: 2023. január 27.)

2 Pl. *Hájek z Hodětina, Jan:* Vojenské zřízení. In: Staročeské vojenské řády. Edit. *František Svejkovský.* Praha, 1952. 36–42. o.

3 Pl. *Vlček z Čenova, Václav:* Naučení o šikování jízdních, pěší i vozů. In: Staročeské vojenské řády. Edit. *František Svejkovský.* Praha, 1952. 43–53. o.

4 Tudomásom szerint egyedül Bölcs Leó művének egy részlete olvasható magyarul: A bizánci irodalom kistükre. Ford. *Berki Feriz.* Budapest, 1974. 121–126. o.

5 Das Strategikon des Maurikios. Übers. Ernst Gamillscheg. Wien, 1981.

6 Maurice's Strategikon. Transl. *Georg T. Dennis.* Philadelphia, 1984. (https://archive.org/details/maurices-strategikon.-handbook-of-byzantine-military-strategy-by-maurice-dennis-) (A továbbiakban: *Dennis* 1984.)

szükségességével. Az alábbiakban a mű néhány hadtudományi/hadtörténeti szempontból jelentős vonását emelem ki és járom körbe.

A bizánci hadsereg ellenségeinek hadikultúrájáról sokat elárul, hogy Maurikiosz nagy hangsúlyt fektet a lovasságra. Már az első könyvben, az alapfogalmak, tisztek, egységek bemutatásánál részletesen kitér a lovas katonák fegyverzetére és felszerelésére, kiemelve az íjásztudás fontosságát – lóháton is, nem csak gyalog (25–26. o.). A második könyvben, amely *A lovasság csatarendje* címet viseli, kimerítően festi le a lovassági arcvonal felállításának mikéntjét, külön kitérve az olyan részletekre, mint a zászlók és kürtök szükségessége (49–52. o.).

Az olvasó részletes képet kap a gyalogság és lovasság közös hadrendjéről is (205–206. o.), ami a tárgyalt korszak viszonyaihoz mérten lényegében fegyvernemek közötti együttműködésként is értékelhető. A gyalogságnak a korabeli bizánci hadseregen belül elfoglalt helyét és szerepét jól szemlélteti az a tény, hogy fegyverzetükről és felszerelésükről a lovassággal közösen végrehajtandó feladatok kapcsán esik szó.

A szerző igen sokat foglalkozott az ellenféllel, és az általa rájuk jellemzőnek gondolt csatarendjüket is leírta, úgy mint: szkíta (97. o.), alán (97–98. o.), afrikai (98. o.) és itáliai (98–99. o.). A szkítáknál (ami alatt több sztyeppei népet ért a szerző) egy kedvelt rajtaütéstípusukat is megörökítette: „…ezek gyorsan menekülőre fogják, mire az ellenség rendezetlenül üldözőbe veszi őket. Miután az üldözők elhaladtak a csapda mellett, a katonák előtörnek rejtekükből, és hátba támadják az ellenséget. A menekülők ekkor megfordulnak, és az ellenséges sereg két tűz közé szorul." (81. o.) Nem csak az ellenfél harcmodora kap nagy hangsúlyt, amennyiben a szerző az eszköztárukból valamit hasznosnak talált, azt átvételre javasolta, például: „A legjobb, ha avar típusú sátraik vannak [ti. a sátorközösségnek – TD], amelyek egyszerre szépek és hasznosak." (27. o.)

Az olvasó érzékelheti bizonyos hadtudományi alapelvek, jelenségek (földrajzi környezettől és korszaktól független) változatlanságát. Azon Bonaparte Napóleonnak tulajdonított aforizma, miszerint egy hadvezérnek nem szabad túl gyakran ugyanazzal az ellenféllel harcolnia, ha nem szeretné, hogy megtanulja a taktikáját, itt is megjelenik: „Ne alkalmazd mindig ugyanazokat a fogásokat az ellenséggel szemben, még akkor se, ha látszólag sikerre vezetnek, mert a sok ismétlésből az ellenség kiismeri ezeket, és alkalmazkodik hozzájuk, majd ránk mér csapást." (126. o.) Hasonló példa hozható az erődített tábor kiépítésének leírásánál is: „A szekereket sorakoztassuk fel a táborverésre kijelölt hely körül, és ha veszélyben vagyunk, akkor ássuk be őket, amennyire a talaj ezt lehetővé teszi. A szekerek külső vonala mentén ássunk öt-hat láb széles és hét-nyolc láb mély árkot úgy, hogy a kivájt földet hányjuk belülre." (222. o.) Ugyanígy járt el a flamand gyalogság a saját szekereivel Mons-en-Pevéle-nél 1304-ben,[7] és ez volt a bevett eljárás a husziták hosszabb időre felállított táborainak külső szekérsorainál is.[8]

[7] *Verbruggen, Jan Frans:* The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. Woodbridge, 1998. 198. o. (A továbbiakban: *Verbruggen* 1998.)

[8] *Kudrnáč, Jaroslav:* Vojenský tábor z doby husitských válek v Klučově. *Památky Archeologické,* 1. (1973) 105–142. o.

A kiválasztott hadtudományi/hadtörténeti szempontból jelentős vonások után a továbbiakban néhány olyan szempontra szeretném felhívni a figyelmet, amelyeket érdemes lett volna szem előtt tartani.

A szövegben szereplő folyók, városok stb. neveinél célszerű lett volna a mai elnevezést is feltüntetni. Jó példa erre Akbasz 583-as ostroma (159. o. 104. jegyzet). Célszerű lett volna a könnyebb érthetőség kedvéért lábjegyzetben megjegyezni, hogy Akbaş a mai Törökország területén található a modern Silvan (ókori Martyropolis) várostól 25 km-re. Hasonlóképpen a szövegben előforduló hadieseményeknél az olvasó tájékoztatásául a vonatkozó görög–római források mellett megfért volna egy-egy modern szakirodalmi hivatkozás is.

Végezetül ki kell térnem a kötet utószavában olvasható – a szövegből némileg kilógó – gondolatmenetre: „A bizánci hadvezérek professzionális katonák voltak, akik a hadviselést nem csak a hadszíntéren tanulmányozták. Ellentétben a nyugati lovagokkal, ők tudatosan olvasták, értékelték és újították fel az antik szakirodalmat, és alaposan felkészültek ellenségeik szokásaiból, taktikájából. Nem elégedtek meg annyival, hogy lovaikat biztosan megülve, fegyvereiket látványosan forgatva, félelmet nem ismerve vessék bele magukat a harcokba, és nem arra apelláltak, hogy létszámfölény kialakításával vigyék döntésre a csatát." (246. o.) A bizánci hadművészet ilyetén szembeállítása a középkori stratégiai gondolkodással, meglehetősen aggályos, főként konkrét példák és hivatkozások nélkül. Igen félrevezető két nagyon eltérő társadalmi-gazdasági közeget és azok katonáit összehasonlítani, arról nem is szólva, hogy a feltüntetett magatartás nem volt általános a középkori Nyugat-Európa harcterein.

B. H. Liddell-Hart angol katonai szakíró *Stratégia* című művében a stratégiai gondolkodás középkori fejezetét a források hiánya miatt igen röviden foglalta össze, ám azt ő is elismerte, hogy „a korabeli katonai gondolkodás bornírt szürkeségében itt-ott mégiscsak felvillan egy-egy fénysugár, és talán nem is ritkábban, mint a történelem bármely más időszakában."[9] Mégis ugyanez a furcsa szembeállítás olvasható a *Sztrategikon* angol nyelvű kiadásának bevezetőjében is – szintén szakirodalmi hivatkozás nélkül.[10] Mindez annak fényében hat furcsán, hogy az angol és a magyar kiadás között eltelt több mint négy évtizedben a középkori hadviselésre vonatkozó fent idézett narratíva megdőlt, elég csak Jean-Denis G. G. Lepage vagy Jan Frans Verbruggen kutatásaira gondolni.[11]

A kötet közreadói öszességében igen érdekes művet tettek a magyar közönség számára hozzáférhetővé. Maurikiosz *Sztrategikon*ját bátran ajánlom nemcsak a szakmai olvasóközönség, de a laikus érdeklődők figyelmébe is.

Tóth Dominik

---

[9] *Hart, Liddell – Henry, Basil:* Stratégia. Budapest, 2002. 99–100. o.

[10] *Dennis* 1984. XIV. o.

[11] *Lepage, Jean-Denis G. G.:* Medieval Armies and Weapons in Western Europe. Jefferson, London, 2005. és *Verbruggen* 1998.

BAGI ZOLTÁN PÉTER – VAJK BORBÁLA – KOVÁCS LÁSZLÓ

FERDINAND GRAF VON HARDEGG I.

(Civilek Győrért Egyesület, Győr, 2022. 192 o. ISBN 9786150154480)

A Vajk Borbála, Bagi Zoltán Péter és Kovács László által szerkesztett kötet 2022-ben jelent meg, egy Ferdinand Graf von Hardegg, alsó-ausztriai származású császári katonatiszt életére vonatkozó forrásokat bemutatni szándékozó sorozat első köteteként. Bagi Zoltán Péter bevezető tanulmányát a vizsgált időszakra vonatkozó bécsi levéltári források, kortárs magyar, német és török történetírók művei, valamint a pápai nuncius levelei követik. A szerzők az említett források mindegyikét teljes terjedelmében magyar nyelvre fordítva adják közre. Hardegg neve a kora újkori magyarországi hadiesemények iránt érdeklődők körében nem ismeretlen. Az ifjúkorában katonai pályára lépett gróf az 1580-as évektől a magyarországi hadszíntéren teljesített szolgálatot, 1589-től Szatmár *Obrist*ja volt, 1592-ben pedig győri végvidéki főkapitánnyá nevezték ki. E minőségében részt vett a tizenöt éves háború több hadjáratában, Győr 1594. évi ostromakor pedig a város parancsnoka volt. Hardegg kéthavi ostrom után, szeptember 29-én szabad elvonulás fejében feladta a várat a Szinán nagyvezír vezette oszmán seregnek. Az erőd feladásáért az ügyében vizsgálódó haditörvényszék bűnösnek találta, ezért 1595. június 16-án Bécsben kivégezték.

Bagi Zoltán Péter bevezető tanulmánya két részre osztható: az elsőben azt követhetjük nyomon, hogyan viselkedett Hardegg hadvezérként a tizenöt éves háború kezdetén, 1593 szeptembere és 1594 júniusa között. Szinán nagyvezír dunántúli hadjárata idején többször is bejárta a végvidéket, hogy tiszttársaival megszervezze a védelmet, ám minden igyekezete ellenére nem tudta megakadályozni Veszprém és Palota október eleji gyors elestét. A hónap végén a nagyvezír seregével Belgrád felé vonult, amely lehetőséget adott a Győrnél és Komáromnál összevont keresztény erőknek egy hatékony ellentámadás megindítására. Hosszas egyeztetés után Hardegg Székesfehérvár ostromába kezdett, ám a budai pasa felmentő seregének legyőzése után, a kedvező alkalom kihasználása nélkül visszavonult Győrbe. Bár sokan a grófot okolták a dunántúli hadjárat eredménytelenségéért, 1594 nyarán mégis ő lett az Esztergom visszafoglalását megkísérlő, egyesült keresztény had fővezére *(Obrist-Feldmarschall)*. Ebbéli minőségében szintén sikertelennek bizonyult, a keresztény sereg kéthavi ostrom és érzékeny veszteségek után felhagyott a hadművelettel, Hardegg pedig Győrbe sietett, hogy megszervezze a város védelmét. Hardegg katonai szempontból való alkalmasságának megállapítására a szerző a John Keegan által ismertetett öt imperatívusz (kapcsolattartás, meggyőzés, szankció, cselekvés, példamutatás) figyelembevételével értékeli működését, és megállapítja, hogy ezek túlnyomó többségének nem tudott megfelelni, ugyanakkor személyes bátorságát nem lehet tagadni. Gyenge kvalitásain túl, sikertelenségéhez kétségtelenül hozzájárult, hogy a rendelkezésére álló erők vegyes felszereltségűek és harcértékűek voltak, csapatait pedig a török háborúkra jellemző ellátási nehézségek

és betegségek sújtották. Nem elhanyagolható az sem, hogy a hadjárat egész ideje alatt szakmai vitában állt tiszttársaival, legfőképpen Pálffy Miklós érsekújvári *Obrist*tal.

A tanulmány második felében Hardegg diplomáciai tevékenységébe kapunk betekintést, amelyet Bagi Zoltán Péter a háborúhoz vezető nemzetközi folyamatok összefoglalásának keretébe ágyaz. A gróf 1594-ben, a tizenöt éves háború kezdetén, bécsi utasításra három ügyben is tárgyalt a Budán tartózkodó Mehmed ruméliai beglerbéggel: egyfelől próbálta kieszközölni a háború kitörésekor fogságba vetett portai Habsburg követ szabadon bocsájtását, másfelől információt igyekezett szerezni a veszprémi ütközetben elfogott keresztény tisztek állapotáról, harmadrészt pedig a béke lehetőségéről tájékozódott. A szomszédos katonai vezetők közti kapcsolattartás a határmenti diplomácia bevett gyakorlatának számított, a háborút megelőző oszmán békeajánlatok jelentőségére azonban ez idáig még nem figyelt fel a történettudomány.

A bevezető tanulmányt nyolc, a forrásokat tartalmazó fejezet követi. A bécsi levéltári anyagot részletező első fejezet kapcsán a szerzők javára írandó, hogy nemcsak az Ungarische Akten sokat kutatott iratsorozatát, hanem a Hofkammerarchiv és a Kriegsarchiv forrásait is beemelték a kötetbe. Ennek köszönhetően az olvasók nemcsak az eseményekkel kapcsolatos levelezést, hanem a Rudolf királytól Hardeggnek szánt gazdasági utasításokat és a gróf hadinépére vonatkozó feljegyzéseket is megismerhetik. A levéltári iratanyagot jól kiegészítik az augsburgi kereskedőház által létrehozott *Fuggerzeitung*ban fennmaradt levélmásolatok és hadieseményekhez kapcsolódó feljegyzések.

Magyar részről több, az eseményekben részt vevő kortárs írásaiból kerültek be szöveghelyek: Istvánffy Miklós történeti opusának és Pethő Gergely krónikájának részletei, valamint Illésházy István nádor vonatkozó feljegyzései. Módszertani szempontból üdvözlendő, hogy Ibrahim Pecsevi és Kjétib Cselebi török történetírók munkáinak néhány vonatkozó részlete is helyet kapott a gyűjteményben, így az olvasók az oszmán fél nézőpontjából is megismerhetik az eseményeket. Előbbieken túl bekerültek Cesare Speciano pápai nuncius feljegyzései és levelei, valamint egy, az 1593. évi székesfehérvári (pákozdi) ütközetről szóló beszámoló Nicolaus Reusner német humanista gyűjtéséből. A kutatók szempontjából fontos lenne az ezt igénylő iratok rövid regestáját és kiállításuk dátumát hangsúlyosabban szerepeltetni. Míg a szélesebb olvasóközönségre figyelemmel az egyes fejezetek előtt érdemes lenne a bennük szereplő forrásokról vagy forráscsoportról rövid összefoglalókat készíteni, amelyekben a laikus olvasó számára nehéznek tűnő szövegek hangsúlyait jelezni lehetne, ezzel is könnyítve azok befogadását.

A szövegek mellett a kötetben glosszárium, illetve külön személy- és helynévmutató is megtalálható, amelyek a kiadvány hasznosságát és hasznosíthatóságát nagymértékben növelik. A források ilyetén tematikus összegyűjtése minden bizonnyal nagy segítségére lesz a tizenöt éves háborúval, illetve Győr kora újkori történetével foglalkozó kutatóknak, valamint a laikus érdeklődőknek. Éppen ezért várjuk a sorozat további köteteit, amelyekben – többek közt – az 1594. évi ostrom napról napra való bemutatása, a Hardegg ellen folytatott per teljes iratanyaga és a gróf által vezetett napló szerepel majd.

Ujj Zoltán

NEKROLÓG

LIPTAI ERVIN (1927–2023)

Tisztelt gyászoló család, egykori munkatársak, mai utódok, barátok![*]

Liptai Ervin vezérőrnagy portréja 1987-ből (HM HIM Fotóarchívum, 89122)

Liptai Ervin nyugállományú vezérőrnagy, a történelemtudományok doktora, 2012. november 21-én, életének 85. évében, önéletrajzot írt. Nem regényes feldolgozásba kezdett, a kézzel írt kétoldalnyi terjedelemben csupán tényeket, tőmondatokat jegyzett. Alá is írta. Azt nem írta rá: csupán ennyit mondjatok rólam, ha eljön az idő…

Az írás úgy kezdődik, mint annyi sok: „1927-ben Kispesten születtem. Anyám szövőnő, apám pályamunkás volt – apámat a születésem évében a Köztisztasági Hivatalnál altisztté léptették elő. Elemi iskola után tanulmányaimat a pestlőrinci gimnáziumban folytattam, és a kiterjedt rokonságból elsőnek szerezhettem érettségi bizonyítványt 1945-ben. Apám 1944-ben meghalt. Érettségi után a Hofherr-gyárban dolgoztam segédmunkásként.” Nagyon sok önéletrajz kezdődött hasonlóan. Számontartotta, beszélgetéseiben gyakran emlegette.

„Továbbtanulásomat – sorait idézve – a Győrffy István kollégiumba való felvételem tette lehetővé. Az orvostudományokkal kezdtem, de hamarosan az ifjúsági mozgalom és a társadalomtudományok felé fordult érdeklődésem. Részt vettem a népi kollégiumok szervezésében. 1947-ben a budapesti Szabó Dezső Kollégium igazgatója lettem.” Húszéves volt, a különböző érdeklődésű kollégisták nem különben. Sokak pályafutása magasra ívelt.

Ervin számára rövid, de figyelemre méltó „élettöredék” maradt, mint a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (NÉKOSZ) története, amelynek 1948 őszi feloszlatása után új utat kellett keresnie. „Kiutat kínált számomra a javaslat – írja –, hogy a Honvédség állományába lépve oktató munkát végezzek a Petőfi Akadémián.” Elkötelezte magát. 1948. október 1-jén, hadnagyi rendfokozattal az Akadémia tanárává nevezték

[*] A gyászszertartáson, 2023. július 12-én általam elmondott beszéd szerkesztett változata.

ki. Két évvel később a történeti tanszék vezetője, majd az Akadémia parancsnokának társadalomtudományi helyettese lett.

Nem csupán a hadseregben kötelezte el magát. A NÉKOSZ-években ismerte meg jövendő feleségét, Erzsikét, akivel 1949 februárjában házasságot kötött. „Az Ő szeretete – írja –, családanyai nagyszerűsége, fáradhatatlan szorgalma […] meghatározóan befolyásolták egész életutamat. Két fiunk született, János 1951-ben, Ervin 1960-ban."

Gyakran beszélt róluk: szépet, jót.

János a katonai pályát választotta, a Zalka Máté Műszaki Főiskolán végzett, különböző beosztások után 1989-ben tanárként tért vissza a Zalka Máté (majd Bólyai) Akadémiára. 1996-ban ment nyugdíjba.

Ervin történésznek készült. Utolsó éves történész–régész szakos volt 1984-ben, amikor tragikus balesetben elhunyt. Barlangász volt, nevét a Szemlőhegyi kegyhelynél emléktábla őrzi.

A baleset napján hozzám (akkor a Hadtörténeti Múzeum parancsnoka voltam) érkezett a baleset híre. A szülők hétvégi házukban, Áporkán voltak. Esteledett, kocsit kértem. Érkezésünkkor – kopogásomra – villany gyulladt. Ott álltunk hárman a ház előterében. Dadogni sem tudtam, amikor Ervin felesége, Erzsi, megszólalt: Ugye a Bumbi meghalt. Nem kérdezte, mondta. Ervin és én soha többet nem beszéltünk arról az estéről.

A mából visszatekintve János azt írja apjáról, hogy Ervin fia elvesztése után unokáiban talált vigaszt. Egészen biztosan így van. Én halkan hozzáteszem: talán az új generációs tehetséges munkatársai is részesültek e szomorúságból fakadó érzésekből…

* * *

Több mint három évtizedet léptem át, de egy hetvenéves barátság kezdetéről nem szót ejteni, lehetetlen. 1952-őt írunk, a helyszín a romos Nándor-laktanya, a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum újjáéledésének első évtizedében. Február van, én harmadéves, történelem–levéltár szakos hallgató az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarán és törzsőrmester a Levéltárban. A korszak afféle ösztöndíjasa. Még mindig mentettük az iratokat a romos épületrészekből az épülő új raktárakba. Felejthetetlenek számomra is a magyarországi Generalcommando nem pehelysúlyú segédkönyvei. Ama napon a Kapisztrán téri szárny 1. emeletén kialakított levéltári kutatóteremben voltam. A barna csomagolópapírral takart asztalok egyikénél egy százados jegyzetelt. Előkészített anyagot adtam át neki, amikor felállt és bemutatkozott. Én is. Ő 25 éves volt, én 22. Életrajzát nem ismertem, de kiderült, hogy ugyanazok a levéltári dokumentumok érdeklik, mint engem – a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének iratai. Sejtelmünk sem lehetett, hogy hét év múlva közös munkaként jelenik meg a dokumentumkötet, amelynek bevezető tanulmányát ő írta. Hát így kezdődött…

A történettudomány iránti érdeklődésében ugyanez az év jelentős változást hozott. A moszkvai katonapolitikai akadémia hadtörténeti tanszékére vezénylik, ahol adjunktusi

beosztásban aspiránsképzésben vesz részt. Vizsgáit itt teszi le, de disszertációját, hazatérése után, a Magyar Tudományos Akadémián védi meg. „1956 novemberében – ezt ő írja – parancsnokhelyettesi beosztásban, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum állományába kerültem." Én ekkor nem dolgoztam a Levéltárban. Az egyetem befejezése után egy évvel – 1955. július 15-én – munkakönyvembe bejegyezték, hogy „szakmai gyakorlata lejárt". Magyarul: eltávolítottak. 1956 decemberében megkerestek – vagy én az intézményt? Januárban helyreállították jogviszonyomat, hadtörténész beosztásba kerültem.

Ervin életében 1960 őszén fontos, némileg meglepő változás következett. Mint írja: „…katonai szolgálatomat megszakítva a Művelődési Minisztérium Levéltári és Múzeumi Főosztályának vezetését bízták rám. Ebben a beosztásban 7 évig dolgoztam."

Ekkor már megkezdődött egy új múzeumi törvényerejű rendelet előkészítése, amely a múzeumok jogviszonyait kívánta kodifikálni, aminek része volt az országos múzeumok körének meghatározása. A rendelet a 11 országos múzeum körébe sorolta a Hadtörténeti Múzeumot is. Körvonalazta a védelem alatt álló tárgy fogalmát, bizonyos bejelentési kötelezettséget, köztük a kiemelkedő személyek emléktárgyait illetően, valamint a múzeum jogkörébe utalta a hadtörténeti emlékek védetté nyilvánítását. A „földmunkával egybekötött kutatások", azaz az ásatások jogát a Hadtörténeti Múzeum is gyakorolhatja, gyűjtőköre alapján a tárgyak ide is kerülhetnek. Az országos múzeumok jogkörébe iktatták az országos szakfelügyelet jogát. A végrehajtási utasítás 1965-ben jelent meg, értelemszerűen valamennyi országos múzeumra vonatkozóan.

Minisztériumi működésében még egyetlen momentumra emlékeztetnék: országos kitekintésének fontosságára, főként az új- és legújabb korra vonatkozó szakmai elvárások megfogalmazására.

Ervin 1967-ben negyvenéves volt. Úgy gondolhatta, hogy eleget tett a vele szemben támasztott kultúrpolitikai elvárásoknak. Legbensőbb énjét, a tudományos munka iránti elkötelezettségét, tudományszervezői igényét – különösen a megszerzett ismeretek birtokában – nem adta fel. Bizonyára egyéb tényezők is közrejátszottak, hogy az év őszén – mint írja: „saját kérésemre" – visszatérjen a hadseregbe, a Hadtörténeti Intézet és Múzeumba, az Intézet, majd 1972-től az összintézmény parancsnokaként. „Ebben a beosztásban dolgoztam nyugdíjba vonulásomig. 1985-ben tábornokká léptettek elő." Kiegészítésként hozzáteszem, hogy nagydoktori disszertációját 1988-ban védte meg.

Egy összevont intézményben összpontosultak a fél évszázad alatt összegyűjtött, hadtörténelmünkre vonatkozó történeti dokumentumok, tárgyi emlékek, művészeti alkotások, könyvtárak, a tudományos feldolgozó munka jobb személyi feltételei, publikációs lehetőségei. Mindezek összehangolása, fejlesztése, a hadtörténeti tudományos kutatások elmélyítése, hazai és nemzetközi elismertetése, nem különben saját tudományos céljainak megvalósítása várt reá és munkatársaira. Az intézmény százéves jubileuma alkalmul szolgált az elemzésekre és emlékezésekre. Meggyőzően szólnak a „Liptai-éra" hangsúlyos szakmai igényességéről, a személyi feltételek jelentős javulásáról, a nemzetközi

kapcsolatok nem csupán szomszédi és kelet-európai bővüléséről. Meggyőzően érvényesült Ervin vezetési stílusa, személyiségének pozitív hatása. Közvetlensége felülírta az intézmény jellegéből adódó merevséget. A vélemények között olvastam azt a találó megjegyzést, hogy a magyar hadtörténetírás az évezredforduló előtti évtizedekben vált nagykorúvá, nem különben a történeti kiállítások szakmai és megjelenési színvonala. Megértek a feltételei annak a perspektivikus célnak is, hogy a magyar hadtörténet ezer évét egy műben összefoglalják. A főszerkesztő Ervin volt. „Ehhez hasonló összefoglaló munka először készült el a hazai historiográfia történetében" – hangsúlyozza a jubileumi kiadvány szerzője, mint ahogy ezt írja róla elhunyta utáni első méltatója is.

Reá emlékezve és búcsúzva tőle, szót kell ejtenem a barátságunkat meghatározó pillanatokról, szakmai együttműködésünk kialakulásáról. E „pillanatok" bekövetkezése nem független a levéltári-múzeumi területek általános fejlődésétől. Amikor ő 1967-ben visszatért az Intézet élére, én rövidesen távoztam. Javaslatára, a Kulturális Minisztérium a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumba kinevezett osztályvezetőnek, majd főigazgató helyettesnek és országos szakfelügyelőnek. A kinevezés az új szakmai célok megvalósításának előmozdítását célozta. Nem kisebb célok voltak ezek, mint az új- és legújabb kori muzeológia alapjainak, segédtudományi szerepének körvonalazása, tárgyának meghatározása, lehetőségeinek felmérése, a szisztematikus gyűjteménygyarapítás körvonalazása és más szakmai kérdések. A Minisztérium kérésére történészek, muzeológusok írták meg elképzeléseiket, javaslataikat. Az összefoglaló tanulmányt én írtam, amely alapja volt az országos igazgatói és muzeológusi konferencia referátumának.

Nem tudok nem emlékeztetni a múzeumalapító Aggházy Kamilra, aki az 1930-as években írta a magyar hadtörténelem emléktárgyaira vonatkozóan: „…mindeddig csupán a kard hordozóinak emelt emléket a kegyelet és a tudomány, de nem volt temploma magának a kardnak. […] Mindezen tárgyakkal való foglalkozás […] a nemzeti templomban múltunk lehetőleg összes ereklyéinek együtt tartása […] ez a mi célunk…". A huszadik század utolsó harmadában a legújabb kori magyar történet tárgyi dokumentumainak gyűjtési körét is meg kellett fogalmazni. Az 1975-ben megnyitott újkortörténeti (munkásmozgalmi) állandó kiállítással debütált ez a generáció. Esti Béla főigazgatóval és a munkatársakkal termékeny, számomra is nagyon szép éveket éltünk meg.

A meglepetés, a szó szoros értelmében, a kiállítás megnyitása másnapján ért. Ervin hívott telefonon. Gyere át beszélgetni: „Akkor visszajössz?" Nem volt mit tisztázni. Azért zavartságomat jelezte, hogy elfelejtettem megkérdezni: valami ruhát kapok, vagy a sajátomat fogom hordani?

Az illetékes miniszterhelyettes megköszönte a munkámat, és áthelyezett az Országos Hadtörténeti Múzeumba, ahol, mint indokolta: „a Múzeum parancsnokának kívánják kinevezni".

Szolgálati viszonyom megkezdésekor „eligazításom" is megtörtént. Emlékezetem szerint körülbelül így: „Tudod, mit kell tenned."

A tudományos munkatársak – régiek és újak – figyelmét és ambícióit a múzeumi gyűjteményekben rejlő tudományos értékekre kell irányítani. Ehhez a gyűjteményi feladatok mennyiségét kell csökkenteni, miközben a szisztematikus gyarapítást és rendezést kell erősíteni. A feladatkörben elvárt és saját óhajaink szerinti kiállításokat mélyebb tartalmi és profi megjelenési nívóra emelni, a bennük rejlő pedagógiai lehetőségeket kiaknázni. Nem vágyálmokat kergettünk, sok mindent megvalósítottunk, amelyekhez a megfelelő anyagi feltételeket biztosították. Nem hiszem, hogy ennek hiánya miatt ne került volna érték a Múzeumba. Egyetlen momentumra emlékeztetnék: művészeti aukciók, licit, Mednyánszky, Scheiber, Markó. Nívó-díjas kiállításaink, beérett és érlelődő könyvek, publikációk, amelyek mögött a múzeumi munka, szellemi igényesség és a különböző szakmák fokozott megbecsülése érvényesült. Külkapcsolataink európai szélesítésének messze tekintő támogatása, kezdeményezéseink, vagy korábbi kezdeményezések folytatása. Emlékezetes Buda felszabadításának 300. évfordulóján rendezett kiállításunk, amely a bécsi, grazi, stájerországi, krakkói, zágrábi múzeumok közreműködésével válhatott sokszínűbbé. A Bethlen-kormány idején, a szicíliai Vittoriában az első világháború alatt ott elhunyt magyar hadifogoly katonák emlékkápolnája után a nyolcvanas években megalapoztuk, a hadifogoly-barakkokban életre keltettük az olasz–magyar emlékhelyet. Folyamatos együttműködésünk az osztrák Dolomiten Freunde egyesülettel a hadirégészet jegyében folyt, amely közös kiállítás megrendezéséhez vezetett Kötschah-Mauthenben. Tegyem hozzá: megnyitását, 1987-ben, megtisztelte az osztrák védelmi miniszter, Robert Lichal, aki aznapi születésnapját is együtt ünnepelte az Ervin vezette küldöttségünkkel.

* * *

Jól tudom, hogy e szomorú napon a „Nagykönyv” fényes oldalait lapozgattam. Nem voltak benne azok az üdvözlő lapok, amelyeket Ervin nagy néha küldött. A legelgondolkodtatóbb sem, amelyet néhány nappal az „Önéletrajz” írása után adott fel: „Jókívánságaim szállnak felétek és szeretettel gondolok Rátok, Andreára [lányom, akinek esküvői tanúja volt. – H. T.], az unokákra és mindenkire, akiket Ti is szerettek, Ervin.”

Mindketten 1990-ben mentünk nyugdíjba. Ő 63, én 60 éves voltam.

Az ezt követő három évtized természetes módon megritkította találkozásainkat, de elmélyítette barátságunkat. Személyesebbé tette az emlékezés, a kitárulkozás. Mind több szó esett terebélyesedő családjainkról. 2001-ben elhunyt felesége, Erzsi. Nagyon fájdalmasan érintette. Az egyedüllétet választotta, de családja minden szeretetét élvezte. Amikor 2000 után, mások és a magam elhatározásából családtörténeti könyvem megírásához fogtam, érdeklődve olvasta szaporodó fejezeteimet. A másfél százados történelmi háttér megrajzolása vitákra késztette, a nassolás mellett folytatott beszélgetések felejthetetlenek számomra. Egyik születésnapján – nem minden humor nélkül – történelmi környezetbe invitált bennünket. A Ferdinánd Monarchia étteremben, feleségemmel, hármasban

ebédeltünk. Emlékezetem szerint Ferdinándot ennek ellenére sem emlegettük. Amikor engem ünnepeltek egykori közvetlen munkatársaim, társaságukban nagyon jól érezte magát.

Aztán mind többször a telefonkagyló után nyúltunk. Gratuláltunk. Nagyon számontartotta a „fontos" napokat. Előfordult, hogy Benedek napon gratulált. Ismerte a második nevemet. Benedek március 21-én van.

Úgy érzem, hogy a fenti gondolatok után át kell adnom a szót fiának, Jánosnak, immár a család fejének:

„Megérdemelten hosszú, tartalmas életet élt. A végén gyorsan romló testben, hibátlan friss elmével. Szerető fiú, férj, apa, nagy- és dédapa volt. Édesanyjáról 100 és fél éves korában bekövetkezett haláláig otthonában gondoskodott. Négy hónappal ezelőtt még a Lehel piacot járta, az őt látogatókat főztjével, maga sütötte pogácsával vendégelte meg. Sokasodó egészségi problémáit, fájdalmait méltósággal viselte. Kegyes volt hozzá az élet, a sors. Végső napjait kivéve nem kellett elszenvednie a kiszolgáltatottságot. Hirtelen romló állapotában, három hétig, napi 24 órában, mindig volt vele valaki. Halála napján három unokája: Vera, Ágnes, Flóra és párjaik, dédunokája, András gondoskodott róla. Azt már nem hallhatta meg, hogy harmadik dédunokája is útban van. Elkísérték a kórházba, és akkor is fogták kezét, amikor az EKG képernyőjén ritkult a jel, majd csak az egyenes vonal futott tovább…

Ma mindannyian itt vagyunk."

Tisztelt gyászoló család, jelenlévő gyászoló barátok, távoliak, akik nem lehetnek jelen.

Hetvenévi barátságot nem lehet eltemetni. Akkor sem, ha visszahozhatatlan.

Annak tovább kell élnie.

Nyugodj békében, Ervin – Liptai Ervin, nyugállományú vezérőrnagy, a történelemtudományok doktora.

Hetés Tibor

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BAGI ZOLTÁN PÉTER — Ferdinand Graf von Hardegg szatmári szolgálata alatti feladatai a részére kiállított iratok alapján 531

NÉMETH BALÁZS – PADÁNYI JÓZSEF – HAMZA EMIL — Tűzfegyverek hatékonysága Zrínyi-Újvár 1664. évi ostrománál I. A 17. századi tűzfegyverek hatásvizsgálatának problematikája és Zrínyi-Újvár lövedékei 555

NAGY-L. ISTVÁN — Létszámok, újoncok, veszteségek. A magyar csapatok létszámának és veszteségeinek rekonstrukciója a francia forradalmi és napóleoni háborúk idején a 34. gyalogezred első koalíciós háborús példáján 595

MIHÁLY KRÁMLI — Shore Bombardment Actions of Austro-Hungarian Capital Ships During the First World War 633

KÖZLEMÉNY

MÉSZÁROS KÁLMÁN – TUZA CSILLA — Károlyi Sándor kuruc generális Bécs alatti portyái II. 1704. június 9. 687

BIBLIOGRÁFIA

MOHÁCSI ZOLTÁN — A 2021. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája 709

SZEMLE

MAURIKIOSZ — Sztrategikon – hadvezérek kézikönyve *(Tóth Dominik)* 752

BAGI ZOLTÁN PÉTER – VAJK BORBÁLA – KOVÁCS LÁSZLÓ (SZERK.) — Ferdinand Graf von Hardegg I. *(Ujj Zoltán)* 755

NEKROLÓG

HETÉS TIBOR — Liptai Ervin (1927–2023) 757

TABLE OF CONTENTS

RESEARCH ARTICLES

ZOLTÁN PÉTER BAGI — Ferdinand Graf von Hardegg's Duties During his Service in Satu Mare, Based on Documents Issued to Him 531

BALÁZS NÉMETH – JÓZSEF PADÁNYI – EMIL HAMZA — The Effectiveness of Firearms at the Siege of Zrínyi-Újvár in 1664. Part I. Problems of assessing the effectiveness of 17th century firearms, and what the projectiles of Zrínyi-Újvár can tell us 555

ISTVÁN NAGY-L. — Numbers, Recruits, Losses. Reconstructing the numbers and losses of Hungarian troops during the French Revolutionary and Napoleonic Wars, using the 34th Infantry Regiment's example during the War of the First Coalition 595

MIHÁLY KRÁMLI — Shore Bombardment Actions of Austro-Hungarian Capital Ships During the First World War 633

PUBLICATON

KÁLMÁN MÉSZÁROS – CSILLA TUZA — The Raids of Kuruc General Sándor Károlyi under Vienna. Part II. 9 June 1704 687

BIBLIOGRAPHY

ZOLTÁN MOHÁCSI — Selected Bibliography of Hungarian Military History Literature for 2021 709

REVIEW

EMPEROR MAURICE — Strategikon – A Handbook for Field Commanders *(Dominik Tóth)* 752

ZOLTÁN PÉTER BAGI – BORBÁLA VAJK – LÁSZLÓ KOVÁCS (EDS) — Ferdinand Graf von Hardegg I. *(Zoltán Ujj)* 755

IN MEMORIAM

TIBOR HETÉS — Ervin Liptai (1927–2023) 757

INHALT

STUDIEN

ZOLTÁN PÉTER BAGI — Die Aufgaben von Ferdinand Graf von Hardegg während seines Dienstes in Szatmár (Sathmar) aufgrund der für ihn ausgestellten Dokumente 531

BALÁZS NÉMETH – JÓZSEF PADÁNYI – EMIL HAMZA — Die Effizienz von Feuerwaffen bei der Belagerung von Zrínyi-Újvár (Neu-Zrin) im Jahr 1664. Teil 1. Die Problematik der Analyse der Wirkung von Feuerwaffen aus dem 17. Jahrhundert und die Projektile von Zrínyi-Újvár 555

ISTVÁN NAGY-L. — Stärken, Rekruten, Verluste. Rekonstruktion der Stärke und der Verluste ungarischer Truppen zur Zeit der Französischen Revolution und der Napoleonischen Kriege am Beispiel des 34. Infanterieregiments im Ersten Koalitionskrieg 595

MIHÁLY KRÁMLI — Küstenangriffe österreichisch-ungarischer Großkampfschiffe im Ersten Weltkrieg 633

MITTEILUNG

KÁLMÁN MÉSZÁROS – CSILLA TUZA — Die Streifzüge von Kuruzengeneral Sándor Károlyi vor Wien. Teil 2. 9. Juni 1704 687

BIBLIOGRAFIE

ZOLTÁN MOHÁCSI — Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2021 709

RUNDSCHAU

MAURIKIOSZ — Strategikon – Handbuch der Feldherren *(Dominik Tóth)* 752

ZOLTÁN PÉTER BAGI – BORBÁLA VAJK – LÁSZLÓ KOVÁCS (HRSG.) — Ferdinand Graf von Hardegg I. *(Zoltán Ujj)* 755

NEKROLOG

TIBOR HETÉS — Ervin Liptai (1927–2023) 757

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

ZOLTAN PETER BAGI — Missions de Ferdinand Graf von Hardegg lors de son service à Szatmár d'après les documents qui lui ont été délivrés 531

BALAZS NEMETH – JOZSEF PADANYI – EMIL HAMZA — Efficacité des armes à feu lors du siège de Zrínyi-Újvár en 1664 I. La problématique de l'étude d'impact des armes à feu du 17e siècle et les projectiles de Zrínyi-Újvár 555

ISTVAN NAGY-L. — Effectifs, recrues, pertes. Reconstitution des effectifs et des pertes des troupes hongroises pendant les guerres révolutionnaires françaises et napoléoniennes à partir de l'exemple du 34e régiment d'infanterie de la première guerre de coalition 595

MIHALY KRAMLI — Bombardements côtiers par des bâtiments essentiels austro-hongrois dans la Première Guerre mondiale 633

PUBLICATION

KALMAN MESZAROS – CSILLA TUZA — Les incursions du général kuruc Sándor Károlyi en aval de Vienne II. 9 juin 1704 687

BIBLIOGRAPHIE

ZOLTAN MOHACSI — Bibliographie sélective de la littérature hongroise d'histoire militaire de l'année 2021 709

REVUE

EMPEREUR MAURICE — Strategikon – manuel des chefs militaires *(Dominik Tóth)* 752

ZOLTAN PETER BAGI – BORBALA VAJK – LASZLO KOVACS (ED.) — Ferdinand Graf von Hardegg I. *(Zoltán Ujj)* 755

NÉCROLOGIE

TIBOR HETES — Ervin Liptai (1927–2023) 757

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

ЗОЛТАН ПЕТЕР БАГИ — Задания Фердинанда Графа фон Хардегга во время его службы в Сатумаре на основании выданных ему документов 531

БАЛАЖ НЕМЕТ – ЙОЖЕФ ПАДАНЬИ – ЭМИЛ ХАМЗА — Эффективность огнестрельных оружий при осаде Зрини-Уйвара (Новый Зрин) в 1664-ом году. I. Проблематика оценки эффективности огнестрельных оружий и снарядов XVII-ого века Зрини-Уйвара 555

ИШТВАН НАДЪ-Л. — Численности, новобранцы, потери. Реконструкция численности и потерь венгерских войск во время французских революционных и наполеоновских войн на примере первой коалиционной войны 34-ого пехотного полка..... 595

МИХАЙ КРАМЛИ — Береговые бомбардировки австро-венгерских крупных тяжёлых боевых кораблей во время первой мировой войны..... 633

ПУБЛИКАЦИЯ

КАЛМАН МЕСАРОШ – ЧИЛЛА ТУЗА — Военные набеги куруцского генерала Шандора Каройи под Веной II. 9-ое июня 1704 года 687

БИБЛИОГРАФИЯ

ЗОЛТАН МОХАЧИ — Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы 2021-ого года 709

ОБЗОР

МАУРИКИОС — Стратегикон - справочник генералов *(Доминик Тот)* 752

ПЕТЕР ЗОЛТАН БАГИ – БОРБАЛА ВАЙК – ЛАСЛО КОВАЧ (ИЗД.) — Фердинанд Граф фон Хардегг I. *(Золтан Уйй)* 755

НЕКРОЛОГ

ТИБОР ХЕТЕШ — Эрвин Липтаи (1927–2023)..... 757

ZRÍNYI KIADÓ

Tördelés: Petrezselyem Kitti

Nyomdai kivitelezés:
HM Zrínyi Geoinformációs és Toborzástámogató
Közhasznú Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság,
Kreatív Tervező és Sokszorosító Osztály
Felelős vezető: Pásztor Zoltán

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: László Pászti
Redakteur: Gréta Somogyi, Zsófia Medgyesy

Redaktionskomitee
János B. Szabó, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István Czigány, Tamás Csikány, Pál Germuska, Róbert Hermann (President), Csaba Horváth, Miklós Horváth, Gyula Kedves, József Kelenik, Katalin Mária Kincses, Gábor Kiss, Balázs Lázár, Ferenc Lenkefi, Kálmán Mészáros, Imre Okváth, Ferenc Pollmann, Gergely Pál Sallay, Sándor Szakály, Norbert Számvéber, László Töll, János Varga J., László Veszprémy

Beratungsausschuss
Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó, Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Ferenc Tóth

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
29/B Kerepesi út Budapest 1087 Hongrie
Adresse postale: PO Box 431, Budapest H-1438

Redaktion und Verlagsbüro
29/B Kerepesi út Budapest 1087 Hongrie
Adresse postale: PO Box 431, Budapest H-1438

E-Mail-Adresse:
hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com
Internetversion:
https://epa.oszk.hu/00000/00018

Abonnement
4800 HUF/Jahr, 1200 HUF/Vierteljahr

Vertrieb
Magyar Posta Rt.
Geschäfts- und Logistikzentrum

Abonnement für das Ausland im Büro für Zeitungsabonnements
Hírlapterjesztési Központ
1. Orczy tér Budapest H-1089 Ungarn
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ласло Пасти
Редактор: Грета Шомоджи, Жофия Медьеши

Редакционная коллегия
Янош Б. Сабо, Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Норберт Ц. Тот, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Пал Гермушка, Роберт Херманн (председатель), Чаба Хорват, Миклош Хорват, Дюла Кедвеш, Йожеф Келеник, Каталин Мариа Кинчеш, Габор Кишш, Балаж Лазар, Ференц Ленкефи, Кальман Месарош, Имре Окватх, Ференц Поллманн, Гергей Пал Шаллаи, Шандор Сакай, Норберт Самвебер, Янош Й. Варга, Ласло Толл, Ласло Веспреми

Консультативный совет
Габор Агоштон, Тибор Хайду, Дьёрдь Марко, Геза Палфи, Имре Окватх, Эрвин А. Шмидл, Владимир Сегеш, Ференц Тот

Издает: Институт и Музей Военной Истории Министерства Обороны
1087 Будапешт, Дорога Керепеси 29/Б, Венгрия
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 431. Н-1438

Редакция и Издательство
1087 Будапешт, Дорога Керепеси 29/Б, Венгрия
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 431. Н-1438

Адрес E-Mail:
hadtortenelmi.kozlemenyek @gmail.com
Электронный вариант:
https://epa.oszk.hu/00000/00018

Абонементная плата по подписке
На 1 год 4800, на 1 квартал 1200 форинтов

Распространяет
Коммерческий и Логистический Центр А/О Венгерская Почта

Подписка за границей
В Бюро подписки на газеты
Hírlapterjesztési Központ
1. Orczy tér Budapest H-1089 Венгрия
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

Ára: 1200 Ft

E számunk tartalmából

„A tanulmány másik fontos megállapítása a példaegységre, a császári-királyi 34. gyalogezredre vonatkozik. Az ezrednek két zászlóalja a kezdetektől fogva aktívan harcolt a franciák ellen, és bár 1797-ben Mantovában fogságba esett, a kapitulációs okmány értelmében szabadon engedték őket. Az alezredesi zászlóalj végig Galíciában állomásozott, a 4. zászlóalj a hadkiegészítési körzetben maradt, csak 1797 elején vezényelték a hadszíntérre, de harccselekményekben nem vett részt. Az ezred a gránátososztály nélkül 1792 áprilisának végén összesen 2839 katonából állt (tulajdonosi és ezredesi zászlóalj: 1658 fő, alezredesi zászlóalj: 751 fő, 4. zászlóalj: 430 fő). A háború időtartama alatt az ezred 4800–5000 fő közötti újoncot kapott, 1600 katona meghalt, 800 elszökött, 300 eltűnt, 1000 fogságba esett. A háború végén az ezred 3668 főt (tulajdonosi, ezredesi, 4. zászlóalj: 2156 fő, alezredesi zászlóalj: 1201 fő, tartalékosztály: 311 fő), egy hónappal később, 1797 novemberének végén 3929 főt (tulajdonosi, ezredesi, 4. zászlóalj: 2320 fő, alezredesi zászlóalj: 1212 fő, tartalékosztály: 397 fő) számlált. A veszteség tehát bőven meghaladja az ezred háború kezdetén regisztrált létszámát. Az ezred veszteségeit összességében jelentősnek nevezhetjük, viszont az emberéletben esett közvetlen kár ennek csupán a felénél valamivel kisebb részét teszi ki.”

(Nagy-L. István)

„Nem tudjuk, hogy Bercsényi pontosan milyen utasítást adott Károlyi számára, valószínűleg többféle lehetőség számbavétele után rábízta, hogy az adott körülmények figyelembevételével Forgáchhoz csatlakozik-e, vagy ismét egy Bécs alatti diverzióval próbálja magára vonni Heister főseregét. Károlyi valószínűleg június 7-én kelt át a Dunán, vélhetően Somorjánál, és úgy tűnik, Németjárfalun át Lajtakörtvélyesre vonult. Körtvélyesről (8-án?) levélben tudósította Bercsényit egy császári postaszállítmány elfogásáról, valamint arról, hogy Bécs alá indul portyázni. 9-én délután érkezett Schwechatra, nagy riadalmat okozva az éppen Lipót császár 65. születésnapját ünneplő császárvárosban. A délelőtt még nyugalomban telt el, a császár a külföldi követek gratulációit fogadta, dél körül azonban megismétlődtek a harmadfél hónappal korábbi események: menekültek lepték el Bécs utcáit és hírül hozták a lázadók támadását, több falu felégetését és kirablását, a lakosok bántalmazását és legyilkolását.

A kurucok ezúttal a császári vadaskertbe (Neugebäude) is betörtek, ahol ritka, értékes nagyvadakat mészároltak le. A hírlapi tudósítások szerint a nőstény oroszlán mellett az egyik tigrist és a török szultán ajándékaként 1700-ban érkezett két leopárdot (vagy inkább gepárdot) pusztították el, a hím oroszlán azonban sebesülten elmenekült, és megmaradt a fehér sas és több más ragadozó madár is.”

(Mészáros Kálmán – Tuza Csilla)

9 770017 654084 23003